

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

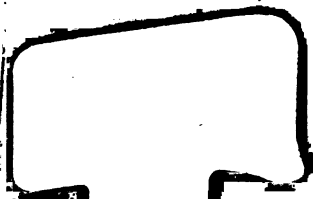
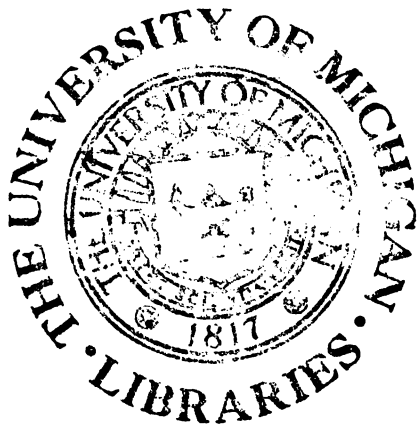
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

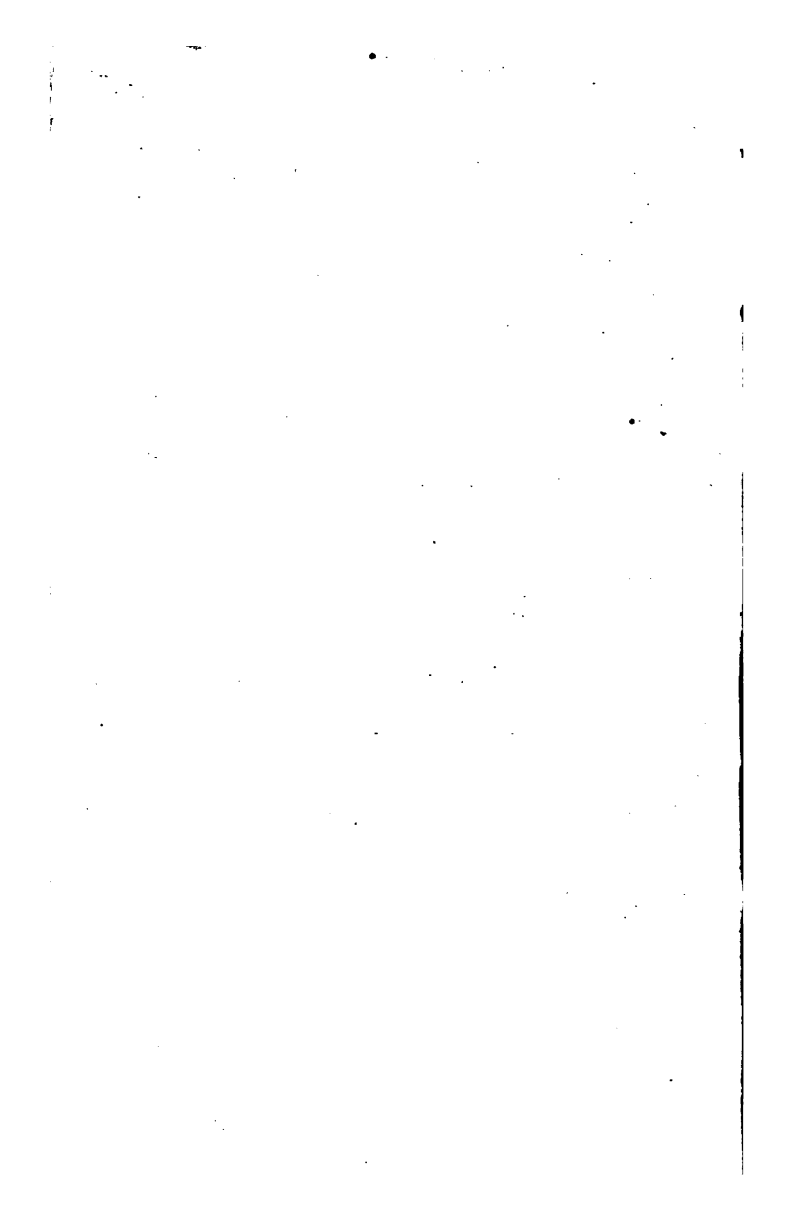
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Բաժնետիրական ընկերություն...

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Ի ՀԱՅՐԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ

Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱԹՈՂՈՍՈՍԻ

ՀԱՄԱՆԱԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՄ

Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԿԵԳԻՍԿՈՍԻ

ԵՒ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ Կ.

Տ. ՄԿՐՏՉԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՐԿԵԳԻՍԿՈՍԻ

ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՍՐԲՈՅ 1872	Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌԻ 1872
----------------------------	-----------------------------------

ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՒՈՅ

ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԱԵԱՆՑ՝

—(1872)—

Grad

EREN

324

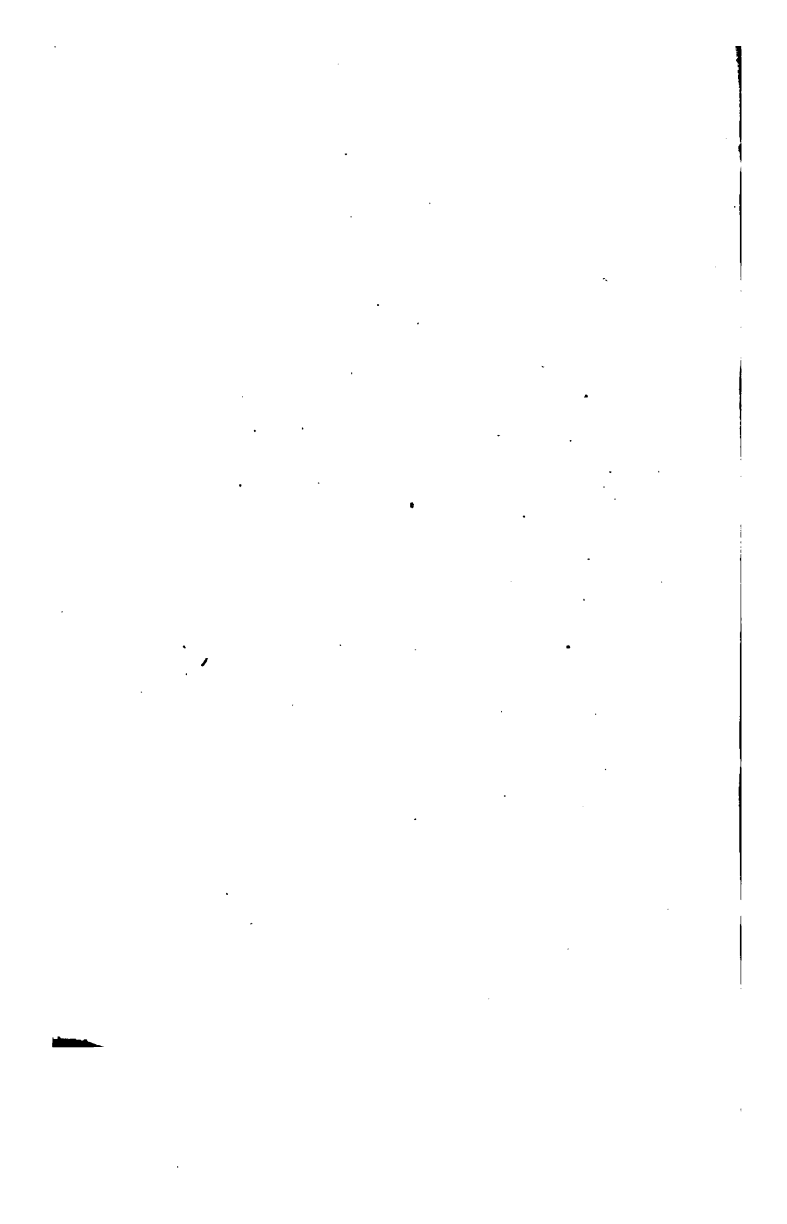
BVHR

Grad
EREN
324
1.11.99

Ա. Զ. Գ

Ներկայիս հրատարակութիւնը—ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ կամ ՌԻՆԵՑՈՑԵ Ս. ՅԵՂԵՍՏ—կը պարունակէ իւր մէջ տեղագրական և պատմական ծանօթութիւնք հին ու նոր յիշատակաց և անցից, որոնք քաղուած են համազգի և օտարազգի յիշատակարաններէ և խնամով կարգաւորուած 'ի հմտութիւն բարեպաշտ ուխտաւորաց և ամեն հարցասէր ընթերցողոց, Հետեւապէս, կենդանի առաջնորդ մ'է սա, որով կարէ ընթերցողն, թէ անձամբ և թէ մտք, շրջագայիլ Պաղեստինի մէջ և դահացուցիչ տեղեկութիւններ ըստանալ ամեն տեղեաց, հնութեանց և ազգաց սեպհականութեանց վրայ:

Արդ՝ աչպիսի մի երկատիրութիւն 'ի վաղուց անտի բաղձալի էր թէ՛ մեզ և թէ՛ շատերուն, ուստի և յուսով ենք որ ներկայ հրատարակութիւնն, լըրուած լինելով բազմաց բաղձանաց, հանութեամբ կ'ընդունուի և կը քաջալերուի ընթերցող Հասարակութենէն:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՄ

ՈՒՂԵՑՈՅՑ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

ՌԻՍՏԱՆՈՐԷ Ի ՅՈՊՊԵ, ԵՆ ՈՒՍԵՆԱՐԱԹԻՒՆ ԽՅՈՒ
ԴԵՊ Ի ՌԵՄԶԵ :

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ուխտի եկող տէ-
րունական ուխտաւորք, որ ծովային ճա-
նապարհորդութեամբ կ'ընեն իրենց ու-
ղեղնացութիւնը, նախ (Յոպպէ կուգան
և յետոյ անտի Ալրուսաղէմ կ'ենլեն :
Յոպպէ ծովահայեաց ու ամփիթատրոնի
ձեւով շնուած քաղաք մի է, որու մէջ
օթեւան կամ պանդոկ չկայ ճանապարհ-
հորդաց համար, և իւրաքանչիւր ազ-
գաց ուխտաւորք՝ իրենց ազգային վան-
քերուն մէջ կ'իջեւանեն :

Այս քաղաքը աշխարհիս հին քա-
ղաքներէն մէկը կը համարուի : Աւան

դու թեանց նայելով՝ ջրհեղեղէն առաջ
եւս կար, Այ իւր Տապանը այս քա-
ղաքիս մէջ շինեց, և ջրհեղեղին ժամա-
նակ քաղաքը քանդուելով, և անոր Յա-
բէթ որդւոյն ձեռօք վերստին շինուելով
նորա անունն եւս ստացաւ :

Յովնան մարգարէն Տիրոջը ձեռ-
քէն խոյս տալու համար, (որ իրեն կը
պատուիրէր Աինուէ երթալ քարոզե-
լու համար,) այս քաղաքս եկաւ, ուր
կէ նաւը մտնելով դէպ 'ի Թարսիս կը
փախէր : Տիւրոսի Վիրամ Թագաւորը
Սիբանանու լեռնէն կտրել տուած
փայտերը այս տեղ նաւէն դուրս հա-
նեց՝ Սողոմոնին խրկելու, որոնք ճշմար-
տին Աստուծոյ Տաճարին շինութեանը
գործածուեցան :

Այս քաղաքիս մէջ Ս. Պետրոս առա-
քեալը յարոյց Տարիման. և դարձեալ
հոս Ախտն խաղաղորդի տանը մէջ տե-
սաւ սուրբ և անաուրբ անասնոց տեսի-
լը : Այն տանը տեղը մինչեւ ցայսօր կը
մնայ քաղաքին մէջ և ձովեգերքէն քիչ
մը ներս է, որու մէկ մասը Տաճարց և
մի փոքր մասն ալ Հայոց կը վերաբերի :

Յուպոլէի նաւահանգիստը միայն մէկ

նաւամատոց ունի, այն է մաքսատանը, ուր պարտաւոր են ելնել ամեն ճանապարհորդք: Մաքսատունէն ելնելով դէպ 'ի ձախ կողմը կ'իյնի (Յունաց, Աստիւնաց և Հայոց վանքերը կ'արգաւ: Հայոց վանքը սուրբ Նիկողայոսի անուամբ մատուռ մի ունենալով, նորա անուամբը կը յիշուի. ունի իրեն տուանձին վարդապետ Տեսուչ (բէիշ) մի, ժամարար մի, և քանի մի միաբանք, թարգման և Էսափաճի, որոնք ուխտաւորաց հասնելուն մեծ ինամք և զգուշութիւն յոյց կուտան վտանգ մի չպատահելու: Աւխտաւորք քանի մի օր սոյն վանքիս մէջ կ'անցընեն, և իրենց 'ի բնէ անտի սովորական եղած դարպաս անուսով սուրբքը կը վճարեն թէ՛ (Յուպպէի և թէ Սէմէի վանուց համար: Սոյն սուրբ Նիկողայոսի վանքին մէջ մեծն Նափուէոն Ա. հաստատեց իւր զինուորաց համար հիւանդանոցը, ուր պատապարուեցան ժանտախտէ բռնուողները, և ինքը Նափուէոն ստէպ կուգար անոնց այցելութեանը, այս տեղս բնդարձակ սրահ մ'էր որ իբր հոգէտուն կը ծառայէր, խկհիմակ խուցերու բաժնուած է:

Յուպպէի մէջ 6000 էն աւելի բնակիչ կայ, որոնց մեծ մասը մահաձեւտական են, Հայոցմէ հագիւ թէ 40 հոգի կը հաշուի Վաճառականութիւնը բաւական բաւուակ է և գրեթէ առ հասարակ քրիստոնէից ձեռքն է :

Յուպպէէն մինչեւ Արուսաղէմ մէկ օրուան մէջ հասնելու համար, պէտք է ձի հեծնալու մէջ բաւական վարժ ըլլալ, և լաւ ձի մը ունենալ. վասնզի 10 ժամէ աւելի հեռաւորութիւն ունի : Այս պատճառաւ սովորութիւն եղած է նախ Ռէմլէ հանդիպիլ և գիշեր մի հոն մնալ և առաւօտ կանուխ ճամբայ ելնել : Քաղաքի դռնէն դուրս ելնելէն յետոյ, ճանապարհը շուկայի մը մէջէն է, ուր զանազան տեսակ բերքերով լեցուն է, այսինքն, նարինջ, լեմոն, նուռ, ադամաթուղ, շաքարեղէգ և այլն, աչնան՝ ձմեռուան և գարնան ժամանակ ները : Իսկ ամառուան մէջ եղածներն են, լեմոն, ձմերուկ, քօճախ, խաղող, թուղ, թութ, և ամեն տեսակ բանջարեղէն՝ զորոնք ծախողներն են ձերմակ և սեւամորթ արաբացիներ : Այս շուկային ճանապարհը այնպէս խոնած է

անցուղարձով, որ պէտք է ձիով անց
 ներու ժամանակ խիստ զգոյշ ըլլալ՝ բան
 մի չկորսնցնելու և կռիւ մը չպատճա
 ռելու : Ա՛յ աճառատեղիէն յետոյ կէս
 ժամու չափ երկու կարգ պտղաւէտ
 պարտէզներու մէջէ կ'անցնուի, և այս
 պարտէզներուն ծայրն է Սարօնի դալա
 բագեղ դաշտը, որ խիստ պտղաբեր տե
 ղեաց մին կը համարուի : Այս դաշտը
 փոխանակաբար՝ տարի մը առատ հունձ
 կուտայ և միւս տարին անմշակ մնալով
 գեղեցիկ արօտ կը բերէ երկիրը : Գար
 նան մէջ անհամար ծաղիկներով կը ծած
 կուի քրդուհւոյ մը ձեռքով հիւսուած
 խալիչայի նման, որոնց մէջ կը գտնուին
 կակաչ և հարսնուկ : Սոյն դաշտը ան
 ուանի է Սամիսոնի յիշատակովն, ուր
 տեղ Փղշտացւոց հունձերը այրեց նա,
 300 աղուէս թողլով նոցա մէջ՝ որոնց
 ագիներուն վառած ջահեր կապած էր
 Սարօնի դաշտին մէջ տեղն է Ռէմէ գիւ
 ղաքաղաքը, որ (Յոպպէէն 3 ժամէ՝ դէպ
 'ի արեւելք :

Ռէմէի 40 րոպէ մնալով կը տես
 նուի Սիւդաքաղաքը, որ և Վիոսպոլիս
 կը կոչուէր, ուր տեղ Պետրոս առա

քեալ բժշկեց Ննա անուն անդամա-
 լոյծը ⁽¹⁾ : Ս. Գէորգայ ծննդեան քաղա-
 քըն է և Նիկամիդիոյ մէջ նահատակ
 ուելէն յետոյ հոս փոխադրուեցան նորա
 նշխարքները , և Յուստինիանոս կայսրը
 փառաւոր եկեղեցի մի շինեց յանուն
 սրբոյն : Սոյն եկեղեցւոյն մէջ եղաւ 414
 թուին ժողով մի ընդդէմ Պեղապիօսի ,
 որ կ'ուրանար սկզբնական մեղքը և
 աստուածային շնորհաց պիտանաւորու-
 թիւնը : Դամանակէ յետոյ Մահմետա-
 կանք տիրելով քաղաքին Սալաէտոնի օ-
 ղով , եկեղեցին կործանեցին , որուն մէկ
 մասը միայն կանգուն կը մնայ և միւս
 ուերակ մասին վրայ մզկիթ և Ռնարի
 մի կայ : Սոյն եկեղեցւոյ տեղոյն հա-
 մար քանի մի տարի է վէճ կար Յու-
 նաց և Վատինաց միաբանութեան մէջ ,
 որոնք իւրաքանչիւր կը պնդէին իրենց
 սեփական լինել . վերջապէս Յոյնք աջ-
 ղեցան իրենց իրաւունքն յայտնել և տի-
 րելով տեղոյն սկսան նորագուիններ ընելը
 6800 ի չափ բնակիչ ունի , որոնց մեծ
 մասը մահմետական են , և 2000 ի չափ
 Յոյն , և քանի մի Վասին :

(1) Գործք . Բ . 32—33 :

ՌԵՄԼԵ

Ռէմէն է հին Արեմաթիարուածը, որ էր հայրենիք Յովսէփայ և Նիկողէմոսի, որոնք Քրիստոսի մարմինը ստանելով գերեզմանին մէջ գրին: Ռէմէնի կից է Քառասուն Տանկանց աշտարակը, որոնք Սերասախայ մէջ նահաաակուեցան, և հին ժամանակ եկեղեցի էր: Ղաւիթին մէջ տեղը փոքրիկ մզկիթ մի կայ, և աշտարակին ճայքը կ'երևուի 113 առ տիճանով:

Սիջին դարուն մէջ բաւական շէնքաղաք էր՝ պարսպապատ և 12 դռնով. իսկ այսօր արտեղի և աւերակներով լեցուն փողոցները կ'երեւին, ի բաց առեալ երեք ազգաց վանքերը:

Հայոց վանքը շինուած է սուրբ Գեորգայ անուամբ, որուն նախուած է փոքրիկ մատուռը: Սոցն վանքիս մէջ գիշեր մի կը հանդատանան ուխտաւորք թէ՛ նոր եկած և թէ՛ յետ դարձած ժամանակին: Պենի Տեսուչ վարդապետ մի և Թարգման՝ հանդերձ քանի մի մի արանով: Աւխտաւորք հոս եկած ժամանակին դարպասական ողորմութիւն

չեն տար, ըստ որում Յոպպէ տուին երկուսը մէկտեղ: Քանի մի ժամ միայն հանգստանալէն յետոյ գիշերով ճանապարհ կ'եննեն ուխտաւորք դէպ Սրուսաղէմ ուղեւորելու, որ 7 ու կէս ժամու չափ ճանապարհ է:

Ուղե-որո-խիւն 7 տարբէ Երուսաղէմ

Վանքէն մեկնելով և 10 րոպէ քալելով գերեզմանատունը կը հասնուի, ուր կէ կրօկի դարձեալ Սարօնի գեղեցիկ ու բարեբեր դաշտը: Ասկէ մինչեւ Լլ-Պերրիէն գիւղը որ աջ կողմը կ'ինկնի, 22 րոպէ է, ճանապարհին կամուրջէ մի կ'անցնուի, և տեղ տեղ աջ կամ ձախ դին կ'երեւին պահապանաց աշտարակներ, որոնք Սիւրէափաշային ժամանակ շէնուեցան ուղեւորաց ապահովութեան համար: 7 րոպէ եւս յառաջելով՝ ձախ դին կ'երեւի Լնապէ ըսուած տաճկաց գիւղը, և 30 րոպէին բարձր բլրի վրայ Լարա ընդ ըսուած թիւղէն և ձախ դին ուրիշ թիւղէ մի Քոֆր-Դոպ անուն հին գիւղի մի աւերակներով պատած, յետոյ կը հասնինք Լլ-Քուպպոյ գիւղը,

որ ձախ դին կ'ինկնի : Սոյն գիւղիս սա-
բադաշտէն վար իջած տեղը Սարօնի
դաշտին ալ վերջին մասն է . ասկէ դէպ
յարեւելք լերան սաորոտը կ'երեւի
Պէյր-Նո-պա , որ Աքիմելէք քահանա-
յայետին հայրենիքն էր , նա որ 'Ռա-
թի մատոյց Առաջաւորաց հացը :

Վերոյիշեալ սարադաշտէն վար կա-
մուրջի մի վրայէ անցնելով և 44 բուպէ
յառաջ գնալով՝ աջ ձեռքի վրայ կը հան-
դիպի պզտի աղբիւրակ մի և բլուր մի՝
որու վրայ է Ապրոն ըսուած կիսաւե-
րակ գիւղը : Աւանդութեամբ Կ'ըսուի
թէ հոս էր եգիպտացի 'Ռեմիսս անուն՝
բարի աւազակին բնակարանը : Սոյն
բլրին քով կը վերջանայ Սարօնի դաշտը
և կըսկսին Յուդայաստանի լեռները :

Ազգրունէն իբր ութ բուպէ՝ ձախ
կողմն է հին Ամառու . այս քաղաքս
չաա պատերազմներ տեսնելով , յետոյ
Վեսպասիանոս կրկին շինելով Աիկոպո-
լիս անսւանեց : Ատոր մէջ դեռ կը տես-
նուի խիստ հին եկեղեցւոյ աւերակ մա-
սեր յանուն եօթն Սակաբայեցւոց :

Ասկէ շարունակելով ճանապարհը
29 վայրիկան , պահապանաց երկու աջ

ճինուած է : Այս գիւղը որ միւսներուն քով աւելի նշանաւոր է . Այդ-ղը կը կոչուի վաթսուն տարիէն 'ի վեր է , իւր մէկ Շէխին անուամբը , որ երեւելի էր իւր բռնութիւններովը և վանքերուն տուած զնասներովը , ուխտաւորաց վըրայ անցատուրք դրած էր և շատ նեղութիւն կուտար անոնց : Իպրահիմ փաշայ 1830ին ասոր ուժը խորտակեց , և հիմակ սոյն Շէխին սերունդը յետին չքաւորութեան մէջ են :

Այս գիւղը հին Կարիաթարիմն է , Յուդայի ցեղին մէջ : Այս տեղ Ամի նադաբայ տանը մէջ մնաց Տապանակը , Փղշաացիք իրենց քովէն հեռացընելէն յետոյ : Սեմէի որդի Ուրիա մարգարէն Կարիաթարիմէն էր , որ սոյն քաղաքին և երկրին դէմ կ'ուզէր իւր մարգարէութիւնները , և Յափակիմ արքայն սպաննել տուաւ զինքը (1) :

Այս գիւղիս մէջ հին եկեղեցւոյ աւերակներ կան , և շատ ամիս չկայ Ռուսաց տէրութիւնը խնդրելով Ռ . Ղրունէն ստացաւ 'ի պարգեւ : իւր ազգին համար : Եւ կը յուսացուի որ քիչ ժա

(1) Երեմիա ԻԶ . 20 :

մանակէն կրուխին թէ եկեղեցին վերա-
կանդնել և թէ վանք մի շինել : Զին
եկեղեցին կառուցեալ էր յանուն Երե-
միա մարգարէի :

Ապուղոջն անցնելով, աջ դին բար-
ձր լերան փայ կը տեսնուի հին Սով-
գիիմը, որ հիմակ Սողա կը կոչուի :
Սակաբայեցւոց հայրենիքը . այս տեղ
Շմաւօն Սակաբէ ծնողացը և եղբարց
գերեզմաններուն փայ եօթը բուրգ
կանդնեց : Կսն ոմանք որ Սովգիիմը
աւելի հաւանաբար Լիւդի արեւե-
լեան կողմը երկու մղոն հեռու Սէրի-
էկ ըսուած տեղը կը դնեն, ուր կրնար
Սիջերկրահան ծովէն ալ տեսնուիլ յի-
շեալ բուրգերը, ինչպէս առաջնոյն հա-
մար կ'ըսեն, որ անհաւատալի է :

Ապուղոջէն Մրոպէի չափ հեռանա-
լով կամուրջի մի փայե կ'անցնուի, հոն
մօտերը աջ դին փոքր աղբերակ մի կայ
Լ. յ. Տիլ, եւ ձախ դին է բարձրիկ
գետնի փայ Պէյր-Նախա գիւղը : Ղա-
նապարհին քանի մի աննշան հնութիւն
ներն 'ի բաց թողլով և լեռնաձորերու
մէջէ անցնելով՝ բարձր տեղ մի կ'ընուի
ուսկէ կը տեսնուի Նեղի-Սահաւիլը, այն

է հին Հռամսթայիմը, Սամուէլ մար
գարէի հայրենիքը: 10 թուական քաղաքով
աջ կողմը հեռուանց կ'երեւի (Յովհան
նու ճննդեան գիւղը, Այն-Քերիճ, ուր
մեր այցելութեան ժամանակ պիտի
տեսնենք: Ասկէ եւս 20 թուական դէպ 'ի
յառաջ երթալով կը հասնինք Քարա
նիէի ըսուած գիւղը, որ ձախ գին լեռան
առորտը շինուած է. գիւղին և ճանա
պարհին մէջտեղը գեղեցիկ ձոր մի կը
տեսնուի որու մէջ կան կիտրոնի, լե
մոնի, նարնջի և սերկելիքի ծառեր, այ
գիներ ու ձիթենիներ, և վեց ջրի ակեր
կ'առգանեն, որոնց մին ճանապարհին
փայ ձախ կողմն է և բաւական ջուր
ունի: Հոն կ'երեւի հին գիւղի մի և
աշտարակի աւերակներ:

Քանի մի քայլ ալ յառաջ երթալով
քարաշէն կամուրջի մի կը հասնինք Քե
րեպինթ ըսուած հեզեղափն փայ շի
նուած, ուր տեղաց Քաւիթ 5 քարե
րը ժողովեց Վողիաթու դէմ կռուելու
իւր պարսատիկովը, և սոյն ձորին մէջ
զինքը սատակեց. 35 թուական աւելի ան
դին գար 'ի վեր ճանապարհին փան
աջ կողմը աշտարակ մի և ձախ կողմը

լերան մի ստորոտը Պեյլ-Իսս գիւղը
 կը տեսնուի, եւ անկէ քիչ մի անդին
 նոյնպէս ձախ կողմն է Լիֆոսի ձորը
 և անոր մէջ Լիֆոս գիւղը, որ ջրի
 աղբիւրակ մի ունի : Հարսնակելով
 ճանապարհը 11 ըսպէ, ձախ կողմը պա-
 հապանաց աշտարակ մի կը հանդիպի,
 և կըսկսին այս տեղաց արեւելեան կող-
 մը Ս. Համբարձման լեռը և աջ դին
 Խաչավանքի ձորը երեւալ : Եւ երկրորդ
 աշտարակ մի եւս հասնելուս Երու-
 տաղէմը կ'երեւի : Ղանապարհին երկու
 կողմը ամառատուններ են և ուսում
 նական ու մարդասիրական հաստատու-
 թիւներ, որոնցմէ վերջը կը տեսնուի
 Սուսաց նորաչէն մեծ վանքը, որու
 մէջ է նաեւ հիւպատոսարանը, և 1858
 ին սկսելով 4 տարուան մէջ լրացաւ :
 'Ձախ կողմերնիս թողլով զայն և քիչ մ'
 ալ յառաջ գնալով կը հասնինք սրճարան
 ներու առաջը՝ որու ծայրն է մաքսա-
 տունը, ուր հարկ է կանգ առնել, և
 ըստ սովորութեան աչքէ անցընել տալ
 ջորիներուն բեռները : Եւ յետոյ քա-
 ղաբը մտնել Յոպպէի ըսուած դռնէն,
 որ մաքսատան գիմացը կը բացուի :

ԵՌՈՒՍԱԼԵՄ

Երուսաղէմ քաղաքը, բաց 'ի իւր պատմական դէպքերէն, որովք բոլոր ազգաց առջեւ երեւելի եղած է, նաև մասնաւորապէս սուրբ համարուած է քրիստոնէից համար, վասն զի այս քաղաքիս մէջ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս աշխարհի փրկութիւնը կատարեց : Երուսաղէմայ բնակչաց թիւը կրնայ հասնիլ քսան և չորս կամ քսան և հինգ հազարի, որոց երեք մասին մէկը կը բաղկանայ Հրէաներէ, միւսը Տաճիկներէ և երրորդ մասը այլ և այլ ծէսէր ունեցող քրիստոնեաներէ : Հայ ժողովուրդոց թիւը չորս հարիւրի հազիւ կը հասնի :

Ուխտաւորք, ինչպէս լսինք, Յուպէի դռնէն ներս մտնելով՝ աջ կողմի ընդարձակ փողոցը կ'առաջնորդուի, ու բողոքականաց ժողովարանին և զորանուցին առջեւէն անցնելէն յետոյ, ճանապարհը կը նեղնայ, և կամարի տակէ անցնելով շիտակ սուրբ Յակոբայ վանուց հոյակապ դրան առաջը կը հասնէ : Ներս մտնելով վանքին Հիւրընկալ վարդապետը, կամ նա չգտնուած ժամանակ

սենեկապանը (օբսայալին) կ'առաջնորդէ զերենք դէպ 'ի հոգետունը, ուր վայր կեան մի հանգստանալէն և սուրճ մի խմելէն յետոյ Հիւրընկալ վարդապետը կ'առնու կը տանի զերենք յեկեղեցին և սուրբ Վլխիածին անունով եկեղեցւոյն դռնէն ներս մանելով կարգաւ կը նատին եկեղեցւոյ մէջ, ուր Վարդասարն կալ վարդապետը բարեպաշտ ուխտաւ Լորացմէ Վլխադրի անուամբ մասնաւոր ողորմութիւնը ընդունելէն յետոյ, աւտոնց անուանքը դարպասական տօմարին մէջ կ'արձանագրէ, և պահպանիչ ասելով կը խրկէ զանոնք սուրբ Յակոբայ եկեղեցին, ամեն մէկին ձեռքը երէքա կան մումեր տրուելով, և Ս. Վլխադրի առջեւ ծնկան վրայ կարգաւ կը շարւին Վ. յն ժամանակ կրսկսին անմիջապէս դասին մէջէն Արդւոց որոտման քաղը չարականը երգելու, և վարդապետաց մէ մին շուրջառաւ սուրբ Ստեփաննա տի մատուռէն դուրս կ'ելնէ խնկարկելով և Վլխադրի մատուռը կը մանէ, և դէպ 'ի ուխտաւորաց դառնալով համառօտ ծանուցումով մի նոցա գալուստը շնորհաւորելով, և իւրեանց ճանապարհորդ

դուժեան նպատակը որքան սուրբ և նախրական վնները յայտնելով կը յորդարէ վերեւը ջերմեռանդ ոգւով ներկայ անալու թէ՛ ՚ի սուրբ Վիսաղիք և թէ՛ բարր անօրինական սուրբ տեղիքը: Յետոյ երկրպագել տալով նոցա սուրբ և կեղեցւոյն մէջ գտնուած սրբազան խորանները, կ'առնու կը տանի շիւրընկալ վարդապետը ՚ի սեղանատուն. ուր տեղ կերակրուելէ յետոյ կը բերէ դարձեալ ՚ի շոգէտուն, ուր տեղ նոյն գիշերն հանգիստ կ'առնուն:

Շտուեալ առաւօտուն՝ Վարպաս ընկալը քանի մի պատուաւոր վարդապետներով՝ Վարպատատուն կ'եջնէ, ուր կը հրուիրուին բարեպաշտ ուխտաւորք իրենց մեծ ու գլխաւոր դարգասական սգորմութիւնը շնորհելու սուրբ Աթոռոյս օ Աւելորդ է ըսել թէ սոյն ու սգորմութեան տրսց վրայ կը կայանայ գլխաւորապէս սուրբ Աթոռոյն հաստատութիւնը և տայծառութիւնը, վասնորոյ բարեպաշտ ուխտաւորք կանխաւ կը յորդարուին Վարպատատան Անդամոց կողմանէ, որ վնային իրենց հոգեւոր սգորմութիւնը աննախաձեռն

բար նաւիրելու և իբրեւ ազգային ան-
 դամ ազգային վանուց պիտոյից ձեռքն
 տու լինելու : Յետ այնորիկ իւրաքան-
 ճիւր ուխտաւորաց իրենց արժանաւո-
 բու թեանը եւ թուոյն համեմատ սե-
 նեակներ կը տրուին :

ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԸ

Պարմական

Երուսաղէմայ առաջին և գլխաւոր
 սրբավայրը, որ բոլոր քրիստոնէից սևի-
 տագնացութեան միակ նպատակը կը
 համարուի, Տեառն մերոյ Յիսուսի Վր-
 քիստոսի Ս. Գերեզմանն է, Ս. Յարու-
 թիւն ըսուած հոյսկապ տաճարին մէջ :
 Այս տաճարիս մէջ վեց այլ և այլ ազգեր
 աստուածային պաշտամանց արարողու-
 թիւն կը կատարեն, իւրաքանչիւր ազգ-
 ըստ իւր եկեղեցական կարգաց : Այս
 ազգերն են՝ Հայք, Վասկնք, Եգիպ,
 Վպտիք, Հապէշք և Ասորիք : Առջի-
 չորս ազգերը իրենց սեպհական մա-
 տուռներէն զատ, ունին նաեւ բնա-
 կութեան օւնդի սոյն տաճարիս ներքին

կողմը, վասն զի դուռը հասարակօրէն փակ կը մնայ և անոր բանալիները դռնապան Տաճկացքով կը պահուին: Այս տեղ բնակող կրօնաւորները շէն կրնար ըստ կամոց իւրեանց անկէ դուրս ելնելու. և դուրս գտնուողներուն հետ մեծ դրան վրայ եղած փոքր դռնակէն միայն հաղորդակցութիւն կրնան ընել, սակէ ներս կը տրուին նաեւ իւրաքանչիւր ազգի միաբանաց օրական կերակուրը: Հայք, Աստիներ, Յոյք և Ալպտիք միայն իրաւունք սունին Ս. Գերեզմանի ճակատին վրայ և ներսի կողմը կանթեզներ վառելու, նայնպէս պատանատեղւոյն վրայ և մնացած մասերուն մէջ այլ և այլ տատկերներու առջեւ: Առջի երեք ազգաց Տեսուչ վար գապետները երբ որ կ'ուզեն իրաւունք ունին տահանջել նոյն դռնապան Տաճիկներէն որ Ս. Յարութեան տաճարին դուռք բանան, իրենց հանդիսաւոր տօն օրերուն և ուրիշ պէտք եղած պարագաներու մէջ: Այս դրան բացման համար փոքրիկ տուրք մի որոշուած է, որ կը վճարուի դռնապանաց՝ դուռք բանալ տուող միաբանութեան կողմէն:

Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագ մատուցանելու իրաւունքը միայն Հայ, Յոյն և Ատին կրօնաւորաց սեպհակաւնուած է : Ս. Գերեզմանին ծառայող կրօնաւորները իւրօքանչիւր աղգ իւր եկեղեցական սրաշտամուկները կը կատարէ իրեն սեփական եղած մատրան մէջ, և իւրաքանչիւր Ուխտասեղիքը թափօրիւ պտրտելու և աղօթելու սովորութիւն ունեցողներն, ինչպէս են Հայք և Ատինք, անխափան կը կատարեն՝ բաց ՚ի հանդիսաւոր մեծ թափօրներէն, Հայք ամեն ուրբաթ, շաբաթ և կիւրակէ երեկոյները, իսկ Ատինք ամեն երեկոյին կը կատարեն հասարակ թափօրը : Աւանդութիւնը մեզ կ'ուսուցանէ որ նախկին Հրէաստանը Ադամին բնակութեան տեղն եղաւ, որ վաղվաղակի հոն ասրատանեցաւ երկրաւոր դրախտէն արտաքսուելէն ետքը, նա և սոյն երկիրս ընդունեց նախահօր մարմինը, որուն գլուխը թաղուեցաւ սոյն տեղս որ կոչուեցաւ կրանիօն (Cranium) որ կը նշանակէ անդի գագաթման, այն է Վաղգոթայն Այս աւանդութիւնը մեզ ուսուցանողն է Ս. Գարսեղ :

Որոգինէս, Ս. Լյպիվան, Ս. Հերոնի
մա և այլք: Յիսուս թաղուեցաւ մերձ
'ի Գողգոթա, և յետ երկց աւուրց յա-
րեաւ մահուան զօրութեան յազթե-
լով: Բրիտանէութիւնը հսկայաքայլ
յառաջադիմութիւններ լլաւ. Գող-
գոթան և Գերեզմանը ուսկից Լստու-
ծոյ Որդին յարութիւն առաւ, մեծ յարգ
և պատիւ կ'ընդունէր նորընծայ հաւու-
տաղեալներէն: Տիտոս կայսրը Լըու-
տաղէմը պաշարելու եկած ժամանակ,
Յակոբ առաքելոյն յաջորդ՝ Սիմէոն
կամ Շմուոն, որ այն ժամանակ սուրբ
քաղքին եպիսկոպոսապետներ, քրիստո-
նէից հետ Յորդանանէն անդին Բեղա-
քաղքին մէջ արաստանեցաւ, և պա-
շարումէն վերջը Լըուտաղէմոյ աւե-
րակները, Գողգոթան և Ս. Գերեզ-
մանն ժառանգելու համար վերադար-
ձաւ, որոնք սկսան կրկին պատիւ ու
յարգ գտնել: Ս. Գերեզմանի մայր ե-
կեղեցին, որ երկրորդ անգամ⁽¹⁾ Հեղինէի
է պրէպոստոս Կոստանդիանոսի և մեր Տա

(1) Առաջին անգամ սուրբ տեղերը շինուել պահ-
պանողն էրաւ Արքայաւ կին գլխոյն Հեղինէ: Տես
'ի ձեռագիր թնգարձակ պատմութեան մեջում:

գատայ ձեռօք շինուեցաւ, շատ անգամ ածբողջ և կամ մասնաւոր կործանուամենբէն յետոյ, վերջին անգամ (1868) մեծ գմբէթը նորոգուեցաւ (Սամանեան տէրութեան շնորհիւ և հանգանակութեամբ և խնամօք Ռուսիոյ և Գաղղիոյ կառավարութեանց, և կըսուի թէ երկու միլիոն ֆրանք ծախք գնաց :

ԱՌԱՂԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի քաճար սարբ Եւրոպեան :

Տէրունական ուխտաւորաց սննեակները բաժնուելէն յետոյ՝ նոյն երեկոյին Հիւրընկալ վարդապետը կ'առնու կը տանի գիրենք 'ի Ս. Եարութեան տաճարը ուխտ և երկրպագութիւն մատուցանելու : Նախ կը ներկայանան Տեսչին, եւ ըստ սովորութեան իրենց դարպասական ոգորմութիւնը նուիրելէն յետոյ, որ է ՅՅ դահեկան՝ տեղւոյն ժամարար վարդապետներէն մին և կամ

(1) Սոյն ոգորմութեան արօք կը հոգացուի սարբ Եւրոպեան տաճարին ժառաղաւ կանթեղներուն իւրջը, մոմք և ուրիշ զանազան պիտոյքները :

ուրիշ վարդապետ մի շուրջնաւազգեստ,
 Թափօրի տետրակ և մամ 'ի ձեռքն, նոյն
 պէս սարկոււազ մի շապիկով սաղաւարտ
 'ի գլուխ և բուրվառու և երկու կերտ
 նակիր գալիւներով և գանձուած վարդա-
 պաններով Թափօրի կ'եղնէ հանդերձ
 ուխտաւորօք, և բարձր սրբազան տե-
 ղիքն ու մասուռները կը շրջագայեցընէ,
 իւրաքանչիւր տնօրինական տեղւոյն հա-
 մեմատ սուրբ Աւետարանը կարդալով,
 և համառօտ ծանուցմամբ տեղեկացը
 նելով ուխտաւորաց Յիսուսի Վրիստո-
 սի նոյն տեղւոյն փայ կատարած փրկա-
 գործ խորհուրդն և յորդորելով պարե-
 պաշտ ժողովուրդը 'ի ջերմեռանդու-
 Թիւն և երախտագէտ զգացմամբ լե-
 ցնելով նոցա սիրտերը: Աւրեմն սկսինք
 տեղագրել իւրաքանչիւր սուրբ տեղե-
 քը որոնք սուրբ Յարութեան տաճարի
 շրջապատին մէջ բովանդակուած են, նոյն
 կարգաւ որով 'ի Թափօր կ'եղնեն մերա-
 յինք:

Ա. Զորոցք իմն: Այսին սուրբ Վե-
 րեզմանի և Վաախնաց եկեղեցւոյն առ-
 ջէւէն անցնելով և դէպ 'ի աջ գին ձը-
 ուռելով կ'երթան առաջին որբավայրը

որ ձախ դին կ'իկնին, որ է Վրխատուի քր
 բորք Բանդը, որ մթին մատու ու մի է է Գու
 նայ ձեռքն է : Աւանդութի կրտուի թե
 արքի վրայ շինուած է, ուրտեղ Փրկչն մեր
 Յիսուսի Վրխատու և երկու աւազակներն
 արգիլեցին մինչեւ չարչարանաց դոր
 ծիրներուն պատրաստուիլը : Արեք մա
 սերու կամ խորչերու բաժնուած է, ու
 բով բանասարկեալներն երեք սնծիք ը
 լալինն ցոյց կուսայ : Այն չմտած, աջ
 կողմը դրանը բով փնդակի պէտք բան
 մի կը նշմարուի մեծկակ քարի մի վրա
 յօք, և այս քարը երկու սեղանց ծակեր
 սենի փորուած : Այնք այս տեղ մշտու
 վառ կանթեղ մի ունին ու կ'ըսեն թէ՛
 Յիսուսի Վրխատուի բանասարկութեան
 մատանակ իւր երկու ոտքերը այն քա
 թին ծակերուն մէջ դրած էին և, տակի
 կողմէն երկուսն իրարու հետ չըթայան :
 Բ : Սարք ( ) ասկիանոյ զգան : Յիշեալ
 քանտէն դուրս, ելնելով քախտաւորաց
 թափորական հանդէսը, 12 մեղք հե
 աւազակութեանը ձախ կողմը կ'իկնին
 ստերք ( ) սենկիանոյի նուիրեալ Յիսուս
 սեղանը : Արկայ էր, լուս աւանդու
 թեան, Փրկչին մահուանէն յետոյ նորա

ւի, ուր տեղաց սրբուհին Հեղինէ ըստ
աւանդութեան, կ'աղօթէր, երբ իւր
հրամանաւը խաչափայտը գտնելու հա-
մար գետինը կը փորէին: Այս տեղս ալ
Հայոց սեփհական է, ուր մշտաժառ ե-
րեք կանթնիչ կը վառի:

Ե. Վի-փ-իւալ: Այն եկեղեցւոյն
հարաւակողմն եղած 13 սոր աստիճան-
ներէն վար Վիւտ-իւաչ տեղը կ'իջնուի

Յիսուսի Թաղմանէն յետոյ նորա
չարչարանոց բոլոր գործիքները ըստ սու-
փորութեան Հրէից պէտք էր պ հովն
տակ Թաղուէին, ուստի Թէ խաչերն և
Թէ միւս երկաթեղէն գործիքները բե-
րին հոս նետեցին սր փոս ու ամոյի տեղ
մի էր խաչերութեան տեղւոյն մտտ, և
հետզհետէ քաղքէն դուրս հանուած
աղբիւսով և աւերակներու կոյտերով
ծածկուեցան: Վրիտասի 326 Թուա-
կոնին սրբուհին Հեղինէ Կ. Վերեզ
մանի և Վողդոթացի վրաց անկուած ջրա-
տու ամոյ արձանները փորձանել ասղէն
յետոյ, սուրբ Արուստակէ մի Վահար ե-
պիսկոսոսին որ ժամանակին արարիարքն
էր, և քաղաքին ներունեաց հարցու-
փորձ ըրաւ Թէ ուր արդեօք կընայ

գանուիլ Քրիստոսի փրկագործ սուրբ
 խաչափայտը : Այն ժամանակ Յուդայ
 Աբերեղ, որ ծերունեաց մին էր, այն տե-
 ղըս նորա ցոյց տուաւ, ուր տեղ փորել
 տալով, վերջապէս երկաթի գործիքնե-
 րն ու երեք խաչերը գանուեցան . բայց
 Քրիստոսի Տեառն մերոյ սուրբ խաչը
 որն ըլալը յայտնի չէր : Մակար հայ-
 բապետ աղօթք և հսկումն ընել տուաւ
 բոլոր հաւատացելոց, որպէս զի ցոյց տայ
 Աստուած ճշմարիտ խաչը : Այն միջո-
 ցին հոգէվարքն հասած հիւանդ կին
 մի պատահեցաւ, ուստի սուրբ Հայրա-
 պետն ու Հեղինէ առին տարին երեք
 խաչերն ալ և կարգաւ հիւանդին մար-
 մնոյն մօտեցուցին . առջի երկուքը զօրու-
 թիւն մի ցոյց չտուին, բայց երրորդը
 մօտեցուցած ժամանակինն անմիջապէս
 բժշկուեցաւ մահուան դուռն հասնող
 կինը : Այն օրը սուրբ Հայրապետը նրն
 ջնցեալի մի եւս պատահեցաւ որ թա-
 ղեցաւ կրտսնեին, և նոյն փարձք կրկ-
 նելով ճանչցցաւ ճշմարիտ կենաց փայ-
 տը և անոր սքանչելի զօրութիւնը . բաւ
 պրտւմ երբ Յիսուսի խաչափայտը միւս
 երկուսէն յետոյ ննջեցելոյն միջոցն

մտեցուցին . անմիջապէս յարութեան
բռնաւ :

2. Չաղանաց սիւն կամ Փող-լպտի
սիւնն ։ Սուրբ Լուսաւորք եկեղեցին
դուրս ելնելով և դարձեալ ձախ թեւին
փայ կր տեսնուի Յունաց սեղանը , ու
բուն միջավայրը երկսթեայ վանգակի
մը մէջ կր պարունակի Չաղանաց սիւնին
մէկ մասը , որ գորշագոյն կրակեմեայ
սիւնի մը կտոր է , և ըստ աւանդութեան
Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ասոր փայ
նասեցուցին երբ փշեայ սրակով կր պսա-
կէին , թշամանելով և նախատեով Պի-
ղատոսի տանը մէջ , ուսկէ յետոյ հոս
բերուեցաւ յիշեալ սիւնը :

3. Սուրբ Գողգոթա ։ Ըսկէց քսան
քաղաքացի գէպ ՚ի ձախ գին յառաջանա-
լով , Գողգոթային կր հասնինք , ուսկից
18 ոտք նստիճաններէ վեր կ'երևաի ։
Հոս է Ս . Խոսչին արմուած տեղը , որոյ
փերոյ բարձրացաւ Պրկիչն աշխարհի ։
Ըստ սրբափայրո որ Հայոց սեփական
էր , և 1422 թուին Ս քացիք յալջաա-
կեցին , այժմ Յունաց մեղքն է ։

Տարեկան սիւնը Գողգոթայի ձախու-
կողմիցի վակից Լ արտինաց ձեռքն է , ուր

բանն աւանդութեանն կը կարծուի թէ
Յիսուս Քրիստոս խաչի վրայ տարա-
ծուած գամուած տեղն է :

Ը. Պարանոսի : Գողգոթայէն վար
կընելով, անսիրտապէս դէպ 'ի ձախ կողմն
դիմացնիս կ'ենէ Քրիստոսի պատանուած
տեղը, որ տուրք Յարութեանն տաճա-
րի դրան դիմացը կ'ինկնի : Այս տեղս
կարմրուպոյն գեղեցիկ քառանկիւնի քա-
րով մի ծածկուած է. երկու կողմը մեծա-
դիր աշտանակներ կան երեք ազգաց,
այսինքն՝ Հայոց, Յունաց և Աստիւաց,
և քարին վրայօք կարգաւ խոշոր և միա-
տեսակ կանթեղներ մշտապէս կը փռին,
որոնք չորս ազգաց են, այսինքն՝ Հայոց,
Յունաց, Աստիւաց և Իսրուոց, ինչ
պէս կանթեղներուն վարի ծայրը կտրու-
ած պղնձին վրայի գիրերը ցոյց կու-
տան որ ապգին ըլլալը : Հին ժամանակ
այս սուրբ տեղս գեղեցիկ մուշակով
զարդարուած էր :

Յովտէի Արեմասթացի և Նիկոգե-
մոս Յիսուսը խաչէն վար առնենէն յե-
տոյ այս տեղս բերին պառկեցուցին,
որ անշուշտ հարթ ու հաւասար տեղ
մի էր. և օժեշով ոտերը մարմնը՝ սա-

տեղին մարտեր կառուով ըստ սովորու
թեան չրէից :

բ. Ուժախիման փոյլ : Ըստ աւան
գուժեան, Սարիամ սուրբ Այոն այս
տեղաց տեսնելով առաջին անգամ իւր
միածին Արդին խաչին վերայ բարձրա
ցեալ, ուժաթափ եղած մարեցաւ և
հէան եղող սուրբ կանանց թեւերուն
վայ ինկաւ : Կամ ըստ այլ աւանդու
թեան, այս տեղ կայնած էին սուրբ կա
նայք, երբ Յովսէփ ու Նիկողեմոս Քր
րիստոսի սուրբ մարմինը մարտեր կառու
նելով կրպատէին : Յիշեալ տեղը չա
յոց սեփական է, երկաթի ու բողբոջ
ճաղող ջըլապատուած ու վրան ջահ
մի կոտորուած : Ըյս ճապխ բովի աստի
ճանները չայոց վերնատունը կը հանեն

ժ. Իւղբերից սեղան : Յիշեալ տեղէն
քանի մի ոսք դէպ 'ի աջ դին կամարին
տակովն է Իւղաբեր կանանց սեղանը,
որ չայոց աղգին է : Ըյս տեղս եկան
յիշեալ սուրբ Կանայք միաշաբաթի
(կիրակէ) առաւօտուն Յիսուսի մար
մինը խնկելու, որ արդէն յարութիւն
առած էր :

ժԱ. Սուրբ Գերեզման Կրիկն Իւղաբերից

տեղանէն վեց մեդր անդին նորաշէն մեծ գմբէթի մի տակ և կլորածեւ սրահակի մի մէջտեղը կը տեսնուի Տեառն մերոյ (Յիսուսի Վրիստասի Վերեզմանը, եւ ընդհանուր քրիստոնէից միակ երկրպագելի սուրբ տեղը ։

Սոյն գերեզմանը երկու պզտիկ խոր շերով բաժնուած ու ժայռի մէջ փորուած էր, առաջներ երկրորդին իբր գաւիթն էր, ուրիկէ անցնելով երկրորդ խորշը կը մանուէր, ուր տեղ կար քարի մէջ փորուած մսուրի նման փոռ մի, որ վիմափոր կամար մի եւ ուռնէր ։ Հեղինէ թագուհին սոցն առաջարկ շինած ժամանակ գեղեցիկ դարդարելու համար Վերեզմանին հին ու բնական ձևը աղակերպեց. մինչեւ 1808ին քանի մի ձեւերու մտնելէն յետոյ, յիշեալ թուականին այրեցաւ սուրբ (Յարութեան տաճարը, որ ըստ մեծի մասին տախտակեղէն էր, Վերեզմանն ալ քիչ շատ վնասուելով, Բարձրագոյն Վրան կողմէն նոյն ժամանակ Յունաց արտօնութիւն որուեցաւ տաճարը նորոգելու, որոնք գրեթէ առանց առջի ձեւը փոխելու մարմարեայ քարերով և քանդակներով

զարդարեցին յունտիան մերնագիրներով
 Հրդեհէն առաջ Վերեզմանի շրջաբա-
 տին վրայ հայերէն գիրեր ալ գտնուիլը
 ճերուէնի միաբանք կը վկայեն :

II. Վերեզմանի դուռը դէպ ՚ի արեւ-
 ւելք կը նայի, ուսկէ կը մոցուի առաւ-
 ջին խցեակը, որու մէջտեղ կանգնած
 կը տեսնուի մարմարեայ սիւնածէւ քար
 մի որ Հրեշտակի տար կը կոչուի : Այս տեղը
 է սուրբ Աւետարանի Յանգիդ լուսած
 տեղը, ուր կանգնած էր հրեշտակին մէկը
 ոսկիտակ հագուած : Այս մատուռին
 մէջ 15 հատ մշտավառ կանթեղներ կան,
 մէջտեղի 5ը Աստիւնաց է, աջակողման
 5ը Յունաց, ձախ կողման 4ը Հայոց և
 մէկ հատ Խոյաւոց : Այս մատուռին
 մէջէն երկրորդ դրով մի կը մոցուի II,
 Վերեզմանը, որու մեծութիւնը թէ ըսյ-
 նութեամբ և թէ երկայնութեամբ եր-
 կու յեղրի չտի է : Շրջապատերուն
 մարմարներուն տակը դեռ կը տեսնուի
 բուն Վերեզմանի բնական ժայռ քարե-
 բը, զոր սքրուհին Հեղինէ տաշել
 ու կոկել արուած էր Օլաքարիա մարզա-
 րէի Վերեզմանին նման, որուն համար
 յետոյ պիտի խոսինք : Բրիտտակ Տեա-

ուրն մերոյ բուն քնարանի տեղը հիւսիսայ կողմն է, ժայռին մէջ փորուած, ու բուն կողերն և վրայի կողմը ճերմակ մարմարիոններով ծածկուած են, այնպէս որ բարեպաշտ ուխտաւորք ներս մտնել նուն՝ բնականէն մնացեալ բան մի չեն տեսներ, բաց ՚ի մարմարէ, պատկերներէ և կանթեղներէ : 45. կանթեղ կը վառին մշտավառ, իւրաքանչիւր ազգ՝ Հայք, Յոյք եւ Վատինք 13 ական հատ ունին, իսկ խպաիք 4 հատ :

Ս. Վերեզմանի ներքին կողմը հիւսիսային դին երեք մասի բաժնուած է և երեք ազգաց կը վերաբերի. մէջ տեղը Յունաց է, որոնք մարմարի վրայ քան դակուած Վրիստոսի յարու թեան պատկերն ունին. աջ կողմինը Հայոց, և ունին յարու թեան պատկեր մի նկարուած կտուռի վրայ. ձախ կողմինը Վատինաց է նոյն օրինակ պատկերով զարդարած : Ս. Վերեզմանի դրսի դրան երկու կողմերը քարաշէն բարձրիկէ նստարանի պէս տեղեր շինուած են, որոնց վերայ կան Յունաց կճեայ աշտանակները կերոնս բարձ, և ետեւի կողմերն են Հայոց և Վատինաց պղնձէ մեծ աշտանակները :

որոնք հանդէսներու և պատարագի ժամանակ կը վառեն : Իւրաքանչիւր սողող ունի երկերկու զյգ՝ մին մեծ և մին քիչ մի փոքր : Ս. Գերեզմանի արտաքին գլխան ճակատին վրայ դարձեալ սուրբ Յուրութեան պատկերներ կան . անմիջապէս դրան վրայինը Հայոց է , երկրորդն է Յունաց՝ և մարմարի վրայ քունդակուած է . երրորդն է Վատինաց՝ կտուրի վրայ նկարած , որոնց առջեւ մշտապատկան թեղք կը վառին : Սեր պատկերին առջեւինը սուրբ Վուսաւորչի կան թեղ կը կաշաւի :

Այս սրբավայրերէս դուրս թէպէտ ուրիշ սուրբ տեղիք ևս կան , առաւել կամ նուազ յարգանաց արժանաւոր , այլ թափօրիւ պտրտելու սովորութիւն չունին Հայք . իւրաքանչիւր բարեսրտ շանձն կրնայ առանձինն պտրտել ծանօթ ընկերի մի հետ և իւր հետաքրքրութիւնը լեցնել :

Ասոնք են միւս տեղերը .

Ա. Սուրբ Գերեզմանի կից արեւմտեան կողմը Խապաւոց սեղանը , սր սուրբ Աւետարանին Դնարից կոշտած տեղն է , ուր տեղ նստած էր միւս հը-

րեշտակը և աւետիս տուաւ իւզարեք կանանց «Չէ աստ, ողջ յարեաւ» և սերով: Այս սեղանը յառաջագոյն Հայոց եղած է, ինչպէս կը վկայէ Հաննէ վարդապետ (1), և կ'ըսէ թէ Հեթում թագաւորն շինել տուած է: Եւսմա նսկէ յետոյ այս սեղանս խալուոց տալով, նորա գոխարէն Ազիպոսս ուրիշ եկեղեցի մի առած են մերայինք:

Բ. Սոյն մատուռին գիմնացը դուռ մի կայ որ երեք խորշի կամ խրջի բաժանւած է մէջ առ մէջ. առաջինը նախագաւթի մի է ուր տեղասափճաններ կան, և վերը Հայ ժամարար միաբանից նընջարանն է. երկրորդ խորշը մատուռ մի է ուր տեղ Աստիք կը պատարագեն. երրորդը գրեթէ ժայռի մէջ փորուած մուծ տեղ մի է քանի մի մանր և անկանոն խորշերու բաժնուած ուր առանց լցոսի անհնարին է մանել. և այս տեղս է (Յովսէփայ արեմաթացւոյն գերեզմանը: Այսան զի ըստ աւանդութեան այս սուրբ անձը իրեն համար փորած գերեզմանին մէջ (Յիսուսը թաղելէն յետոյ, փափաքեց որ ինքն և իւր ընտա

(1) Հաննէ. պատմ. Ս. Երուսաղէմի, երես 206:

նիքն ալ նորա գերեզմանին մօտ տեղ մի թաղուին . ըստ որում նոյն գետինը իրեն սեփական կալուածն էր , ուստի սոյն խորշերը այս նպատակիս համար փորել տուած էր : Յիշեալ երեք մասերըն , որ Յովսէփ արեմախայի կը կոչուի , Հայոց սեփական է , և Ասորուոց թոյլատրած են պատարագելու : Հաննէ վարդապետի ժամանակ ամեն չորեքշաբթի օրերն հոս կը պատարագէին մերայինք , և սեղանը նուիրեալ էր յանուն սուրբ Աստուածածնի ⁽¹⁾ :

Գ . Նոյն տեղէն ելնելով և դէպ 'ի ձախ կողմը յառաջ երթալով և Ղերեզմանէն գրեթէ 12 մեդր հեռու կը տեսնուի շատինաց սեղանը Սարիամայ Սագրաղէնացոյ անուամբ , որ ըսա մեզ Պարպէղ կը կոչուի . ըստ որում Յիսուս այս տեղ սրարտիզպանի կերպարանքով երեւեցաւ Սարիամու Սագրաղէնացոյ , որ երբ ձայնէն ճանչնալով քովը երթալ կ'ուզէր , ըսաց Յիսուս . « Մի մօտե նար ինձ , վասն զի դեռ Հօրս քով ելած չեմ . այլ գնա իմ եղբարցս ըսէ , թէ ես իմ Հօրս և ձեր Հօրը քով պիտի

(1) Հաննէ . պատմ . Ս . Երուսաղէմի , յեր . 205 :

երևեմ, իմ Աստուծոյս և ձեր Աստուծոյն» (1) : Սոյն պարտէզին վրայ երկու մշտավառ կանթեղ կան, մին Հայոց և միւսն Վատինաց, ըստ որում երկու կանթեղն ևս նախ Հայոց էր և 1631ին Պարոնտէր կոչուած Վրիգոր պատրիարքը կանթեղին մէկը և երգեհոնի կից եղած խուցը Վատինաց տալով, նորա փոխարէն Վերնատնէն երեք կամար առած և մեր եկեղեցին դէսպ'ի երկայնութիւնըն ընդարձակած է :

Գ . Երեման Տապառ : Պարտէզին հիւսիսակողմը աստիճանով վեր կ'երնուի Վատինաց եկեղեցին : Եւ պարտիզին համար ինչ մեկնութիւն որ տուինք վերը, Վատինք սոյն եկեղեցւոյ տեղւոյն կուտան, հոս երեւցաւ ըսելով Յիսուս Սագգաղենացւոյն, վասն որոյ և եկեղեցւոյն անունը Երեման կը կոչեն : Սոյն եկեղեցիէն դուրս երևելուն՝ ձախ կողմը դուռ մի կայ՝ որ է աւանդատուն, և ասոր մէջէն ճանապարհ ունի դէսպ'ի Վատինաց վերնատունը երևելու, որ սուրբ Վերեզմանի վրայ կը նստի :

Ե . Արամայ սեղանը : Պատանատեղ

(1) Յ՛Կ՛. Ի. 17 :

ւոյն դիմացը դուռ մի կայ, որ դէպ 'ի
 Գողգոթայի տակը կը բացուի : Ներս
 մաներու ժամանակ աջ կողմը քարէ շէ
 նուած բարձրկէկ տեղ մի կը տեսնուի ,
 որու համար Վատինք կ'ըսեն թէ Խա
 չակրաց առաջին թագաւոր ԿոտրՖը
 րուայի գերեզմանն է , որ 1099 ին տի
 րեց Լըրուսաղէմի : Չախ կողմը առաջ
 նոյն նման երկրորդ քար մի կայ բարձր
 կէկ , և այս ալ նորա եղբոր Պոտուէն
 անուն թագաւորի գերեզմանն է , որ
 1113 ին մեռած է : Այս երկու գերեզ
 մանները 1808 ի կրակէն առաջ դուրսն
 էին , յետոյ երբ Յոյնք նորոգելու ար
 տօնութիւն ստացան՝ ներս առին զա
 նոնք ընդարձակելով Ադամայ մատու
 ուր : Պատանատեղւոյն դիմացը դէպ 'ի
 հիւսիսային կողմը պատին կից եղող եր
 կու կարգ աստիճաններուն տակն ալ
 Խաչակրաց ուրիշ իշխաններու տապան
 ները կան կ'ըսուի :

Ադամայ մատրան ներսի կողմը պրզ
 ախ փոս մի կայ , ուր տեղ ըստ աւան
 դութեան՝ նախաստեղծ մարդոյն գրչ
 խոյն ոսկորը գրուած էր : Այս տեղաց
 կ'երեւի նաեւ Գողգոթայի վայ խա

չափայտը անկած ժայռին ճեղքուածը :

2. Ասկէ ելնելով և Սև ժաթափման տեղը գալով դուռ մի կայ, ուր տեղ է Հայոց տեսուչ վարդապետին սենեակը, և դրանք քովի աստիճաններէն վեր ելնելով, որ երեք մասերու բաժնուած է, վերնատունը կը հասնի, որ Հայոց սեփական է բոլոր մասերովը : Հոս կայ եկեղեցի մի երկրորդ Վողգոթա անուամբ, ըստ որում յիշատակարանք կը պատմեն թէ՛ Վարտիրոս պատրիարք Վրաց հետ չկարենալով գլուխ ելնել, որոնք 1422 էն մինչեւ 1431, քանի միանգամ Հայոց ձեռքէն յափշտակեցին զսուրբ Վողգոթայն Լիզիպսոսի սուլտանը և մեծամեծները կաշառելով, վերջապէս յուսահատեալ այս տեղս խնդրեց ու ստացաւ արձաթով յիշեալ սուլտանէն և յետ դառնալուն յատուկ եկեղեցի մի շինեց 1431 ին և երկրորդ Վողգոթա կոչեց, որովհետեւ ճիշդ Վողգոթայի դիմաց կ'ինկնի : Յառաջագոյն այս տեղս թագաւորաց հանգստարան էր կ'ըսուի և հոս կը բնակէին թագաւորք և թագաւորացունք ուխտի եկած ժամանակն :

Սոյն եկեղեցւոյս դէպ ՚ի արեւելեան հարաւակողմը ուրիշ մատուռ մի եւս կայ, Արտիշատի սուրբ Աստուածածնի անուամբ : Յիշեալ մատրան սեղանին ետեւը դուռ մի կը տեսնուի որ սեղանատուն կը հանէ և հոյակապ գեղեցիկ պատուհան մի ունի դէպ ՚ի սուրբ Յարութեան տաճարի արտաքին մեծ դռան և բակին վրայ : Այս շէնքս, ինչպէս նաեւ սուրբ Աստուորջի Հայոց եկեղեցին, 1808 հրդեհին ժամանակ անվնաս մնացած են :

Սուրբ Գերեզմանի արեւելեան դին և տաճարին գրեթէ մէջ տեղը եկեղեցի է Յունաց ձեռքը և հարուստ զարդարանք ունի . ոմանք տգիտաբար Աշխարհամատուռ կը կոչեն այս մասը միայն, փոխանակ ամբողջ Տաճարն իմանալու սոյն անուամբ, ըստ որում բոլոր քրիստոնէից աիեզերական և համաշխարհական մայր եկեղեցին է սուրբ Յարութեան տաճարը, ուր կը համախմբին ամեն տարի ամեն ազգէ և ամեն կրօնքէ խառն հաւատացեալք Յետուսի Բրիտտոսի Յարութեան սուրբ խորհուրդք տօնախմբելու : Յունաց յիշեալ եկե

ղեցւոյն մէջտեղը տնկուած քար մի կայ,
որու համար Յոյնք միամտաբար աչ-
խարհիս կեդրոնը կ'անուանեն :

Սուրբ Գերեզմանի տաճարի ջրա-
պատէն դուրս , մեծ դրանը ձախ դին
քանի մի աստիճաններով բարձր՝ փոքրիկ
մատուռ մի կայ | ատինաց յանուն ՚՛ջ
Քառոր սուրբ Աստուածածնի , որ կից է
Գողգոթայի , և պատուհան մի ունի , ու-
րոյ համար Գողգոթայի դուռն էր կ'ը-
սուի յառաջագոյն :

Յիշեալ | ատինաց մատրան տակու
վը Յոյնք փոքրիկ մատուռ մի ունին
յանուն սուրբ Աստուածածնի որ Հապէ-
շից էր , և մեր ձեռքն անցնելէն յետոյ
Յոյնք յափշտակեցին Աստուածատուր
պատրիարքի ժամանակ : Իսկ հիւսիսա-
յին պատի մէջ արտաքին գաւթին վը-
րայ Խպտիք փոքրիկ եկեղեցի մի ու-
նին յանուն Ս . Սիւյէլի , որու մէջէն
աստիճանով վեր ուրիշ եկեղեցի մի կ'ել-
նուի . անկէ ալ ուրիշ դռնով մի Հա-
պէշից վանքը և սուրբ | ուսաւորչի
կամ Գիւտ-խաչի տանիսն կ'ենուի :

Այս տեղէն 6 կամ 7 մեդր դէպ 'ի
հարաւ Հայոց սուրբ Յովհաննու ա-

ւեօտարանչի մատուռը կայ երեք սեղա-
 նով . աջակողմեան փոքր սեղանին մէջ կը
 գտնուի չարչարանաց սիւնին մէկ կտորը,
 զոր հաւասացեալք ջերմեռանդութիւն
 կը համբուրեն . ՚ի յիշատակ չարչարա-
 նաց Քրիստոսի : Անկէ ալ Յ մեղր ան
 դին Յունաց Հայր Աբրահամու վանքն
 է , որու մէջ կայ ծԲ Առաքելոց անուամբ
 եկեղեցի մի : Սոյն եկեղեցւոյս կից կայ
 ուրիշ փոքրիկ մատուռ մի ևս, որ ըստ ա-
 ւանդութեան Աբրահամու իւր Իսա-
 հակ օրդին զոհելու տեղն է : Այս
 վանքն ալ Հապէշից ըլլալով, յառաջ
 Հայոց ձեռքն էր :

Իսկ Ս . Յարութեան աւագ գրան
 աջ կողմը հին զանգակատունն է , որ
 հիմակ աւերակ է : Ասոր ներքեւը դուռ
 մի կայ Յունաց սուրբ Յակոբ եկեղե-
 ցին մտնելու , ուր տեղ ուրիշ քանի մի
 աննշան մատուռներ եւս կան :

Ատնք են աւասիկ սուրբ Յարու-
 թեան տաճարի մէջն և դուրսը եղած
 երկրպագելի և նշանաւոր տեղուանքը :
 Տէրունական ուխտաւորք նոյն գիշերն
 հոն մտալով և յիշեալ ներքին սրբավայ-
 րէրը ուխտ և երկրպագութիւն ընելէն

և Ս. գերեզմանի վրայ մատուցուած անմահ Ս. Պատարագին ներկայ գրու-
 նուելէն յետոյ, հետեւեալ առաւօտան
 դուռը բացուելով իւրաքանչիւրոք կը
 գտնուայ ՚ի սուրբ Յակոբ և հանգիստ
 կ'առնու : Յետ այնորիկ կրնայ ինքը ա-
 ռաջնորդ մի իւրեան գտնելով, որու կը-
 նայ առաւելապէս ծառայել և սոյն գեր-
 քրս, շրջագայիկարդաւ բարո սուրբ և
 նշանաւոր տեղիքը թէ՛ սուրբ քաղաքին
 մէջ և թէ անոր բողոքութիւնը պարապին
 մօտ եղած տեղերը, որոնց տեղագրու-
 թիւնը հոս պիտի ընենք :

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Խաչին ճանապարհը մինչև ՚ի գերեզման
 ամենասուրբ կրօսին :

Տէրունական ուխտաւորքքանի մի
 օր հանգիստ առնելէն յետոյ կը փափա-
 գին այցելութեան և ուխտի երթալ
 Աստուածամօր սրբոյ կրօսին գերեզմա-
 նին, որ քաղաքէն դուրս արեւելեան
 կողմը կ'իսկնի Վէթսեմանի ըսուած ձո-
 րին մէջ : Եւ երկու ճանապարհ ունի եր-

Թաղու, մէկ մի քաղքին մէջէն անցնելով և սուրբ Ստեփաննոսի կամ սուրբ Լստուածածնի ըսուած դռնէն դուրս ելնելով, երկրորդ՝ Սիօնի կամ Փրկչի դռնէն և պարսպին տակովն երթալով. այս ճանապարհը քիչ մի հեռու է, իսկ սովորական ճանապարհն, առաջինն ըլլալով, մենք եւս անկէ առաջնորդենք մեր բարեպաշտ ուխտաւորաց, ցոյց տալով նոցա խաչ ճանապարհի (1) վրայ գրուեալ սուրբ տեղուանքը :

Եւ որովհետեւ սոյն ճանապարհը Պիղատոսի պալատէն մինչեւ ՚ի Գողգոթա կը վերջանայ, ուստի մենք ալ ասկէ սկսելով շարունակենք մեր հոգեւոր սյցելութիւններն ամենայն ջերմեռան դուժեամբ :

Ընաւօտ կանուխիեկ սուրբ Յակոբայ վանքէն ելնելով և դէպ ՚ի աջ կողմը ծռուելով՝ կը հասնինք սովորական ճանապարհով մինչեւ սուրբ Յարութեան եկեղեցւոյն դրսի բակը, ուր բանի մի

(1) խաչ ճանապարհի կոչեցինք, զոր Լատինք ցատգին ճանապարհ կը կոչեն, այն փողոցները ուսկէ քրիստոս խաչն ու՛ր Պիղատոսի պալատէն հանուելով մինչեւ Գողգոթա բերուեցաւ :

որ յառաջ կատարեցինք մեր այցելութիւնները : Բակին արեւելեան կողմի դռնէն դուրս ելնելով, ասորջան ծախող վաճառականաց փողոցին մէջ աջ կողմը հին կամարադուռ մի կը տեսնուէի : Այս տեղս շատ տարի չէ կաշէգործներու գործարան էր, և հին ժամանակ սուրբ Աստուածածնի անուամբ եկեղեցի կար : Հիմակ երկու տարի է որ Բրուսիոյ տէրութիւնը առած է (Ս)մանեան կառավարութենէն, և մօտերս պիտի սկսի մեծ շէնքեր շինելու . արդէն սկսած են փորել և յատակը մաքրելուր շատ հնութիւններ և շինութիւններ կը գտնուին . ամբողջ հին եկեղեցին յայտնուած է, և հոն աղօթատեղի. քրոսած են առ այժմ Բրուսիացիք :

Այս դրանք առջեւէն անցնելով ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի, աջ կողմինը պղնձագործաց և մնալաճառաց մեծ շուկայն կը սանի . մենք պէտք է դէպ 'ի ձախ կողմի ճանապարհը ուղղուինք . և քիչ մի յառաջ երթալով ճանապարհը կը ծռի դէպ արեւելք և յետոյ դէպ 'ի հիւսիս՝ որ կը հանէ մութ շուկայն : Յիշեալ շուկային կամարին

բերանը, ձախ դին աւերակ տեղ մի կ'երեւի բարձր, ուր տասւերկու աստիճանով վեր կ'ելնուի, այս տեղս էր Կոստանդիանոսի ժամանակ սուրբ Յուրութեան տաճարի նախադուռը, ուր տապալակներու սիւները կանգուն կ'երեւին. և հիմակ ճանապարհ մի է դէպ 'ի վեր, ուսկէ կ'երթուի Խպտուոց նորաշէն վանքը և Հապէշից վանքը և ուրիշ ըսուած սառնիճր, որոնց վրայօք ուրիշ անգամ կը խօսինք :

Ա. Սիւն Դափաւճուոյ : Կախադուռէն դէպ 'ի մուտ շուկայն յառաջ երթալով, անոր ծայրը չորեքուղի ճանապարհ մի կը հանդիպի. դիմացի ճանապարհը քաղքին Կամասկոսի ըսուած դուռը կը հանէ, ձախ կողմինը դէպ 'ի Յունաց և Կաթինաց վանքերը, աջ կողմինըն է Խաչի ճանապարհը : Այս ճամբուս բերանն է Սիւն Դափաւճուոյ ըսուած սիւնը, և ըստ աւանդութեան՝ Տեառն մերոյ Յիսուսի Վրիսաոսի մահուան վճռոյն յայտարար թուղթը այդ սեան վրայ կացուցին : Յիշեալ սիւնը խանութի մի մէջ տնկուած է, որուն կամարէն վեր կը բարձրանայ և 7—8

մեզր երկայնութեամբ կը տեսնուի :

Բ. Ղապապատի գոտ : Ասոր գիմնացը իբր 15 քայլ հեռի է Ղապապատի գոտը, ուսկէ (Յիսուս Վրիստոսը խաչն ուսը շարժած դուրս հանեցին : Ար կարծուի հասարակօրէն, որ 'ի մահ գատարածը տուած ամեն անձինք այս գռնէս դուրս կը հանուէին տանջանարանը տարուելու համար :

Գ. Վերենիկեայ գոտը : (Յիշեալ տեղէն դէպ 'ի աջ կողմի ճանապարհին մէջ յառաջելով 60 մ. դրի չափ, աջ թեւին վերայ պատին մէջ տեղաւարուած սիւն մի կ'երեւի. այս տեղւոյս համար կ'ըսուի թէ սրբուհւոյն Վերենիկեայ (Վերոնիքա) տունն էր, որ Վրիստոս խաչն ուսը անցուցած ժամանակին շրիմանալով նորա քաշած նեղութեանը, համարձակեցաւ քովը մօտենալ և երեսէն վազած քրտինքները սրբել :

Դ. Վրապոսին կամարը : Այն ճանապարհը շարունակելով երկու ուղի կ'ելնէ դիմաց, մին դէպ 'ի ձախ կողմ, միւսը դէպ 'ի աջ : 'Էպ 'ի ձախ կողմի ճանապարհը յառաջ երթալով անցքը կը լայննայ, և դիմացդ անկիւնազլուխը նոր դուռ

մի կ'երևէ, այս տեղէն՝ Աստուծոյ հիւ
րանոցը և նորաչէն մատուռը: Ասոր
հանդիպակաց կողմի անկիւնագլուխը
հին բաղնիք մի կայ, զոր Հռովմէական
Հայք ծախու առած են, և անոր պա-
տին տակովը փողոցին վայ մարմարա-
սիւնի մեծկակ կտոր կ'երեւի. այս տեղս
հասնելով Յիսուս, կ'ըսէ աւանդու-
թիւնը, և խաչին ծանրութեան տակ
ընկճուած ըլլալով Սիմոն կիւրենացւոյն
պատահեցան, և բռնեցին զինքը որ
խաչը նա տանի: Յառաջ երթալով դէպ
'ի աջ կողմի փողոցին մէջ, ձախ դին
կ'երեւի նորաչէն մատուռ մի և անոր
կից Գաղղիացի Սիմոն Տիկնայք ըսուած
մայրապետաց վանքը: Այս վանքին կրու-
թընած հին կամար մի կայ փողոցին վը-
րայ, և անոր վրայ սենեակ մի կամ Տաճ
կաց աղօթարան մի կ'երեւի երկու կող-
մէն մէկ մէկ պատուհանով: Այս կա-
մարին վրայէն ցոյց տուաւ, կ'ըսեն, Պե-
ղատոս Յիսուսն Հրէից, զինքը ծեծել
տալէն յետոյ, կարծելով թէ այս ան-
գուլթ ազգին սիրտը կրնայ ամբել, և
ըսաց. «Ահա այրդ ցձեզ»:

Ե. Հերովրէսի պալատը: Ինչ մի աւելի

յառաջ գնալով, աջ կողմն է Հերովդէս
Չորրորդապետի պարաօնին տեղը, այն որ
Յովհաննու կարապետին գլուխը կըտ-
րել տուաւ, և ծաղրաբանութեամբ
վարուեցաւ Յիսուսի հետ երբ Պիղա-
տոս անոր քով խրկեց զՅիսուս :

Զ. Լ'նտօնիկեան աշարակ, կամ արեան դու-
րաորակին: Պիղատոսի կամարէն 45 մեզր
դէպ 'ի արեւելք զօրանոցի դուռը կայ
ուր աստիճաններով կ'ելնուի : Փրկչի
ժամանակ այս տեղս Լ'նտօնիկեան աշա-
րակը կար, ուր կը բնակէին Հռովմա-
յեցւոց կողմէն եկող դատաւորները :
Պիղատոս Պոնտացի դատաւորը որքան
որ Յիսուսը անմեղ հրատարակեց, աչ-
սու ամենայնիւ փոխանակ ազատ ար-
ձակելոյ՝ Հրէից ձեռքը մատնեց որ 'ի
խաչ հանեն : Հոս էր այն ժամանակնե-
րը Իստաւորական ատեանը : Յիշեալ
զօրանոցին մէջ տեղ մի ցոյց կուտան,
ուր տեղ փշով պատկուեցաւ Փրկչին
մեր Յիսուս Բրիտոս :

Ե. Փառլպատի եկեղեցին : 45 մեզր ա-
ւելք անդին, ձախ թեւին վրայ երկու
թեայ պզտի դուռ մի կայ . այս դռնէն
ներս մտնելով բակին ծայրը դէպ 'ի ձախ

կողմը եկեղեցւոյ դուռն է, զոր Հայք Փողպակի կ'անուանեն։ Յիսուս Հրէից ձեռքը մաանուելէն յետոյ գլուխը փուշպատկ գրած՝ այս տեղը բերին ու սկսան խարազանով ծեծել ու ամեն տեսակ նախատինք թուք ու մուր սալ իրեն։

Այս տեղ կը վերջանայ խաչին ձառապարէր։ Իայց մենք շարունակենք մեր այցելութիւնը դէպ ՚ի յառաջ, ու կամարի մի տակէն անցնելով, ուր կը տեսնուի Սողոմոնեան տաճարի մէկ դուռը և փողոցին վերջացած տեղը դէպ ՚ի աջ դին ներսէ ներս կ'երեւի ուրիշ մէկ դուռ։ Հաս ճանապարհը չորեքուղի է, մէկուն փայտան մը կամարը կայ, որ Հայոց վանքին է. այս կամարին տակէն անցնելով և բաւական յառաջ գրնալով ձախ դին կ'երեւի Յովակիմայե Մնայի տունը, ուր իրենց անուամբ հին եկեղեցի մի կայ հայկական ձեւով, և 1856 թուոյն Գաղղիացիք սաացան։ (Սմանեան տերութենէ ՚ի պարզեւ, և հին շէնքը պահելով նորոգեցին, գեաղացած չքալով դժուար է ներս մտնել։ 1187 ին Սայահաափն տիրելով ա

ապ' Տէփեիշներու ուսումնարան-ըջաւ ,
 ու Սալհիէ կոչուեցաւ : Ասոր կից է
 գրեթէ բաղնիքը որ սուրբ Աստուա
 ծածնի անուամբ կը յիշուի . և այս
 բաղնիքին գիմացի ճանապարհը շեղե
 լով , Սողոմօնի սաճարին ուրիշ մէկ
 դուռը կը տեսնուի , որու քով աջ կող
 մը մեծ փոս մի կ'երեւի , որ է Պրու
 պատիկէ աւազանը . իսկ ձախ դին ծը
 ուելլով քանի մի զօրքեր կը տեսնուին
 որոնք Աստուածածնի դրան պահապան
 ներն են : Այս դուռը դէպ 'ի արեւելք
 կը բացուի . աջ կողմը Տաճկաց գերեզ
 մանատունն է , և գիմացի ճանապարհը
 բռնելով դարու վար իջնելու ժամա
 նակ ճանապարհը կը բաժնուի 'ի ձախ
 և 'ի յաջ . երկրորդ ճամբուն մէջ յառաջ
 երթալով դէպ 'ի վար հին ծայրը գեա
 նին երեսը հարթայատակ ժայռեր կ'ե
 րեւին . այս տեղս կ'ըսեն քարկոծուե
 ցաւ Ս . Ստեփաննոս նախավիպն : Աւ
 դարձեալ ձախ դին դառնալով , ձախ
 թեւի վրայ Հայոց Չիթենեաց պար
 տէզն է , որու դուռը կից է սուրբ Աս
 տուածածնի եկեղեցին իջնելու աստի
 ճաններուն :

Կարգի Վարդապետի Վերջանը : Վեթ-
 անմանի ձորին հիւսիսային ծայրը կ'ինձ-
 նի ամենասուրբ Կուսին փառաւոր Շի-
 րիմը . քանի մի ոտք աստիճաններէ վար
 արտաքին գաւիթը կ'իջնուի : Եկեղեց-
 ւոյս առաջին հիմնադիր Վրգար Թա-
 գաւորի կնոջ Հեղինէէն յետոյ, եղած
 են երկրորդ Հեղինէն՝ Կոստանդիանոսի
 մայրն ու ինքը : Վերեզմանը որ ժայռի
 մէջ փարուած է, դրսի կողմէն տաշելով՝
 միայն սուրբ մարմինն ընդունած մասը
 Թողուցած են, չորս կողմը ազատ Թող-
 լով՝ որ կ'ինկնի եկեղեցւոյն արեւելեան
 Թեւին մէջ, ըստ որում տաճարը խա-
 չածեւ է : Վերեզմանին ներքին կողմն
 ալ կոկուած ու զարդարուած է . մար-
 մնոյն դրուած տեղը ճերմակ մարմարի
 սնով ծածկուած է բարձր դիրքով ու սե-
 ղանաձեւ, որու վրայ ամեն օր պատա-
 րագ կ'ընեն Հայք ու Յոյնք միայն, և
 երկու փոքրիկ դռներ ունի, մին դէպ 'ի
 հիւսիս եւ մին դէպ 'ի յարեւմուտք :
 Հեթում Բ . Կիւլիկիոյ Թագաւորը
 1300 ին Եգիպտոսցւոց վրայ արշաւանք
 քրած եւ յաղթութեամբ ետ դարձած
 ժամանակ Արուսաղէմ գալով, 'ի նշան

գոհութեան Վերեզմանին դրսի կողմը արեւմտեան գրան կից սեղան կանգնել տուաւ, որ մինչեւ ցայսօր կը մնայ և Հայոց միայն սեփհական է, ուր երբեմն կը պատարագեն եւս :

Սուրբ Վերեզմանի հիւսիսային կողմը սեղան մը կայ Հայոց սեփհական, ուր երբեմն Աստուոց կը թոյլատրեն պատարագելու. ետեւի կողմը Յունաց սեղան մի կայ, որ նոցա միայն կը պատկանի, և հարաւային կողմը Ռիբազ կայ, ուր Սահմետականք երբեմն ուխտի եկած ժամանակնին կ'աղօթեն : Այնպէս հիւսիսային թեւին մէջ Յունաց տեսչին խուցն է, արեւմտեան թեւին մէջ սեղան մի եւս կայ Հայոց սեփհական, ուր երբեմն Խպտուոց կը թոյլատրեն պատարագելու :

Աստիճաններէն վեր ելած ժամանակ աջ կողմը դուռ մի կայ, ուր տեղ է Հայոց Տեսչին խուցը և պահարանը : Աստիճանաց կէսը հասնելով աջ դին պատարագամատոյց սեղան է Հայոց տեփական, ուր Յովսէփայ Աստուածահօր գերեզմանն է, պատին մէջ առանձին կամարով. դիմացի կողմն ալ Յովակիմ

մայ և Մենայի գերեզմաններն են կրկին
 սեղանով, որ Յունաց ձեռքն է: Բողոք
 եկեղեցին Հայոց և Յունաց կր վերա-
 բերի. նոյնպէս երկու աղգ միայն իրա-
 ւունք ունին ամեն օր պատարագելու
 սուրբ Գերեզմանին վրայ. և զարդերն
 ալ թէ Գերեզմանին և թէ բողոք եկե-
 ղեցւոյն մէջ գտնուած, կանթեղ, ջահ,
 կերոն, աշտանակ և այլն, հաւատար ու-
 նին, թէպէտ իւրօքանցիւրինը որոշուած
 և զատուած: Ատինք իրսւունք չու-
 նին պատարագելու, բաց ՚ի ուխտէ և
 առանձին աղօթելէ: Ատինձաննեղու
 գրուիք ելած ժամանակնիս, աջ և ձախ
 կողմերը պատով հիւսուած պատուհանի
 նման տեղեր կ'երեւին, հասարակօրէն
 կը կարծուի որ վերի եկեղեցին ելնելու
 դուռ եղած ըլլան. ըստ որում, ինչ-
 պէս յայտնի կ'երեւի, հին ժամանակ
 այժմեան Տաճարին վրայ ուրիշ եկեղեցի
 մի եւս կար, որ եօթներորդ դարուն
 մէջ դեռ կանգուն կը կենար և բողոքակ
 ձեռ ունէր: Ա՛յ եշտասաներորդ դարուն
 մէջ յիշեալ եկեղեցին աւերակ մնացած
 ըլլալով, քաղքին պարիսպները նորոգե-
 լու գործածուեցան անոր քարերը:

Իսկ զքաղաքս Վերեզդեանի տաճարը երկու
բանայի սանի, որոնց մին Հայոց և միւ-
րն Յունաց լուսարարին քով կը մնան:

Եկեղեցիէն դուրս երաժիշտ պէս ձախ
դին նեղ անցք մի կ'երեւի, և պզտի
դուռ մի երկաթեայ, և մէջը անշուք
խորշեր են ստորերկրեայ՝ երեք սեղանով:
այս տեղւոյս համար կ'ըսուի թէ Յի-
սուս դեռ շմատնուած Վապեղոց հետ
եկաւ աղօթելու ուր և աագնապի մէջ
մնալով արեան քրտունք հոսեց իւր գէժ-
քէն, և ուր ասաց յաղօթելն. «Հայր
իմ, եթէ հնար է, անցցէ բաժակս այս
յինէն»:

Գաւիթի արեւելեան աստիճանն
րէն վեր ելնելով, աջ կողմը խարխուլ
արատով հիւսուած տեղ մի կայ որ Վ-
րտարացուց է և մէջը գերեզման մի կայ
կ'ըսեն:

Բիշ մը յառաջ երթալով Գեթսե-
մանի ձորին չափութեամբը՝ ձախ թե-
ւին վայ փողոց է. դէպ 'ի Ս. Համ
բարձման լէռը ելնելու, և փողոցին բե-
րանը նորագատով հիւսուած Չիթենեաց
պարտէզ մի կայ, և մէջը ութ ձիթենի
որոնց բունիկը արանդութեամբ Բե-

ըխառսի ժամանակէն կը կարծուին, և ողջունի ծառեր կը կոչուին ըստ ռամկաց Լյա տեղս շատ տարի չէ, որ Լափիք իւրացուցին պատ մի չորս դին քաշելով, և հիմակ գեղեցիկ ծաղկանոց է, եւ ամեն ազգէ ուխտաւորք ներս կ'ընէ գունին. և երկաթեայ պղտի դուռ մի ունի արեւելեան հարաւակողմի անկիւնը: Դռնէն դուրս դէպ յարեւելք ժողով մի ցոյց կուտան գետնի վրայ, և աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Փրկիչն մեր Յիսուս հոս սպասել տուաւ Պետրոսը, Յովհաննէսն ու Յակոբոսը, և ապա պարելով անոնց որ արթուն մնան ու աղօթեն, ինքը քարընկէց մի տեղ հեռանալով խնդրեց իւր Հօրմէ որ չար չարանաց բաժակը զանց ընէ իրեն խմելու: Արկտասաներորդ դարուն մէջ եկեղեցի մի կար այս տեղ յանուն Լաւարելոյ ննջանը:

Յիշեալ պարտէզին դրան հարաւակողմէ 15 մեդր հեռու սիւնի կտոր մի կը տեսնուի, և ափիս նշան է այն տեղւոյն՝ ուր Յուդա մասնութեան հառէ բոլոր տուաւ Փրկիչն:

Հատեարձման լեռան այցելութիւնը

ուրիշ աւուր թողով, մենք դառնանք դէպ ՚ի քաղաքը Փրկչադռնէն ներս մտնելու և ճանապարհին վրայ դռնուած նշանաւոր տեղուանքը աչքէ անցընելու:

Յիշեալ աւետարանական տեղերէն ետ դառնալով և Չիթենեաց պարտէզին պատին տակովը յառաջ գնալով, ձախ դին է Ս. Համբարձման ստորոտը և աջ դին Կեթոսմանի ձորը: Ասկէց երեսնիս դէպ ՚ի սուրբ քաղաքը դարձուցած ժամանակնիս կ'երեւի Սրբաբնի Դուռը, որ պատով հիւսուած է: Այլ ունի կրկին կամարերկու ոտքերու վերայ, որոնց սմեն մէկուն լայնու թիւնն է 2 մեդր, սմեն մէկ կամար եւս 2 մեդր և 85 հարիւրամեդր լայնութիւն ունի. կամարներուն շրջանակի դուրս ցցուած մասերն ալ տերեւաձեւ զարդարանքներով շքեղացուցած է: Այս դռնէն մը տաւ յաղթանակաւ Փրկիչն մեր Յիսուս Օտղխազարդի կիւրակէի օրը: Այնպէս և Հերակլ կայսր կենաց Փայտը Պարսից գերութենէն ազատելով այն դռնէն ներս մտցուց, և ուսին վրայ շարժած տարաւ Գողգոթայի վրայ տնկէց ՚ի տես հաւատացելոց: Սահմետականաց ձեռ-

քրն անցներէն յետոյ սուրբ քաղաքը , այս դուռը պատով հիւսեցին սուտ գուշակութեան մի հաւատարով , իբր թէ Դուանկ ազգը այս դռնէն կրկին անդամներս մտնելով պիտի տիրէ քաղաքին : Այս կողմն կը տեսնուին նաեւ Սողոմոնեան պարսպին մէկ մասը , որոնք յայտնի են ահագին մեծութեամբ քարերէն : Ասոնց մէջ կայ մէկ հատ մի որ 6 մեդր երկայնութիւն , 2 մեդր լայնութիւն , և 1 մեդր բարձրութիւն ունի :

Ղանապարհն առաջ տանելով կաւ մուրջի մի կը համադրուի , որ շինուած է կերտնի ըսուած կեղեղաքին վրայ : Աստ աւանդութեան 1 ասինաց , Յիսուս բռնուելով սոյն կամուրջին վրայէն չանցընելու համար՝ հարաւային կողմէն վար կեղտնի հեղեղատին մէջ ձգեցին զինքը որ անկէ անցընեն , որոյ նշան՝ ինկած տեղը սարքերուն և ծունկերներուն տեղերը մնացին ժայռին վրայ (1) : Իսկ մերայինք աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ Տեառնեղ քայր Յակոբոս առաքեալը Տաճարի աջ տարակէն հոս գահաւիճեցին Հրեայք :

(1) Հաննէ , պատմ . Ս . Երուսաղէմի : յեր . 255 ար . պեղալ յամի 1807 .

և թափիչները՝ որ լուսացք կ'ընէին ձորին մէջ, վրայ հասնելով իրենց թակերովը գլխուն զարկին՝ երբ սուրբ Առաքեալը դեռ կը գոչէր. «Տէր թող սոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն » :

Գրիգոր Շ զթայակիր պատրիարքի ժամանակ խիստ աւեր բլլալով սոյն կաճուրջն և վտանգաւոր անցուղարձից, 1728 ին մեծ պատով մի ամբոցուց ու կամուրջը նորոգեց եւ ընդարձակեց. և այն տեղ գտնուած սառնիճին բերանն ալ, որ երկիւղալի էր, նեղըրնել տարով ապահովեց բաւական աշխատութիւն կրելով :

Կամուրջին դէպ յարեւելակողմը և հեղեղատին ձախ դին կը տեսնուի Մխիթարոց արշանը կամ Գերբղանը, զոր Մխիթարոց Մաւթի որդին ինքն իւր կենդանութեանը կանգնել տուաւ (1) : Մխիթար քարէ է, և մինչեւ ճնօար (տալի) ժայռէն կարուած է. չորս կողմը դէպ ՚ի երեւները չորս սիւներով քարքարուած է և անոնց վրայ բոլորածել տալ շուած է ստամոնի ձեւով և ծայրը երթալով սրացած, որ կը վերջանայ արմու

(1) Բ. Թագ. յԸ. 18 :

ւենիի փնջով մի : Ամեն մէկ երեսփն վը
րայ չորս պատուհան ունի , և ներսը
լեցուած է խիճով զոր անցնող ու դար-
ձող մարդիկ ու սղայք կը նետեն : Ար-
ձանին յատակն ալ մի եւ նոյն ժայ-
ռին մէջ փորուած է գեղեցիկ զարդե-
րով , բայց հիմակ հողով ծածկուած լի
նելուն չերեւիր : Արիտողոմայ բուն
գերեզմանը (Յորդանանու արեւելեան
կողմն է փոսի մի մէջ , ուր տեղ նետե-
ցին զինքը հօրը դէմ ապստամբու թիւն
բրած ժամանակ սպաննուելէն յետոյ) :

Արիտողոմայ գերեզմանին կից արե-
ւելեան կողմը կը տեսնուի (Յովսէփոս
բառուած Վերելմար , գեանին մէջ գրե-
թէ թաղուած , որուն միայն վերին ծնօ-
ւար կը տեսնուի գեանին երեսփն հաւա-
սարս Այս չիրիսը հասարակօրէն կը կար-
ծուի որ դատարկ եղած ըլլայ և 'ի յի-
շատակ երեւելի անձի մը կամ նոյն (Յով-
սէփոս թաղաւորին կանգնել տուած .
փասն զի ըստ Աստուածաշունչ սուրբ
գրոյ՝ յիշեալ թաղաւորը Արուսաղէմի
մէջ թաղուեցաւ ②) :

(1) Բ . Թագ . ԺԸ . 17 :

(2) Գ . Թագ . ԻԲ . 51 :

Սորբ Յակոբայ Գերեզանը : Աբխազոմայ արձանէն 45 մեդր անդին դէպ ՚ի հարաւ մահարձան մի կ'երեւի ժայռին մէջ փորուած, ուր պզտի գաւիթ մի կայ երկու սիւներով եւ երկու կէսմոյթերով սրնիք նոյն ժայռէն յորինուած եւ մարդակով մի իրարու հետ միացուցած են՝ բոլորը մէկ ժայռէ : Այս մահարձանիս համար քրիստոնեայք Սուրբ Յակոբայ գերեզմանն է կ'ըսեն . Սահմետականք Տիան-Սարատան կը կոչեն . իսկ վրան եբրայեցերէն վերտառութիւն կայ, որու մէջ գրուած է Եզրայ չեբիմն ըլլալը : Եզրի ցեղը Ահարոնէն կ'իջնայ⁽¹⁾ : Յիտուս Բրիտոսէքիչ ժամանակ յառաջ շինուած կը կարծուի այս մահարձանս :

Առաքեալք երբ տեսան որ իրենց Տէրը գահիճներու ձեռք կապուած յանձնուեցաւ, իրենք թողուցին փախան . մէջերնէն ութը գնացին տեղ մի պահուըրտեցան, որու վրայ ուրիշ անգամ պիտի խօսինք . իսկ Յակոբոս առաքեալ Փոքրը, եկաւ այս չիրսիս մէջ պահուեցաւ : Աւանդութեամբ կ'ը

(1) Ա. Մնայորդք ԻԴ. 15 :

սուի թէ՛ մինչեւ Վրխատոսի յարուձիւն առնելը հոս մնաց առանց բերանը բան մի դնելու, և թէ Փրկիչն մեր այս տեղս եկաւ երեւեցաւ իրեն :

Յակոբոս առաքեալ Փոքրը Սիսեոնի և Յուզայի եղբայրն է, և Յիսուսի Վրխատոսի հետ մօր քրոջ որդիք են. ասիկայ եղաւ Լչրուսաղէմի առաջին եւ պիսկոսոսը և Յիսուսի Վրխատոսի փոխանորդը : Հրեայք նախանձելով և թշնամանալով և իրենց քահանայապետէն գրգռեալ Տաճարի պարսպէն վար նետեցին գինքը և հոն թափիչներու ձեռք չարաչար հոգին աւանդելով սոյն մահարձանիս մէջ թաղուեցաւ, ըստ ոմանց յամի Փրկչին 62 :

Վրխատոնէ ութեան առջի դարուց մէջ սոյն մահարձանիս վայ մատուռ մի կար, ուսկէ վար շիրխը կ'իջնուէր ժայռին մէջ փորուած աստիճաններէն, որոնք դեռ կը տեսնուին :

Օտարիայի Վերեղմանը : Սուրբ Յակոբայ շիրմին հարաւային կողմը կ'իմկնի՝ անոր կէց, Օտարիս որչոյ Ռարսիայի գերեզմանը : Ռոյորովին միակտուր ժայռէ քառակուսի կտրուած և իւրաքան

ժիւր երեսները երկու կիսասիւնով զարգարուած է, որոնց ծնօտները պարզարուեստիւ մի դէպ 'ի դուրս քուածեցցուած են. և անկէ սկսելով դէպ 'ի վեր բրգաձեւ ծածք ունի առանց կորսունցընելու քառակուսի ձեւը. դուռ չունի, և հաւանական է որ չորս բոլորը դիզուած Հրէից գերեզմաններուն մէջ աներեւութացած ըլլայ:

Չարարիա Յովնադայ մեծ Քահանայապետի որդին երբ ատեսաւ որ ժողովուրդը բոլոր կուսպաշտութեան ետեւէ ինկաւ, աստուածային նախանձով վառուած, գնաց Տաճարն ու իսրայէլացիքը յորդորեց որ ճշմարիտ Աստուածը չթողուն. բայց նոքա փոխանակ իւրեան մտիկ ընելու, Տաճարին գաւթին մէջ զինքը քարկածեցին ինչպէս որ կր կամենար Յովաս Թագաւորը. Յետու Քրիստոսէ 864 տարի յառաջ (1):

Հոս վերջացընելով մեր Երկրորդ այցելութեան շրջանը, դառնանք յետ և կամուրջին վրայէն անցնելով և Կեդրոնի հեղեղատը ձախ կողմերնիս ձգելով ելլենք դէպ 'ի դար 'ի վեր, բռնելով այն

(1) Բ. Մեայրոզք. Ի. Գ. 20, 21:

Ճանապարհը որ Փրկչադուռը կը տանի
և քաղաքին պարիսպը աջ դինկա կ'ինկ
նի : Այնքա մտնելով դռնէն և միւս կա
մարաբեռնէն դուրս ելած ժամանակ
նիս դէպ 'ի ձախ կողմի ճանքան բրո
նէնք , որ երկու փողոց դառնալէն յետոյ
ուզղակի Սուրբ Յակոբայ մեծ վանսւց
հոյակապ դուռը կը տանի , որոյ դիմացի
պարտէզին մէջի շոճի ծառերը , որոնք բո
լոր ընդարձակ հրապարակը կը ծածկեն ,
աւելի մեծ շքեղութիւն և գեղեցկու
թիւն կ'ընծայեն տեղւոյն :

Այնքա մտնելով հանգիստ տանք
խոնջ մարմիննուս , և մի քանի օրէնպատ
բաստուինք Արորդ այցելութեան :

ԵՐՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի տորբ Փրկիչ և ՚ի հարսային շջախայը
տորբ Արորդէն :

Առաւօտ մի նախաճաշ ընելէն յե
տոյ , երբ գեղեցիկ արեւ և մեղմ եղա
նակ կ'ընէ , բարեպաշտ ուխտաւորաց
խումբը Փրկչի դռնէն դուրս կ'ենէ
Փրկչավանք ուխտ ընելու և սուրբ քա

զարի հարաւային շրջակայքն եղած նը շանաւոր հին տեղուանքը այցելելու :

Փրկչադռնէն դէպ 'ի հարաւ 37 մե դըր յառաջ երթալով Հայոց Ձիթե նեաց պարսէզին ջանկապատին տակու վը , անոր ծայրը քանի մի ոտք ասախ ճաններ կը տեսնուին Հայոց հին տա պանաքարերով շինուած , որու կից կայ նաեւ հին սիւնի մի կտոր : Այս տեղւոյն համար աւտոդուլթեամբ կ'ըսուի թէ՛ Առաքեալներն երբ ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածամօր զախճանէն յետոյ անոր մարմինը ճաղի մէջ դրած հասան , Հրէից խուռն բաղմութենէ մի արգիւ լուեցան , որոնք ասելու թեամբ զննեալ կ'ուզէին վար տասղել նորա սուրբ մարմինը : Այլ անմիջապէս պատժուեցան . մէջերնին ամենէն յանդուգն եղողն որ քահանայ մի էր , երբ ձեռքը դէպ 'ի ճաղն երկնոց որ վար ձգէ , ձեռքը գտացաւ , և միւսներն կուրացան : Սոյն պատժոյն վրայ սարսափելով զզուով եկան և Առաքելոց միջնորդութեամբ Աստուած շարհեց անոնց առողջութիւնը . հաւատացին ամենքն ալ 'ի Քրիստոս և մկրտուեցան :

Յիշեալ աստիճաններէն վեր ելնելով դէպ 'ի արեւմուտք 50 մեդր ներս՝ երկաթեայ պղտի դուռ մի կը տեսնուի, այս է Հայոց սուրբ Փրկչի հին վանուց դուռը: Ներս մանեղնաւս եկեղեցւոյն գաւ իջն է, որ եւ գերեզմանարան է սուրբ Աթոռոյս պատրիարքաց, եպիսկոպոսաց և վաստահաւոր միաբանից, ինչպէս կը ցուցնեն՝ տապանաբարերը: Պատրիարքացը բարձրկէկ շինուած են մարմարիոնով զարդարուած, ինչպէս կ'երեւին դռնէն ներս մտնելնուս ձախ կողմի անկիւնը եւ գաւթին դիմացի կողմի կամարներուն տակը: Այս եկեղեցւոյս և վանքիս տեղը, ինչպէս աւմեն ազգ կը վկայեն, Կալիստիա քահանայապետին տունն է, ուր տեղ Յետուս Բրիստոս մատնութենէն յետոյ բերին եւ հոս հարցաքննութեան ենթարկեցին քահանայապետին դիմացն հանելով: Այս տեղ Պետրոս երեք անգամ ուրացաւ իւր Տէրը՝ չեմ ճանչնար ղինքն ըսելով, եւ հինգ շաբթի գիշերը դէպ 'ի սուրբաթ լոյս այս տանը՝ մէջ անցոց Յիսուս հաղորումէկ նախատանաց համբերելով: Վաւիթին արեւե-

լեան կողմն է եկեղեցւոյ դուռը, ուր մաներով՝ սեղանին ձախ կողմը կողմնակի պզտի դուռ մի կայ և մէջք փոքրիկ սեղան մի, ուր հագիւ երկու հոգի կը պարունակի. այս է երկրորդ բանտը, ուր անցուց Փրկին մեր (Յիսուս այն մէկ գիշերը : Եկեղեցին որ առանց սեան սիրուն դիրք մի ունի, մէկ սեղան մի այն կը ներկայացընէ, որու սրատարակ գամատոյց սեղանին քարն է (Յիսուսի Քրիստոսի սուրբ Գերեզմանի կափարիչ վէմը, զոր հրեշտակը վար շրջեց ու վրան նստաւ (1) : Սոյն քարը որ գրեթէ կէս բոլորակի ձեւ ունի, բոլոր սեղանը կը ծածկէ, և երեք տեղէն բաց թողուցած են համբուրելու համար : Այս կափարիչ վէմիս վաւերականութիւնը ուրիշ բրիստոնեայ ազգերն եւս կը հաստատեն :

(Յիշեալ վանքին գոյութիւնը մինչև բրիստոնէութեան առաջին դարը կ'ելնէ, և Հայոց սեփական ստացուածք եղած է իւր հիմնարկութենէն 'ի վեր : Սուրբ քաղաքս Արարաց ձեռք անցնելն յետոյ բաւական նեղութիւն կրած

(1) Մատթ. ԻԷ. 2 :

են սուրբ բանտին ծառայող միաբանք .
 և բաւական ժամանակ լքեալ թողու-
 ցուած է բռնաւոր մարդոց ձեռք : Չու-
 րեքտասաներորդ դարուն մէջ Յովհանն
 նու Մըժիշեցւոյ աշակերտ Կարապետ ա-
 նուն վարդապետ մի Տոսպ գաւառէն
 Արուսաղէմ ուխտի գալով, և տեսնե-
 լով յիշեալ վանքը զոր Մրաբացիք Հայոց
 ձեռքէն յափշտակելով ախոռ կամ խան
 շինած էին, վշտալից սրտով Լգիպտոս
 իջնելով 4000 դահեկանի կրկին անգամ
 ծախու կ'առնու սուլտանէն, եկեղեցին
 կը նորոգէ, յորում էր կ'ըսէ կափարիչ
 վէմը : Օ կնի այնորիկ հետոցհետէ Ս .
 Մթռոյս պատրիարքունք պէտք եղած
 նորոգութիւններն ըրած են . պարխպն
 աւելի բարձրացուցած են Սիօնցւոց
 յարձակումներէն ազատ մնալու : Վ եր-
 ջին նորոգութիւններն եղան 1848 ին Կե-
 րակոս պատրիարքի օրով, որ ժամանակ
 գաւառի մէն եղած սեղանն ալ նորոգեցաւ,
 և արեւմտեան կամարներն և սենեակ
 ներք շինուեցան :

Վ անքի գունէն դուրս ելնելով ձախ
 կողմէն 7 ստք առաքիճանաւ գերեզմա-
 նատունը կը մտնուի : Սոյն գերեզմա-

նատուներ, որ Սիօն լեռան փայէ, երեք ազգաց կը վերաբերի որոշեալ սահմաններովն, Հայոց, Յունաց և Վատինաց . մեծ մասը Հայոց է, որոնք մարդասիրաբար կը թողլատրեն Հապէշ ու Սպարի ժողովրդոց եւս իրենց ննջեցեալները հոն մէկ կողմը թաղելու: Վատինաց գերեզմանատուներ նոր պատով բաժնուած է և բաց 'ի հիւսիսային կողմէն ուր ճանապարհ կայ, միւս երեք կողմէն մեր գերեզմանատան մէջ մտած է, և յայտնի կ'երեւի որ սկիզբը բոլոր մէկ գերեզմանատուն եղած է Հայոց ազգին սեփական, ու յետոյ մէկ փոքր մասը Վատինաց տրուած, ինչպէս կը փկայեն սուրբ Մթողոյս հին յիշատակագիրերը: 1866 ին Վատինք բռնութեամբ բացին երկու դուռ միանգամայն մեր գերեզմանատան մէջ, որ վան Ռարձ . իրան բողոքեց սուրբ Մթողը, բայց և այնպէս սոյն խնդիրը դեռ. վէճի տակ է, լրացած չէ:

Գերեզմանատան հարաւային մասը որսահմանաքարերով բաժնուած է, Յունաց ազգին է . նորա արեւելեան կողմը պատով քջապատած և դէպ 'ի հիւսիս

դուռ ունեցող գերեզմանոցն ալ Մե-
րիկացւոց է : Յիշեալ վերջին գերեզ-
մանատան հարաւակողմը պզտի գետին
մի կը տեսնուի, որ սուրբ Մատուա-
ծածնի տանը տեղն է, ուր Յիսուսի
Քրիստոսի մահուանէն յետոյ կը բնա-
կէր սուրբ Յովհաննէս առաքելոյն հետ,
և այս տեղս ինքն ալ վախճանեցաւ :
Իե՞ս քանի մի խոշոր քարեր կը տեսնը-
ւին, որոնք աւանդութեամբ կ'ըսուի
Թէ նոյն տան հնութեան կը վերաբերին :
Յոյնք այս տեղւոյս չոր պատին քով
Պենտէկոստէի օրը աղօթելու կուգան
և ժամերգութիւն կը կատարեն, ըստ ու-
րում իրենց գերեզմանատան կից է :

Յիշեալ գետնոյն արեւելեան դին
իրար անցած տներու կոյտ մի կը նշմա-
րուի գմբեթաւոր և մնարէ մի եւս ու-
նի . Հայք Սորբ Աթօն կը կոչեն, մահ-
մետականք Նեպի-Տարփ, եւ Մատինք
Բնիբեայ տեղ : Լշրկու գուռ ունի, մին
արեւմտակողմը և միւսն հիւսիսակող-
մը . այս դռնէն ներս կը մտնեն այցելու-
թեան երթող ուխտաւորք : Մահմե-
տական Միօնցիք հոս յատուկ տեղ մի
ցոյց կուտան ուխտ ընելու, ուր մտնե-

լու համար նախ ախտուի մի մէջէն պէտք է անցնիլ, յետոյ աստիճաններէ վերքարայատակ պզտի գաւթի մի վրայ կ'եւէ նուի, և հոն ձախակողմեան դռնէ հին եկեղեցւոյ մէջ կը մտցուի, որ հիմայ մղկէթ է, և կառուցեալ է այն վերնատան տեղւոյն վրայ ուր (Յիսուս Վրիտոս իւր Առաքելոց հետ զատկական գառն կերաւ, ուր սուրբ Հաղորդութեան խորհուրդն կատարեց, ուր աչակերտաց օսքերը լուաց, և թացեալ պատառն Յուդայի տալով՝ յայանեց տնոր ձեռօք մատնուիլը և Վետրոս առաքելոյն ուրանալը. վերջապէս այս տեղ խոստացաւ անոնց Հոգին սուրբ խլրկելու: Արևու անգամ այս տեղս վերնատան մէջ իւր աչակերտներուն երեւեցաւ. երկրորդ անգամուն իւր կողք բանալով Թումա առաքելոյն մատովը շոշափել տուաւ ըսելով. «Ի՛նք զձեռնքս և մխեա ՚ի կողս իմ, և մի լինիր անհաւատ՝ այլ հաւատացեալ»: (Յիսուսի Վրիտոսի համբարձմանէն յետոյ Հոգին սուրբ այս տեղս իջաւ Առաքելոց վրայ (1):

(1) Հաննէ, պատմ. Ս. Երուսաղէմի. յեր. 247:

Քրիստոնէութիւնը ծագիւած ժամա-
նակէն ՚ի վեր այս սուրբ տեղւոյս փայ-
եկեղեցի շինուած էր . և մինչեւ վերջաւ
սաներորդ դար քրիստոնէից ձեռքը մը
նացած և երեւելի ուխտատեղի եղած
էր . իսկ 1554 թուականին մահմետա-
կան Շէի մի տիրելով սոյն տեղւոյն՝
մինչեւ հիմակ նորա սերունդը բազմա-
նազով հոն կը բնակին , որոնք Միսնցիք կը
կոչուին , և դրամական փոքրիկ պարգև
մի ընդունելով ուխտաւորացմէ՝ ցոյց
կուտան անոնց Վերնատան տեղը , որ
լինչպէս տեսանք՝ անշուք և աղտեղի պը-
րահ մի է :

Միսնցիք կը հաւատան թէ Դաւթի
և Պողոսոնի գերեզմաններն այս տեղո-
ւն , և ներքնասենեակ մի ցոյց կուտան
ղանտք պարունակող , բայց ներս մըա-
նելու ոչ այլոց կը թողուն . և ոչ իւրեանք
կը մտնեն . և այս պատճառաւ բարդ
տեղւոյն Վեպի-Տառա կը կոչեն : Արեք
տարիէն ՚ի վեր է հիւսիսային արեւելա
կողմը բուսական նոր շէնքերով ընդարձա-
կեցին , որոնք մինչեւ Փրկչավանքի հարա-
ւային պատը կը հասնի , նեղ ճանտարքէ
մի միայն երկուսին մէջտեղը մնայլով :

Այս ճանապարհէն ետ դառնալով
 դէպ 'ի Փրկչադուռը, և անկէ աջ դիւռ
 ճանապարհը շեղելով պարօսպի պատին
 տակովը, մտնենք աջ կողմերնիս եկած ա
 ռաջին ճանապարհը որ քարակայտ և
 անհարթ շաւիղ մի է. և անկէ 200 մեդ
 ըի չափ յառաջ երթալով դէպ 'ի հա
 րաւ՝ ծակ տեղ մի դիմացնիս կ'ենէ Սա
 ղոմծծի ջրանցքին մէջ. անկէց ալ դէպ
 յարեւելք վար իջնելով և 100 մեդը և օ
 քալելով Պարոս առաւելչն այլ կը հաս
 նինք, որ Սիօն լեռան հարաւային արեւ
 լելեան ստորոտին վրայ է, ճանապար
 հին ձախակողմը և 10 մեդը դէպ 'ի ներս:
 Պարոս առաքեալ իւր Տէրն ուրանա
 լէն յետոյ հաւուն իօսիլը իմանալով՝
 յիշեց Յիսուսի Քրիստոսի կանխասա
 ցութիւնը, և իւր յանցանքը ճանչե
 լով՝ եկաւ այս տեղս իւր մեղքը ողբա
 լու: Այրին բերանը բաւական ընդար
 ձակ է ու դէպ յարեւելք կը նայի:
 Այս տեղ Արշակունեաց տէրութեան
 ժամանակէն փոքրիկ վանք և եկեղեցի
 ունէին շայք և կը կոչուէր. «Վ՛անք
 հառաչանաց Պարոսի», և մինչեւ եր
 կառասաներորդ դարուն մէջ եկեղեցին

կը մնար (1) :

Դառնանք ասկէ կրկին յետ մինչեւ Փրկչադրան կողմը և պարսպին տակուի սովորական ճանապարհաւ յառաջ երթանք քաղաքին Աղբիւսաց ըսուած դուռը (Պապ-էլ-Սաղարդէ), և անկէ դէպ ՚ի Սելովամայ աղբիւրը երթալու շաւիղը բռնելով իջնենք, և սուկէ սկսելով շարունակենք մեր այցելութիւնը զոր Արևորդ այցելութեան մէջ թողուցինք :

Սելովամայ աղբիւրը : Չորին այս դին կ'ինկնի յիշեալ աղբիւրը, զոր Արաբացիք Այն-Սել-Սարիամ կ'անուանեն, որ Սարիամայ տիրուհւոյ (Աստուածածնի) աղբիւրը կը նշանակէ : Ի՛նչպէ՛ս արեւելք կընայի, ուր տեղ է Սելովամայ գիւղը, և Արիէլ բլուրին ստորոտը շինուած է, և հարաւային արեւակողմը հին շէնքի մի, որ մզկիթ կը կարծուի, աւերակները կ'երեւին : 17 աստիճանէ վար կ'իջնուի պլտի տափարակ տեղ մի և ոսկէ դարձեալ 15 ոտք վար իջնելով ջուրին մօտ կը հասնուի : Ծրին հասանքը անկանան է, ժամանակ կայ օրուան

(1) Տես քննարկակ պատմութեան մերում գիրք Գ. ԳԼ. Գ. :

մէջ որ կը դադրի, յետոյ նորէն կըսկսի, համը աղի է՝ չամուխը, բայց ամառը մեծ օգուտ կ'ընէ քաղաքին՝ ջրերուն նուազած ժամանակը: Աւազանը՝ ժայռին մէջ փորուած պզտի խուցի մուտքը շինուած է, և այս խուցին մէջէն է ջրանցքը, որու միջին լայնութիւնն է 63 հարիւրամեդր և բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչև 4 մեդր և քիչ մի աւելի: Արկարդ աստիճաններուն վրայ հնաչէն կամարով ծածկուած է:

Յուդայի կախաած ծառին գեղը: Օւս քարիա մարգարէի գերեզմանէն, դէպ 'ի հարաւ 100 մեդր հեռու Յուդայի Ակարիովտացւոյ կախուած ծառին տեղն է, ըստ աւանդութե՛ն, հոս է և Հրէից գերեզմանատունը, ուր տեսներու արժանաւոր բան մի չկայ, բաւական է հեռը ւանց ակնարկ մի տալ, և անիրաւ մատնդութեան մի աղետալի վախճանը խորհրդածել:

Դայնակուսեան վտը: Դարձեալ Օւս քարիայի գերեզմանէն սկսելով 363 մեդրս գէպ 'ի հարաւ ձախ թեւի վրայ Արաբացի գիւղականաց գիւղ մի կը տեսնուի Ալլա՛մ անուամբ, որ գայնակ

ընթացին լերան ստորոտը շինուած է :
 Այս լերան գայթակղուծիւն ըսուելուն
 պատճառ այն է, որ Սողոմոն Ագիպտոս
 սէն բերել տուած իւր կռապաշտ կա-
 նանց համար այս տեղս կռոց տաճար-
 ներ կառուցանելով՝ ժողովուրդը իւր
 վրայ գայթակղեցուց (1) : Այս տաճար-
 ներէն մին դեռ կանգուն կը կենայ գիւ-
 ղին քով և անոր հիւսիսային կողմը օրա-
 ծայր ժայռի մի վրայ՝ միակտուր քար
 է քառակուսի, ժայռին մէջ փորուած
 դեղին գունով, և պղտի դուռ մի ունի
 Աեդրոնի ձորին վրայ : Ղարտարապետ
 տակած զարդերէ զուրկ չէ դրսի կողմէն,
 իսկ ներսի կողմէն՝ արեւելեան ու հիւ-
 սիսային երեսները սրատուհանի նման
 երկու խորշեր ունի և առաստաղը իւ-
 շու կռնրկի ձեւով է :

Անցնինք յառաջ Աեդրոնի ձորին միւս
 կողմէն և Սելովամայ աղբիւրի առջեւէն
 զոր արդէն տեսանք, աջ կողմերնիս է
 Սիւլ ըսուած բլուրը ; ձախ կողմերնիս
 Արտոնի Պարպեղը : 300 մեդրի չափ հե-
 ոուն, ճանապարհին վրայ ջրի առաջին
 մի կը հանդիպի ոււերեալ . հոս կուգան

(1) Գ. Թագ. ՎՍ. 8.

կը թափին Աելովամայ աղբիւրի ջուրը
 աստառածի մէջ փորուած սաորերկը
 րեայ ջրբուխէ մի անցներով : Գիւղի
 Ֆէլլէ կանայք այս աւազանիս մէջ
 կը լուան իրենց կտաւեղէնները, եւ
 քաղաքին պահապան զօրքերը ասկէ
 կաւգան ջուր առնելու : Ասոր չորս դին
 Կետինը պառկած կ'երեւին նշանաւոր
 շէնքի մի աւերակներ, որ հաւանաբար
 մեծ աղբիւրի մի մնացորդ նիւթեր եւ
 զած պիտի ըլլան, որ Գ. Եղբասի մէջ
 կը կարդանք ⁽¹⁾ : Այս աւազանին ջրովը
 կ'ուռոպեն Աելովամայ պարտէզները, այն
 է սուրբ Կրոց Պարտէզ արդունի ըսածը ⁽²⁾ :
 Այն աւազանը Աիէլի հարաւայինս ա
 րեւելեան ծայրը կ'ինկնի :

Սողոմնի լիճը : Այս աւազանէս 4-5
 մեդր դէպ 'ի հարաւային արեւմտա
 կողմը կը տեսնուի Սողոմնի լիճը, զոր
 Յովսէփ Փլաքիանոս կը յիշատակէ, ու
 բուն մէկ մասը ժայռին մէջ փորուած
 է, և հիմակ բանջարեղինաց պարտէզ
 լրցած են :

Աելովամայ աւազանը : Վերոյիշեալ ա

(1) Գ. Եղբաս. Բ. 14 :

(2) Գ. Թագ. Ի. 4 : — Երեմ. Լ. Բ. 4 :

ւազանէն 83 մեդր դէպ 'ի յարեւմուտք
 է Սելվամայ աւազանը, Ուիէլի հարաւային
 արեւմտեան մասին 'Նիրորէոնի ձորին
 դէպ 'ի ծայրը ձախ կողման վրայ շին
 ւած . յիշեալ ձորը Ուիէլ բլրին և Սիոն
 լեռանը մէջտեղէն անցնելով Յովսափա
 տայ ձորին հետ կը միանայ : Այս աւա
 զանիս համար ըսաց Փրկիչն մեր Յի
 սուս 'ի ծնէ կողին, որ երթայ Սելվա
 մայ աղբիւրին ջրովը աչքերը լուայ որ
 տեսնէ (1) : Հին ժամանակ այս անդ ե
 կեղեցի կար և աւազանը անոր մէջ առ
 նուած էր, և երկուքի բաժնուած՝ մին
 այր մարդոց և միւսը կանանց համար .
 որոնք իրենց ցաւոց բժշկութիւն գրա
 նելու համար լուացուելու կուգային :
 Արկտասասներորդ դարուն մէջ դեռ
 եկեղեցւոյն կամարներն ու սիւները կե
 ցած էին, և շատ հաւանական է որ
 Հայոց 70 եկեղեցեաց մին եղած ըլլայ,
 որոնց կարգին մէջ կը յիշուի թէ չորս
 վանք կան Սելվամայ կողմը :

Այս աւազանս 15 մեդր երկայնու
 թիւն և 4 մեդր միջին լայնութիւն և 5
 մեդր բարձրութիւն ունի : Արեւելեան

(1) Յովհ. Բ. 1-7 :

պատին մէջ դեռ քանի մը սիւներու բեկորներ կը տեսնուին :

Ուիէլի բլուրը և Միօնի մէկ մասը ուրու դիմացը կը գտնուինք , հին Լըրու սաղէմի պարսպին մէջն էին . Յովա թամ թագաւորը Ուիէլի պարսպին վայ շինուածիւններ ըրած է (1) :

Լսայի ճարգարէի տղոյն Գեղը : Լսկէ 130 մեդր անդին գետնէն բարձրացած ու քարերով ամրացուցած տեղ մի կը տեսնուի Սաղմօնի լճին հարաւային աբուբեյախումը , և վրան թթի ծառ մի կայ այժմ՝ բաւական հին . աւանդու թեամբ կ'ըսուի թէ Լսայի մարգարէն հոս սղոցեցաւ Սանասէ թագաւորին հրամանաւ , և այն տեղուանքը թաղուեցաւ :

Յօբայ հոր : 400 մեդրաչափ նախ դէպ 'ի հարաւ , յետոյ դէպ յարեւելք յաւաջ երթալով երկու շէնք կը հանդիպին այն տեղ ուր սրարտէզները կը վերջանան : Լս շէնքերուն մէկը մահմետականաց աղօթատեղի է , որու քով ջրի տաշտ մի կայ , և միւսը հորի մի վայ խարխարեալ շինուած մի է զոր Լրա-

(1) Բ . Մնացորդք . Ի . 3 :

բացիք Պր—Այուդ կը կոչեն, այն է Յաբայ հորը, զոր ռամիկք սովորաբար Աբբայ—հոյ կ'անուանեն : Հասարակօրէն կը կարծուի թէ Հռոգելի աղբիւրը Բաաճն այս է, Յուդայի և Բենիամինի ցեղին սահմանագլխոյն վրայ շինուած :

Սոյն հորին մէջ, ինչպէս կը կարծուի, Խորայէլացիք Բաբելոն գերի երթալէն առաջ Արեմիա մարգարէի հրամանաւ Տաճարի նուիրական հուրը պահեցին : Գերութենէ դառնալէն յետոյ Աբեմի հուրը պահող քահանայացի որդիքը խրքկեց որ երթան զայն փնարուն. բայց անոնք թանձրացած ջուր միայն գտան հոն : Այն ժամանակ Աբեմի հրամայեց որ այն ջրէն առնուն և փայտերուն ու զոհերուն վրայ ցանեն . այն միջոցին երբ արեւն ամպերուն մէջէն դուրս ելնելով անոր վրան փայլեցաւ, յանկարծ կրակ մի բռնկեց, որով նուիրական հուր լլալը յայտնուեցաւ : Այս ջրհորը 29 մեդր խորութիւն ունի, և խիստ մեծ քարերով շինուած է, որով անոր հնութիւնը կ'իմացուի. կենդանի ջուր է որ նոյն հորին տակէն կ'անցնի կերթայ, բայց ուր երթալը մարդ չգիտեր, երբ սաստիկ ան

ձրեւներ տեղադրու ըրան, ըստն պնդան
կ'առնէ, մինչեւ բնինէն գուրա. հասելով
առաւելի մի կը կորովնէ. և ըստական ա
բեր կը տեւէ. մինչեւ, մեկ պիտի շարու
նակ հասիր տեղսնուցն է : Ինչպս յոր
դու թիւնը բնակչաց քով հնձոց առաւ
առա թեան նշան է. և մեծ սւքսխու
թեան առն կը կատարուի. Կեզրանի ձա
րին մեջ (Յօբայ հորին բարդակեր, ցոր
չամբ որ տեւէ անոր յորդու թիւնը, Ս ըին
համը. Կելովանայ պորդի բին պէս ազի չէ.
կինայ խմելու գործածուի :

(Յօբայ—հորին եւս դասնայով իբր 150
մեզը ճանապարհ, աջ կողմերնիս թող
լով Կեզրանի ձորը և Կելովանայ պար
տեղները, մանկեր այն նեղ ճանապար
հը որ կիրճի մի աջ կողմը կը հանէ ա
րեւմտքէն դէպ յարեւերք : Այս խոր
կիրճը Լնանի սրբուցն ձայն է, զոր տեղաւ
ցիք հիմակ Ստարուէլ անոյ կամ Ստար
—Է. ասանկի կը կոչեն, որ (Յուդայն ցեղի
աստուծոյ թեմիայակնի ցեղէն կը դասուէր :
Այս ձորին մեջ Կարանբայիք կը պաշ
տենիս Սողոք ըսուած կուռքը, որուն
մինչեւ զմարդիկ կը գտնեն : (Յուդայի
Սանասէ թագաւորը իբր զաւելները

Առաջինը առանցնարանք : 150 մեզբա-
 չափ տեղ թաղեցվե քաղաքստայե քաղ-
 ժորուած ... ապա իճաննեղե մեր եկե-
 լով ձախ կողմը ժառոյն մէջ քաղուած
 շէնք մի կ'եղեւ ի ու թ ձախառապի նով
 ե ջ թ աւերով զարգարու քո . նոյնպէս եր-
 կու կոյզ խաղող . երկու սպակ ե ջոս
 վարդ , րոնք իրարմե երկու բարակ գա-
 ւանդանաձեա զարդակմի բաժնուած են :
 Առապին սենեակը մեծ մասամբ ա-
 ւերած է : Այս շէնքս Առաջինը առանց-
 նարանք կը կոչուի : Վասն զի , ըստ աւան-
 դաւ թեան , Յիսուս Քրիստոս Չիժենե
 եաց սարսուղին մէջ բռնուելէն յետոյ ,
 Առապիւրցմէ 7 կամ 8 հոգին հոս եկան
 առանձնացան : Աննա մեծ քահանայա-
 պետին համար այս տեղ թաղուեցաւ
 կ'ըսուի : Յետոյ Արտիսիոս անապատա-
 կանք ապա բնակելու եկաւ , ուր ժառան-
 նակէ մի յետոյ պչափ մտաուււ մի եւս
 շինուեցաւ , ինչպէս ցոյց կուտան նը
 կեդնեկու մեացարդները : Ահլը գերեզ-
 մանական խորշեր գեւ կ'եղեւ ին , ոմնաք
 բարձրիկի նստարանի ձեւով ու կամա-
 լով մի յատկացած :

Այսպիսով կամ Գլխակը Առապիւ-

լոց առանձնացած տեղոյն կից է արեւ
միտեան կողմէն (կենդամայն կամ Լ
գարակ՝ արեան ըսուածը սուրբ Լեւ
տարանին, սւր կ'երևուի 4 մեդր բարձ
րութեամբ ժայռի մի վայէ անցնելով .
այս գետինը Յուդային յետ դարձու
ցած երեսուն արծաթով գնեցին քա
հանայապետք՝ օտարաց գերեզմանա
տուն ընելու համար (1) : Իշխոյն 2
դինէ սյարիսպով պատած էր սոյն տեղս,
որու մէջ կ'երեւի Հայոց Ծ աւները (2),
զոր Հաննէ սրտմագիր եւս Հեղինէի
չէնքը ըլլալ կը կարծէ . գետնափոր տեղ
մի է առանձին դռնով, որ հիմակ գետ
նին տակ ծածկած և պատով հիւսուած
է, ինչպէս ներսի կողմէն կ'երեւի . ստու
րին մասը ժայռին մէջ փորուած է . պու
տերը խիստ հին են և վրան խաչածեւ
գմբէթ ունի՝ ութ տեղաց ծակեր բա
ցուած, ուսկէ մեռեալները վար կ'ի
ջեցնէին : Իոյր շէնքը 20 մեդրաչափ
երկայնութիւն և 12 բայնութիւն ունի :
Ինչպէս ըսինք, այս շէնքը Հայոց սե

(1) Մատթ . 16 . 8—7 .

(2) Այն անունն առնուած է Արարչաց Գա
րի—Համանի կղզիք վարի կղզի ժայռն անունը .

փական է և տարուէ տարի գեանին
վարձքը (իճար) մինչեւ ցարդ կուտան :

(արունակելով ճանապարհը ձորին
եզերքով որ երթալով իւր խորութիւնը
կը կորսնցնէ , աջ գին եղած ճանապարհ
հին վրայէն ձորին միւս եզերքը ելնելով՝
ձախ կողմը լեռ մի կը տեսնուի . զոր ու
մանք տեղացիք Ղեպէլէլ-Քապուր կը
կոչեն , որ « Կերեզմանոցի լեռ » ըսել է .
այն գերեզմանատան պատճառաւ զոր
վերը տեսնէք . խկ տեսնէք աւելի գար-
ժածական անուամբ Տէր-պո-Քոր կը
կոչեն , որ կը նշանակէ՝ « Յուլին հորը
վանքը » : Ուրիշ Քրիստոսնայք « Չար
խորհրդի լեռը » կ'անուանեն , վասն զի
կայխափաքահանայապետը հոն ամարա-
նոց մի ունէր , ուր ըստ աւանդութեան՝
անորէն խորհուրդն ըրին (Յիսուսի Քր-
քիստոսի գեմ , ըստ Յովհաննու աւե-
տարանին (ԺՎ . 47-53 .) որ կ'ըսէ թէ
քահանայապետը և փարիսեցիք ժողովք
ըրին , և կայխափա վճուեց՝ որ լաւ է մէկ
անձ մի մեռնի ժողովրդեան վրայ և բռ-
լոր ազգը չկորնչի . և այն օրէն ՚ի վեր
խորհեցան որ (Յիսուսն ապանեն : Այս
ամարանոցիս տեղը հիմակ յայտնի է

բանց իր Պաշտօնա գրաստանը ինկամ
 մի նորուց, ինչպէս կը պատմէ Յովսէ-
 պոս (Վեր. ժ. 2. 4.). Տարեգրին գան-
 ձուի րոյւ պատճառաւ մեծ խաւով
 Թիւն ծառեցաւ. դրամապիս եւ ժող-
 վարաց մէջ եւ չարեմով իւր շնորհք
 պատկանեցան. Քրիստոսեացք Պողոտի
 ջրանց, իսկ Սահմանականք Քանդակ
 Քանդակ կ'անուանեն. Սեր ժամա-
 նակներ, շարժապի ջնքնաշար կու-
 ռանակով իրանց փառայն եւս նորուց
 եւ Վերջապ հիմնապէ ջուրը նոյն ճամբով
 Օմարոյ աստարք բերել տուան. բայց
 թիւ Քամանակին կրկին աւրուեցաւ
 ճամբան:

Սուրբ սուրբ անկան ճամբաւ արդի
 մէկ քանի վրայ յիշուած քանակներու
 շարք մի կը տեսնուի. զոր Ս' անկան
 բէ մեծահարմար. Զրեայն զինկ' ար-
 ւում վրք արքայունայ, արք կը ընակին
 կարգաւ կը ընկու տարի կարգաւ Թիւն
 չափեցող շնորհք ընտանեկն թ' 1860
 թիւ շնորհքաւ, եւ մեջ հարմարացք մի
 եւս կայ:

Քիչերոյ աւազանին հարմարայն ա-
 թեւանակովը բլուր մի կը տեսնուի,

ուր տեղից (Յունաց եկեղեցի մի յա-
նուն Մ. Գեորգայ) և տեսչութիւնը աչ-
խարհահամ Իէթլէհեմյւոյ մի ձեռքն է :
ուր ընտանիքովը կը բնակի , և իւր բե-
րանացի պատմութենէ շատ ետ Իէթ-
լէհեմյի հայաւ մի որդի ըլլալը , որոյ հայ-
րը շնչին պատճառաւ (Յունական կրօն-
քը բնորոշած է : Սոյն եկեղեցին պա-
րունակող բըւրին մնացեալ ամենամեծ
մասը ձիթենեաց պարտէզ է , և Վեր-
Ֆորիէ կրօնի , յանուն Վերոֆորի յոյն
քահանայի մի , որ առաջին անգամ ծա-
խու առնելով արեգը՝ պարտէզ անկէց և
չէկեր որտաւ , որ զուսափայր է հիմնի-
ասկէց կը տեսնուի (Յուպիէի դուռը , որ
քաղաքին ամենէն աւելի գործածուածն
է և անթիւ բազմութիւն պակաս չէ :
Ետխանու հարցրը այս դրան վրայ մար-
մարեաց քարէ խոյն պատկեր մի կանգ-
նեց , որտեղիցով շտեյր որ հոն շնտե-
նան և ստեղծը ձեռնուտի կը պարտը-
ւեր : Վրանը միայն Վերնագիթէն կ'ի-
մանալը , որ 1544 թի Սուլթան Սեֆիկն
որդին Սիւլթանն Բ . վերանորոգած է :
(Ստեղծեան հիշմանը քաղաք կոր ինչպիսի
ժամանակինն , քաղաքին կրօնաւորիչ

փոշայն ըստ սովորութեան՝ սոյն դրան
 բանալին Հրէից փոխանորդին (Վէրիլին)
 կը յանձնէ, որու քով գիշեր մի կը մը-
 նայ, և անով արտօնութիւն կը շնոր-
 հէ Հրէից ազգին քաղաքին մէջ բնակելու
 և Պաղեստինու երկիրը ազատ շրջադա-
 յելու : Եթէ մոռցուելու կամ ուշ մը-
 նարու ըլլայ սոյն խորհրդաւոր բանալին
 յանձնուիլը, Հրէից հասարակութիւ-
 նը սուրբ քաղաքի պարտալին մէջ բան-
 տարկուած կը մնայ : Եւ երջին անգամ
 Սուլքան Վարդիւլ-Վալիդ վեհափառ
 կայսեր գահը բարձրանալուն առթիւ
 եւս տեղի ունեցաւ սոյն բանալի ա-
 ըարտողութիւնը :

Երրորդ այցելութիւննիս այս տեղ
 կ'աւարտի :

ՉՈՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Սուրբ (Յովսէփ) Էփէօնայն և Տէ
 Վալիդ մէջ :

Ի Թարեմիս չա՛ռ ախարակցոց հինգե-
 ըսորդ տարապիս այցելութիւննիս յաւանջ
 հարկիկը հանձնարիլն ներքին այցելութիւնն :

մի ընել ասլ Սուրբ Յակովբայ փայլ եւ
 կեղծեցւոյս և վանուցս ուրիշ նշանաւոր
 տեղուանքք, թէ հոգեւորայգես միև
 թաղելու և թէ իրենց վախարքն ու հե-
 տաբոցրու թիւնը լեցնելու, ըստ ս-
 բուժ սոյն պցելու թիւնս բողոքովն լոգ-
 քային հաստատու թեանց իր վերաբերի,
 և խաբարանիւր քր իւր որակն մէջ հալը
 կար կողքայ ուրախու թիւն և մտիթա-
 բու թիւն մի, տեանելոյ աղգային բու-
 ընդաշտական հնու թիւններն և արիշ
 ուսու մեական հաստատու թիւններք :

Մանենք ուրեմն Ս. կեղծեցւոյ մէջ
 և մտնեանք աւագ սեղանին մաս մեր
 երկրպագութիւնն ու երտխապէս
 պտտերնիս հոն նու իրերովք Սոյն աւագ
 սեղանիս ներքեւ, աղգային աւանդու-
 թիւն մի կ'ըտէ, թէ թաղուած է Ս.
 Յակովբայ Տեաննեղոր մարմինը, եւ
 խիստ հաւանական է, որովհետեւ սոյն
 եկեղեցւոյս տեղն էր Ս. Յակովբայ անու-
 նը, և հոս ամփոփուեցաւ միւս Ս. Յա-
 կովբայ Օ. երեղիայի որդւոյն գլուխը :

Միակողման դասին միև կաթմոյն
 կէիւ եղան մեծ ու վառարար ակտուր
 Տեաննեղորն է, ուր սուրբն անկում

մի յիշեալ սուրբ Աթաբեյցն տօնին ա
 թը ժամանակին գտնուած Պատրիարքը
 կ'ենէ կը բազմի առաւուտեան ժամեր
 քուճեան միջոցին, և բարբ դասական
 միաբանք աջը կը համբուրեն: Անոր քա
 մի ակժողն է պատրիարքականը, ոճը
 սովորաբար կը նստին Պատրիարքունիք
 Երկու դար մի յառաջ սոյն եկեղեցիս
 ու ելիւրդը լինելով ըստերկայնութեան,
 Փիլիպպոս կակժողիսը եկած ժամա
 նակ աւելի ընդարձակած է արեւելեան
 կողմէն աւալ խորանիկը քովի միւս երկու
 սեղաններու նստեցարու ըսէն ներքառնե
 լով. և ստեանի յատակն ալ գոյնգոյն
 քարերով և նկարակերտ ձեւերով յօրե
 նել տուած է. պարսի բնոյց խիստ սիրուն
 ու պայծառ գմբէթ մի ունի պատու
 հաններով. ժողովոցոց կանցնած օրահին
 վնայ և քառակուսի չորս մեջքերուն
 մեջտեղը: Ենթա եկեղեցոյն պարիսպ
 ներքուն ներքին երեսները երկու կարգ
 պարտկերներով ձածկուած են. վարի
 կարգի պարտկերները երկու գասերուն
 մեջ՝ աջ կողմինը՝ Երես սարքով երկու երկ
 հարասպետաց և ձախ կողմինը՝ Երես
 նշանաւոր և ուրիշ հարասպետաց պատ

կերները կը ներկայացնեն համակ զգեստաւորուած . իսկ սրահին մէջի վարդի կարգի պատկերներն են նշանաւոր սղոյ բոց և մարտիրոսաց նահատակութիւնները . երկրորդ կարգիններն են Յիսուսի Վրիստոսի անօրէնութեան և աւետարանական պատմութեանց պատկերները . նմանապէս չորս մոլորներն ալ ումեն կողմանց երկու կարգ զանազան պատկերներով ծածկուած են ոսկէղօծ շրջանակներով; և իւրաքանչիւր պատկեր իւր մէջը կը պարունակէ շղթայք . կիր Վրիգոր պատրիարքի ժամանակ զանոնք յիշատակ ընողներուն անունները . ըստ սրում յիշեալ մեծանուն հայրապետը եղած է եկեղեցին նորագոյն ուղարդարողը , ձեռնաուութեամբ կրատանդիստութոյսի սրբաբարք և իւր հաւել շիրակ կղզու (Յովհաննէս եպիսկոպոսի, քննաբէս ցոյց կուտայ Վլադ սեղանի խաչկաթն վրայի ոսկէղօծ խաչը երկութեազիր յիշատակարանը գրեալ ի թիււին Հոյոց ուր (1721) .

Եկեղեցւոյ մակաւորումն է . սուրբ Երմիածնի եկեղեցին , ուր կը մտնուի փառաւոր միջնադարէն կամարակաւ

և սիւնազարդ . մէկ խորան ունի միայն
 քանուէն Ս . Լ . Չմիածնի , զոր Լ . զգիագար
 կամթողիկոս շինել պուած է և յետոյ
 Ը զթայակիր նորոգած : Հարաւային
 պատին կից խորանածել պզտի տեղ մի
 կ'երեւի Սուրբ Անուանուամբ , որու
 տակը երեք խոշոր քարեր կան , որոնց
 մին Սինէական լեռնէն , մին Յորդանան
 գետէն և միւսը Թափօրական լեռնէն
 բերուած են , որոնց համար տես 'ի գիրս
 Հաննէի' Ը . Լ . ինչոքեցւոյ երկայնութիւնը
 28 մեդր և լայնութիւնը 7 մեդր է . դա
 սագլուխը պատրիարքական աթոռ մի
 կայ : Հոս կը կանդնին կանայք , և հոս
 կ'ընծայեն բարեպաշտ ուխտաւորք ի
 բնոց Վիսադրի դարպասական սղորմու
 թիւնը , արեւմտեան դռնէն ներս մըտ
 նելով : Հարաւային կողմէն պատին կից
 աստիճաններով վերնատունը կ'երևուի ,
 սւր տեղ կան երկու փոքրիկ սեղաններ
 քանուէն Հախիսիմեանց և Վայիանեանց ,
 սւր Լ . ապ հինգ շարտի օրերը պա
 տարաց կը մատուցուի կանանց համար :
 Այն վերնատունը 1835 ին շինուեցաւ
 Վարդիէլ պատրիարքի օրով , որ ժամա
 ճ . Գ . Գ . Ս . Երկրային է . էր 89 . 90 .

Նակ Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս սրաարիւ
 արք կառավարիչ ընտրուած էր ւողգային
 անօրէնութեամբ Ս. Աթոռոյս պար
 տուց ներքեւ ինկած միջոցին, ուսկէ
 ազատելէն յետոյ ձեռք զարկաւ թէ
 այս վերնաասանս և թէ ուրիշ շնու
 թեանց :

Ասկէ վար իջնելով և նոյն դռնէն
 մեծ եկեղեցին մտած ժամանակնիս՝ աջ
 կողմերնիս հայրապետաց պատկերներուն
 կարգին սատափեայ գուռ մի կ'երեւի
 միափեղկ, ուսկէ պատին մէջ վեր ել
 նելով ձախ դին պատուհան մի կայ, որ
 մեծ եկեղեցւոյն դասին վրայ կը նայի՝
 և աջ դին պատուհան մի կայ ուրիշ
 իջնիւմնի տանիսին վրայէն եկեղեցւոյ
 մէջ կը նայուի, և քանի մի ոտք եւս ել
 նելով դիմացը սեղան մի կ'երևէ, և
 անկէջ դէպ ՚ի ձախ կողմն քանի մի
 աստիճան վեր ելլելով աւազ խորանին
 ետեւէն անցնելով և քանի մի ոտք վար
 իջնելով աջ կողմդ դարձեալ սեղան մի
 կը տեսնուի, որոնք մեծ եկեղեցւոյն վար
 միակի երկու խորաններուն վրայ շե
 նուած են յանուն առաքելոցն Պօղոսի
 և Վեստոսի, և ունին երկու մեծ կամու

բաձեւ պատուհաններ որոնք երկու
դասերուն վրայ կը նային . Այս սեղան
ներուն վրայ ալ պատարագ կը մատար
ցաւ ի յիշեալ Առաքելոց տօնին և ուրիշ
մի քանի անգամ տարուան մէջ :

Եկեղեցւոյ աջ սկողմեան դին սուրբ
Լըվիաճնի միջնագրան դիմացը նոյն մեջ
ծուլ թե՛ածք դուռ միկայ կամարածեւ ,
բայց երկուսի բաժնուած է հարիզանա
բար . վերի մասը դուռն է սաբափեաց
գիւղիկերով և վերի մասը ամպիոն . ձեւա
ցաւ ցած է , ուր կը կարդացուի Յայն
աւուրքը : Այս դրան ներս է սուրբ
Կաթողիկոսի մատուռը երկու միջի վե
րայ կառուցեալ , և երեք սեղանով . Ա
ւագ սեղանն է յանուն Ս . Կատիսնա
սե՛նտիսափայի , աջակողմեանը Ս . Լու
սաբարձի , իսկ ձախակողմեանը Ս . Կիւր
ղի . Երբեք սուրբնայ հայրապետի , սուրբ
սեղանացբարին տակն է դեպեղուած ոյն
հին մկրտած թե՛ածք աւագանք . որտե՛ մէջ
յիշեալ սուրբ Հայրապետը հարիւր հա
զար տնօնիք մկրտեց Հրէիցմէ կրթեւ
ման յարցին պատգամաւ : Այս սեղան
ներս կից սուրբ մի կը գտնուի . որտե՛
ներս մէջտեղէ իջեալ խուցեց էն , սր

է պահարանն եւ խղատուն : Անշուք
մատուռը հիւսիսային կողմը երկաթի
փայրիկ դուռ մի ունի, ուսկէ կ'երթուի
մեծատունը, Զազայքն և հասարակ մե-
տքանաց սենեակները : Այն մասքան
մէջ կըզգեստաւորին ժամաբար վար-
դապետը :

Սուրբ Առեփաննոսի սատափեայ
դրան կից դէպ 'ի յարեւմուտք տէքու-
նական պատիերն է և Սուրբ Յակոբայ
բաժակարբու առաքելոյն գլխատու մը
կը ներկայացնէ : և սպոս առաջը մար-
մարեայ նեղ սեղանաբար մի կայ : Աջ դին
է Վլխագիրը, զոր առաջին օրն տեսանք .
բաց 'ի հարուստին հասարակ դռնէն,
յարեւմտքէն ալ դուռ մի ունի, ուսկէ
կ'երթուի ամենափայրիկ քառակուսի բա-
կի մի մէջ երկու դռնով . հիւսիսային
դռնէն նեղա՛ որ միշտ վարագուրով ծած-
կած է, սուրբ Մինասայ մատուռը կը
մնայուի, ուր կայ երկու սեղան, մին
յանուն Մ. Մինասայ և միւսն յանուն
Մ. Սարգսի : Ապր մէջ է աւանդատունը
ուր կը պահուին եկեղեցւոյ բոլոր զար-
դարանքներն և զգեստեղէնները առան-
ձին խցիկու և խորշերու բաժնուլամ :

որոնց պահպանութիւնը յանձնուած է աւագ Առսարարին: Սուրբ Սինասայ մատուռը ունի երկու սեղան և յախ ճապահէ պատերը զարդարուած է առ մէն տեսակ հասարակ և ընտիր գաւազաններով:

Սոյն մատրան և պառիկ բազին հարաւային դռնէն դուրս ելնելով դէպ ՚ի արեւմուտք և դրան կից ուրիշ սատափեայ դուռ մի կայ, ուր է Սուրբ Սահարայ անուամբ սեղան մի, որուն ներքեւ ամփոփուած է նայն սրբոյն մարմինը. ասիկայ Երուսաղէմի հայրապետ ներէն մին եղած է չորրորդ դարուն մէջ: Հիւսիսային կողմն ալ մարմարեայ սեղան մի կ'երեւի, որու աակ կայ Ս. Առսաւորջի մատուռնքէն: Այս մատուռը միանգամայն և խոտտովանարան է, ուր կը գտնուի միշտ այր մարդոց խոտտովանահայր վարդապետար:

Այս մատուռին դիմացը առանձին երկաթեայ արապիգով բաժնուած տեղ մի կայ, որ Վիտորի դաս կը կոչուի, ուր տեղ կը կանգնին եկեղեցականք և գրաբաց գասը երբ սուրբ Վատարադը Վրլխադրի մէջ կը կատարուի շքրաթ օրե-

բը, ուր տեղ կայ եւ պատրիարքական
 աթոռ մի։ Սոյն աթոռին քուլը որ եկե-
 ղեցւոյն հիւսիսային արեւմտեան ան-
 կիւնն է, դուռ մի կայ, ուսկէ 30 ոտք
 աստիճանով հիւսիսային պատին մէջէն
 վեր կ'ենուի Սուրբ Նշանի խորանը,
 ուր կը պահուէր յառաջ կենաց Փայտը,
 և Վրիգոր հայրապետ Շղթայակիր 1722
 թուին նորոգելով պատարագամատոց
 սեղան կանգնեց, և պատուհան մի բա-
 ցաւ պատշգամով որ Վիտաւրի մատ-
 րան վայէն դէպ 'ի Ս. Յակոբայ ե-
 կեղեցւոյն մէջ կը նայի։

Աստիճաններուն գլուխը ուրիշ ճա-
 նապարհ մի կայ, ուսկէ կը մտնուի Լը-
 կոպտան Լուսիչոց փոքր մատուռը հը-
 նաչէն, զոր թագաւորաց աղօթարան
 կը համարի Հաննէ (1), ըստ որում երկ-
 րորդ դուռ մի եւս ունի որ 'ի տանիս
 կը հանէ։ Սոյն մատուռս ալ Վրիգոր
 հայրապետ 1722 թուոյն նորոգելով՝
 գրքատուն լրամ էր և ցիգուցան եղած
 ձեռագիր հին գրեանքը կազմել աալով
 այս տեղ անկիովիւմ էր։

(Յիշեալ տանիքին վրայ, որ առանձին

(1) Գրամ. Ս. Արուստեանի, յեր. 89.

բակ մի է խիստ հին ժամանակէ մնացած, Առաքելոց մատրան պատկից ուրիշ խորան մի կայ յանուն Սուրբ Համբարձման, ուր տեղ տարին անգամ մի պատարապ կը մատուցուի :

Սոյն տանիքին հիւսիսային դռնէն դուրս մեծ տանիքներն կ'երթուի. դիւմացնիս դէպ 'ի աջ կողմը փոքր կամարի մի մէջէ քանի մի աստիճանով վար նոր դուռ մի կ'երեւի երկու փեղկով. ստիկայ է Վրացացոնը որ սովորական առնուամբ թանգարան կը կոչուի : Այժմ երկրորդ դուռ մի ունի սւր տեղ է բուն թանգարանը. այս թանգարանիս հաստատութիւնը (չայի ներկայ Արքազան Պատրիարքին կը պարտաւորի, նորա անխոնջ ջանից արդիւնքն է, որու մէջ միայն ձեռագիր 1700 էն աւելի հատար կը պարունակի, բաց 'ի սւրիշ լեզուներէ և ապեալ հին սւ նոր գրքերէն :

Յիշեալ Վրքատունէն դուրս ելնելով և դէպ 'ի աջ դին ծռուելով, նոյն Վրքատան պատին ծայրը դուռ մի կայ, ուր մտնելով և քիչ մը յառաջ երթալով երկու աստիճան դիմացնիս կ'ելնէ, մէկը վար իջնալու, ուրկէ Սոմասուն

կ'երթուի, և միւսը քանի մի ոտքով վեր ելնելու, ուր կը մայցուի դռնէ մի, և անմիջապէս աջ ու ձախ դիտերնիս մէկ մէկ դուռ կ'երեւին, այս տեղս է յուսանկարչ-Նեան Գործարանը, որ նոյնպէս ներկայ Արբազան. Պատրիարքը հաստատած է: Աւղղակի երթալով եւ դէպ 'ի աջ կողմը շեղելով կ'երթուի Հոգին Արքայ փոքրիկ մատուռը, սրու դրան վրայի պատկերէն յայտնի է. ասոր մէջ փոքրիկ պատուհան մի կայ ուրկէ վար սուրբ Թորոսի եկեղեցին է, զոր հիմակ պիտի տեսնենք: Այն մատրան շինութեան վրայ աւանդութիւն մի կայ, որուն ստուգութեանը վստահ չը վնեւրով՝ զանց կ'առնումք յիշատակել: Այս տեղ եւս տարին քանի մի անգամ և Հոգեգալստենէն յետոյ պատարագ կը մատուցուի:

Այս տանիքին վերջին ծայրը անկիւնի մի գլուխ երկու դուռ կայ, ձախ կողմինը հին Տպարանինն է, իսկ միւսը տանիքի դուռ է:

Այլէ կրկին յետ դառնալով մինչեւ Գրքատան դուռը, և դէպ 'ի ձախակողմի աստիճաններէն վար իջնելով՝ դի

մացնիս դուռ մի կայ, որ ուխտաւու
րաց ժամանակ փակեալ կը մնայ : Այս
դռնէն դուրս դարձեալ ասանիք է, զի
մացի պատին հիւտիսային անկիւնը դուռ
մի եւս կայ, ուսկէ աստիճաններով վար
կ'իջնուի սուրբ Թեոփորոսի եկեղեցին, որ
առանձին երկաթեայ դուռ մի ունի
հարաւակողմը, և ուրիշ դուռ մի եւս
յարեւմուտք : Սոյն եկեղեցւոյ համար
Հաննէ կը վկայէ թէ ՊԼԵ (1) թուին Լեւոն
թագաւոր շինել տուած է 'ի յիշաւ
տակ եղջօր իւրոյ Թորոսի որ պատերազմի
մէջ մեռաւ ընդդէմ Ագիպտոսցւոց, և
նորա մարմինն եւս այս տեղ փոխադրել

(1) Պատմ. Ս. Երուսաղէմի. յերես ԾԵ : Հաննէ
վարդապետ թէ պատմութեան և թէ թուականին
մէջ սխալած կ'երեւի, ըստ որում ՊԼԵ թուականին,
որ Հայոց վերջին Լեւոն Լուսինեան թագաւորին ժա-
մանակն է, թագաւորութիւնը արդէն խափանած և
ինքը Եւրոպիա մեկնած էր : Նոյնպէս եթէ սոյն վերջին
Լեւոնն է ըսածը, գիտեմք որ նա մանչ զաւակ չունէր
ինչպէս Հաննէ կ'ըսէ : Ուստի եթէ ուզենք սխալներն
ուղղել՝ առանց պատմական վկայութեան մի յենց,
ՉԼԵ թուականին եղած պիտի ըլլայ յիշեալ եկեղեց-
ւոյ շինութիւնը Լեւոն Գի հրամանաւ, 'ի յիշատակ
եղջօրն Հեթմայ' ինչպէս գրինք : Սոյն Լեւոն Ագիպ-
տոսցւոց սուլտանին քով գերի ինկած ժախնաւ Եւ-
րուսաղէմ ուխտի եկաւ :

տոււաւ, որու գերեզմանը, կ'ըսէ Հաննէ հիւսիսային անկիւնը կը գտնուի : Մտ որում այսպիսի գերեզման մի հիմակ չը տեսնուիր, ուստի Հաննէի պատմութիւնը, որ առանց հաստատուն վկայութեան է, որ աստիճանի ստոյգ ըլլալը յայտնի չէ :

Վկեղեցին առանց սիւնի է . յառաջագոյն աւելի փոքր էր և նեղ, զոր Վրբիգոր Շղթայակիր յետոյ մեծցուցած է . ունի հիմակ 15 մեզր երկայնութիւն եւ 7 մեզր լայնութիւն : Առանձին դասով բաժնուած է . աջակողմեան դասին մէջ մկրտարան կայ, և անոր քով դուռ մի, ուսկէ քանի մի աստիճանով պահարտնր կ'երևուի . հոս պատերուն վրայ ագուցած բաւական հին քարի վրայ փորագրուած յիշատակարաններ կան, որոնց սմանք դժուար կը կարդացուին : Չախակողման դասին մէջ աւագ սեղանին հարաւային անկիւնը աստիճանով վեր փոքրիկ մատուռ մի կայ յանտէն Սուրբ Սերբիոսի : Այն եկեղեցւոյ մէջ 'ի սոնի Ս . Թէոդորոսի և Ս . Սերկեռիոսի և ուրիշ քանի մի անգամ տարին պատարագ կը մատուցուի :

Եկեղեցւոյս արեւմտեան գանձէն դուրս ելնելով և աջ դիէն քանի մի աստիճանով վեր դէպ 'ի աջակողմը' Լ'բա նախաջ կ'երթուի. իսկ ձախ դին դէպ յառաջ երթալով և կրկին շեղելով ձախակողմը՝ նեղ ճանապարհէ մի դէպ 'ի սուրբ (Թորոսի վերնագուռը կ'երթուի՝ սուկէ ներս մտանք, այս գրան աջակողմը խուց մի կայ, որ Հիւսոմ խեղճողի սենեակ կը կոչուի աւանգուլթեամբ:

Յստաջ գնալով և քանի մի աստիճաններէ վար՝ Պրոսպեկտայ խողէ դըրան առջեւէն կրկին քանի մի աստիճան վար իջնելով, ձախակողմեան դռնէն դուրս Յոփնախողի մէջ կը գտնենք զմեզ, որու հարաւակողմը շինուած է՝ Եր Զար փախ ըսուած փառասուր յարկը, չորս գեղեցիկ սենեկով և առանձին լիւարով, որ կիրակոս պատրիարք շինել տուած է 1859 ին:

Ճանապարհը շարունակելով սուրբ Յակոբայ պարտպին տակալը, ձախ կողմերնիս ձգելով Հրանկ և Իշիք խողիը, դէպ 'ի աջ դին կ'ելնենք վանքին արտաքին մեծ գուլթը, և դիմացնիս կ'երեւի խինջաձեւ քարաշէն և երկու

Թի ճաղով սանդուխ մի, ուր կան երկու սենեակ, որոնք Պողոս պատրիարքի կառավարչութեան ժամանակ շինուեցան :

Այս սանդուղքին հարաւակողմը կ'ինկնի Հոգեգոնը, զոր արդէն եկած ժամանակ տեսանք : Հոգետան աջ կողմը երկաթի վանդակներով պատասարուած լայն արձակ տեղ մի կ'երեւի : այս տեղը Հաննէի ժամանակ նորաչէն ատու էր, և յետոյ փայտատուն և մէկ մնար պիլիերակէ էր, զոր 1866ին Ամենապատիւ Եւսեփ Պատրիարքը նորոգելով՝ հոս փոխադրեց Տարանը : Հինգ մասի բաժնուած է, Ա. մասն է գրուշարից տեղը, Բ. տղելու գործարանը, Գ. կաղմարանը, Դ. ձուլարանը և Ե. ընդարձակ գրադարանը և Թղթատուներ : սոյն վերջին երկու մասերը շինուած են 'ի յիշատակ Աեառից Թարսոցի մեծաօրատիւ մահտեսի (Զահոր Ափենտիի Աչքեան որ Ղըլէքանդրիս : Յիշուել ընդարձակ յարկիւ շինան զէպ 'ի գաւթ Թիւ վրայ է Պէլար Թաղը, և անոր և տիւրի կողմը Էրզրումաղը, որու պատասխանիւ և Տարանի սրբառէջին վրայ կը

նային , զոր Հաննէ ներօրդ պարտէլ կը կոչէ : Տպարանի մուտքը սենեակ մի կայ ուր տեղ կը ծախուին սպառած բոլոր գիրքերը :

Ս. Յակոբայ վսնուց միւս մասերն ու թաղերը զանց կ'ընեմք այս տեղըւ տորադրել . ուխտաւորք ինքնին կրնան չքջագայել և տեղեկութիւններ ստանալ : Բայց չեմք կրնար առանց յիշատակութեամբ թողուլ արդի Պատրիարքարանը զոր 'ի հիմանէ շինել տուաւ Ս. միւռնացի Յովհաննէս Ս. Պատրիարքը 1853 ին : Ըսոր ճանապարհն է Ս. Յակոբայ փոքր գաւիթին մէջէն , ուր կ'երեւին քարեայ աստիճաններ հարաւային սլատին մէջ , ուրկէ կ'եւնուին նախ Ս. Սինասայ կամ Ալիսկոպոսաց թաղը Պողոս պաարիարքի կառավարչութեան ժամանակ . շինուած : Ըստիճոններէն վեր ելնելուդ՝ դիմացը կ'երեւի Պատրիարքարանին մեծ դուռը վրան յիշատակարանով : Ըյս դռնէն ներս մտնելով և քանի մի ոտք մարմարեայ աստիճաններէ վեր ելնելով՝ դիմացնիս ընդարձակ սենեակ մի կայ փայտեայ յարկով . աջ կողմերնիս զիստաւոր դուռ մի է :

ուսկէ կը մտցուի ընդարձակ տրահը, ու
 ըրու երկայնուածիւնն Չ1 մեզր է և լայ
 նուածիւնը 7 1/2, մէջտեղը գեղեցիկ գմբէ-
 թով: Աջ կողմի առաջին սենեակն է
 Վ Էհարանը որու մէջ կայ պահարան մի
 և գրքաատուն մի ձեռագրաց: Վ Էհարա-
 նի հիւսիսային սրտուհանները սուրբ
 Յակոբայ վանուց արտաքին հրապարա-
 կին և աւագ դրան վայ կը նային: Ար-
 վորդ դուռն ալ դարձեալ սենեակ մի
 է որ պարտէզին վայ կը նայի: Չախ
 կողման առաջին սենեակն է Խորհրդա-
 ղան Տնօրէն Ժողովոյն. նորա քովի երե-
 ղորդ դռնէն, ուր տեղ փոքր սենեակ
 մի եւս կայ իբր պահարան, ճանասպարհ
 ունի նաեւ ստորին յարկը իջնելու. որ
 քանի մի մասերու բաժնուած է, հոն
 է նաեւ բաղանիքը: Վ արի յարկը երեք
 դուռ ունի, մին ՚ի պարտէզ ելնելու
 և երկուսն ՚ի փողոց, որոնց մին կամա-
 ըին սակ կը բացուի. ըստ որում յի-
 շեալ Պատրիարքարանը շինուած է մէկ
 մասը վանքին մէջ և միւս մասը պարտի-
 զին վայ, որոնց մէջ տեղն է փողոց, և այն
 փողոցին վայ է դարձած կամարը, որով
 երկու մասերը իրարու հետ կը միանայ:

Հրատարակին վայ վանուց դրան
առջեւի պարտէզին պարիսպը Ամեն .
Արբազան Փատրիարքը ուղիղ գծի վայ
նոր կանգնել տալով հինգ խանութ ալ
չինել տուաւ ոմանց միտքանից ծախիւ-
քը . և հիւսիսային հին կամարին տակն
ալ, որու վայ է Աեղանատունը և 'Իար
պատատունը, ուրիշ երկու փոքր խա-
նութ և վեց մեծ ու ընդարձակ շտե-
մարաններ շինել տուաւ, որոնց վերջին
կամարաբերնին կիցեղածն է վանքին 'Իե-
ղարնը, նոյնպէս հին գինետունը Փայ-
տատունի փոխելով՝ երկու դուռ բա-
նալ տուաւ, մին յիշեալ կամարին տակ
և միւսն 'Իեղարանին դիմացի փողոցին
մէջ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի վնս Առբի Հրեղատիպի և չաղտիս Քիջ
Գանուած որիշ պարմական գեղերը :

Առբի (Յակարայ արտաքին մեծ
գաւթին գէպ 'ի հարաւակողմի մէկ ան
կիւնը երկու կամար կ'երեւին, առոնց

վրայ Լազուս Լաշի շարքին է՝ որ Պզտիկ Չարտախ կ'ըսուի ձախ կողմի կիսակամարին տակէն Պահալը Խաղկ'երթուի, զոր Կիրակոս պատրիարքն շէնել տուած է 1859 ին. իսկ աջ կողմի կամարին տակ երկաթեայ փոքր դուռ մի կը տեսնուի, այս դռնէն ելնելով կ'երթուի Սուրբ Հրեղակայտի վանքը։ Բայց մենք դեռ հոն չգնացած, ճանապարհին վրայ երկու նոր շէնքերուն այցելութիւն ընենք։

(Յիշեալ երկաթի դռնէն դուրս նեղ շուկոյն յառաջ գնալով դիմացնիս անմիջապէս նոր շէնք մի կ'ելնէ Թեղոջի ծառերով շրջապատուած. վրայի յիշատակարանը սեղ կիմացընէ Չաճ Բաղը լալը, որ Օ միւռնացի Յովհաննէս պատրիարքի օրով շինուեցաւ 1852 ին. և Թէպէտ այն ժամանակ իւր ուսումնական նպատակին չճառայեց, իսկ հիմայ ներկայ Սրբազան Պատրիարքին տնօրինութեամբը Ն'եմարանին մէկ մասը կը կազմէ, և է հանգստարան ժառանգաւոր աշակերտաց, ուր տեղ երբեմն լատ. ժամանակին դաստառութիւն ալ կը լինի։ Կրկնայարկ է ի կը պտրուենակէ 45 սե

ներակ . զատ են նկղարաններն ու դա-
 արանները , սեղանատունն , աղօթա-
 րանն և այլն :

Սոյն շէնքիս արեւմտեան կողմի փա-
 աւաւոր ու հոյակապ շէնքն է բուն ՂՆ-
 ճարան կոչուածը , որուն ձեւը շատ նը-
 մանութիւն ունի կ'ըսեն Վաղղիացիք
 Փարիզու Սորպոնին : Տասը մարմարեայ
 լայնարձակ աստիճաններէ վեր կ'եննուի :
 Ղեմարանի ներքին ձեւն է խաչաձեւ ,
 չորս անկիւնը չորս փառաւոր սենեակ
 ներ բռնած են , և կեդրոնը գմբէթ մի
 ունի . երեք թեւերուն մէջ , դէպ 'ի
 ճակատը երեքական ընդարձակ սյա-
 տուհաններ և երկու կողմերը չորս չորս
 դարաններ կան աստակափեղկերով , ու
 բնոց մէջ կը սլարունակին հնութիւննե-
 րը , իւրաքանչիւր ըստ իւր տեսակին
 կարգաւ զետեղուած գարաններուն
 մէջ . յիշեալ հնութեանց և թանկագին
 նիւթոց մէկմասը Հնդկաստանի Ազգայ-
 նոց առատաձեռնութեան շնորհքն է ,
 զոր Վեր . Ներսէս Օայրագոյն վարդա-
 պետը հետը բերաւ 1870 ին :

Ղեմարանէն դուրս արտաքին մեծ
 հրասպարանք , ճանապարհ է դէպ 'ի Ս .

Հրեշտակապետի վանիս երթալու, և տախտակեայ միափեղկ դռնէ մի անցնելով աւնել փողոցի մէջ, և դիմացը երկաթեայ փոքր ու ցած դուռ մի կայ, որ է յիշեալ վանքին դուռը. փողոցին միւս ծայրը ուրիշ փողոցադուռ մի կայ տախտակեայ նորաշէն, որ դէպ 'ի Փրկչու դուռը և Սերկանոցը կը հանէ : Վանքին դռնէն ներս մտնելով, դէպ 'ի աջ կողմը բաց դուռ մի կայ որ եկեղեցին կը հանէ՝ ձախ կողմին վերայ : Արևու մասի բաժնուած է, սոււաջինը կանանց կայնելու տեղն է, ուր կայ պատարագամատոց սեղան մի Չարչարանաց Տեառն մերոյ Աստուծոյ Վրիստասի, և մկրտարան մի «Եղեցիկ» յիշատակ Տաշի-պաշի մահտեսի Վարդան Աղայի : Արևորդ մասն է բուն տաճարը երեք խորանաւ, նուիւրեալ յանուն սրբոց Հրեշտակապետաց. ձախակողմեան դասին մէջն է ուլանդատունը, ուր 1725 ին Վրիգոր Աղթայակիր տեղը մեծցրնելով սեղան մի կանգնեց յանուն Հռիփսիմէ կուսին : Տաճարին հիւսիսակողմն է պաւսին մէջ ուրիշ սեղան մի Վլխազրի մատրան ձեւով, որ է Վրիստասի տառ

թի Բանար: Վասն զի լատ պատմութեան Ս. Լեւոնարանի, սոյն տեղս Լիննա Կայիափայի տունն ըլլալով, մատնութենէ յետոյ Լիլիւսաց դռնէն (Պապ-ըլ-Սողարդէ) ներս մուտնելով, ուղղապէս բերիս նախ յիշեալ քահանայապետին տունը, և մինչեւ նորա ատեանն հանելու ժամանակ. գաւիթը Ձիլիկի ծառի մի կապեցին, և հոն ապտակ մի կերաւ քահանայապետին ծառայէն (1): Բանտին կից է գրեթէ դրսի կողմէն ձիթենիին տեղը, որու արմատը դեռ կը մնայ և հիմակ նորա շտուախղներէն մեծցած ծառացած են, և այս պատճառաւ Լրարացիք վանքին Տէր-էլ-Օլիլու-նէ կը կոչեն: Ձիթենիին քով քանի մի խաչոր քարեր եւս կը տեսնուին, որ Լիննայի ժամանակէն մնացած են, և Ովաննայի քարեր կը կոչուին:

Այս եկեղեցւոյս պոյութիւնը ժամանակակից է սուրբ Տեղեաց շինութեանը. ինչպէս Կայիափայի տունը (Ս. Փրկիչ), նոյնպէս և այս տեղս անիշատակ ժամանակէ ՚ի վեր Հայոց սեփականած է, և ասոնց հիմնադրութիւնը

(1) Յովհ. ԺԸ. 22:

Աբգարու կնաջ Հեղինէ Թագուհիէն կը կարծուի, որ առաջին հիմնադիր է սուրբ Տեղեաց. և որովհետեւ Տիսուսի ժամանակ Սիօնի վերայ կառուցեալ շէնքերուն մէկ մասը կանգուն մնացին, այս տեղուանքս եւս այն ժամանակէն 'ի վեր Թէ' յայտնի և Թէ գաղտուկ կը պահպանուէին Հայ կրօնաւորաց և բարեպաշտ առանձնացելոց՝ ձեռօք մինչեւ յերկրորդ Հեղինէ մայրն Սեծին կրօնաանդիանոսի. այս կարգին մէջ է նոսեւ Սուրբ Յակոբայ եկեղեցին :

Ս. Հրեշտակապետի վանուց մէջ կիրիկիոյ Թագաւորք եւս ըստ իւրեանց կարգի նորոգութիւններ ըրած են, ինչպէս Սեւոն Գ. Թագաւորք Հայոց ՁԼԵ Թուականին⁽¹⁾ (1286) պարիսպը շինել տուած է, ըստ յիշատակարանին գրեալ Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն մոյթին վերայ : Սեւոնն անգամի շինութիւններ և նորոգութիւններ եղած են Վրիգոր Շղթայակիր հայրապետին օրով, և 1843 ին Արախոս սրատրխարք Աւագ խորանին խաչկալն ոսկէզօծել տուաւ :

(1) Նշեն է սա որ սուրբ Թէոդորոսի եկեղեցին եւս շինեց, ինչպէս վերը պատմեցինք :

Սոյն վանուցս մէջ պատուարուեցան
 քամանակ մի Վատին կրօնաւորք Ս.
 Աթօնի վանքէն վանտուելէն յետոյ, մին
 չեւ որ Մ. Իրան հաճութեամբ հիմա-
 կուան իրենց Սուրբ Փրկչի վանքը ստա-
 ցան, որ յառաջագոյն Վրաց վանք էր
 Ս. Յովհաննու անուամբ :

Ս. Հրեշտակապետի վանուց մէջ
 կը բնակին Սայրապետք և յաշխարհէ
 մեկուսացեալ հաւատաւոր կանայք,
 որոնք սուրբ Յսկովբայ միաբանից պի-
 առոյցը կը ծառայեն և խնամք կը տանին
 նոցա մայրաբար. ունին իւրեանց ա-
 ռանձին գլխաւոր մի իրենց մէջէն ըն-
 տրուած, որ Տնտես կ'անուանի : Իար-
 ձեալ եկեղեցին Տեսուչ վարդապետի մի
 ձեռք կը կառավարուի, և հոս կը մա-
 տակարարուի քաղաքի հայ ժողովդոց
 հողեւոր պետքերը :

Այս վանքս երկու դուռ ունի, բաց
 անկէ ուսկէ մտանք, երկրորդ դուռն է
 հիւսիսակողմը՝ նոյնպէս երկաթեայ եւ-
 ցած, ու քաղաքի ժողովդոց թաղերը
 կը հանէ, ուրիշ երրորդ դռնէ մի անցնե-
 լէ յետոյ : Այս երկու վերջին դռներուն
 մէջտեղի անցքին մէջ աստիճաններով

էննելու յարկ մի կը տեսնուի, որ քաղաքացի օրհորդաց դպրոցն է, 1861 թն հիմնարկեալ ծախուք՝ կախճեւանցի բարեպաշտ Շալգափեան մահտեսի կարապետ Աղայի. 40 ի չափ աշակերտուհի կը գտնուին. որոնք բաց ՚ի տեսակ տեսակ ասղնէ դորձու թենէ՝ կ'ուսանին իրենց մայրենի լեզուին քերականութիւնը, քրիստոնէական ժարդապետութիւն և այլն:

Ասորոց վանք: Երկրորդ արտաքին գունէն գուրա ազգակի երթարժ և աջակողմը փողոց մի թողա՛վ, երկրորդ անել փողոց մի կը հանդիպի նայն կողմը, ուր տեղ է Յաւնաց Ս. Կէորդայ առ նուամբ վանք մի, որ նոր հաստատութիւն է և չունի ոչ պատմական և ոչ տեղագրական կարեւորութիւն մի: Սենք նորա կից միւս փողոցն ալ աջ գինիս թողա՛վ և դէպ ՚ի ձախ կողմը ծըռուելա՛վ Ս. Յակոբայ պարսպին պատին տակով շարունակենք ձամբանիս, ուր քառուղի փողոցաբերան մի կը հանդիպի. դարձեալ շարունակելով դէպ ՚ի հիւսիսային փողոցին՝ մէջ և կամարի մի տակէն անցնելով և յետոյ դէպ ՚ի արեւ

ւելք ծռուելով աջ կողմերնիս անկիւ-
 նացեալ ատարք երկաթեայ միջակ դռու
 սի կ'ընէ, այս է Ատրոյց վանք: Այս
 անկ (Յովհաննէս) Մարկոս կաշեցեաց
 Աւետարանի վերջ տունն էր, ուր Պետ-
 րոս ատարեաց քանազնն հյո շտափի ձե-
 ոօք ելնելով և սարսաղադունէն անցնե-
 լով եկաւ դռուք գարկուք, երբ հաւա-
 սացեալք ներսք ժողովուած իրեն հա-
 մար ազօժէր կ'ընէին, և ողորկին մի ի-
 մանալով դրան զարնելը և ճանչնալով
 Պետրոսի ձայնը՝ օւրախութենէն ներս
 վազեց լուր տարաւ, արձից թէպէտ չե-
 ին հաւատար թայց երբ դռուք իբարտ-
 վայ կը գարնուէր, բացին ու օտննե-
 լով զՊետրոս զարմացան (1) ։

... Սոյն եկեղեցւոյ շինութիւնն ալ
 թաղաւորական է, նուիրեալ յանուն
 Ստրք Աստուածածնի: Իրիպոյ Շրջ
 թայակիբ ժամանակ Հայոց միաբանու-
 թեան ձեռքն էր սոյն վանքս սարսուղ
 փոխարէն դրաւ դրուած, և արիչ ժա-
 մանակներ եւս Մարկոս Հայոց հետե-
 ոակ կամ նոցա սուշարմատութեան ներ-
 ջեւ լինելով: Իրենցմէ միտքան չգրաւ
 ։ (1) Գործք: ԺԲ. 1-10.

նուած ժամանակ Հայք կը հոգային եւ կեղեցւոյն : 1727 ին Սրիպոր հայրապետ Շղթայակիր նորոգեց զայն և մինչեւ մեր օրերը տակաւին հայագիր յիշատակաւրաններ կային, իսկ իւրեանց վերջին եւ սիսկոպոսն Սպտ—բլ—Սուր հետզհետէ զաննք եղձանելով Սարերէն գրեւ տըւաւ, և ուրիշ նորոգութիւններ եւս ըրաւ : Ունի ինքը երկու երեք միաբան և եթ, իսկ ժողովուրդ միայն մէկ տը նուար :

Սորուոց վանքէն դէպ 'ի հիւսիս ուղղելով, ձախ կողմին վրայ Սնգղեացւոց հիւանդանոցը կայ, Հրէից ազգին համար հաստատուած, որոնց գարձին համար մեծ հոգ ու խնամք կը տարուի քանի մի ժամանակէ 'ի վեր : Յառաջ դնալով կամարի մի տակէն մինչեւ ծայրը, անկիւնագլուխը հին ու քանգաւ կածոյ սիւնի մի կտոր կը տեսնուի, Հաննէ վարդապետ այս տեղս կը դնէ քաղաքին Նիլիի բառը, ուսկէ Տիրոջն հրեշտակը Վետրոս առաքեալն անցընելով քաղաքին մէջ մտցուց ու ինքն աւներեւոյթ եղաւ, և Վետրոս գնաց Սարկոս աւետարանչի մօրը տունը,

Բնագէտ քիչ մը վերը պատմեցինք : Իսկ
 | ատին պատմագիրք այս երկաթի դրան
 անդը կը նշանակեն աջակողմեան փողո-
 ցին ծայրը դիմացի պատին երեսը տես-
 նուած հին ու խոշոր քարերով շինուած
 կամարը, որ հիմակ գետինը բարձրա-
 նայով կամարին վերի մասը միայն կ'ե-
 բեւի . և աւելի հաւանական և ընդ-
 հանրապէս ընդունուած է այս կարծի-
 քը : Երկու տարի յառաջ Լ'նպղիա-
 կան հնօխուզական ընկերութեան կող-
 մէ գիտնական ճարտարապետ մի ու-
 բիշ շատ անգերէ 'ի վատ՝ այս տեղա ալ
 փորելով, հին շէնքեր և խցի նման յար-
 կեր գտաւ տակը :

Լ'սկէ դէպ 'ի հիւսիսային փողոցն
 աւղղելով և մտավաճառաց կամ փերե-
 ղակաց (սիփար) շուկայէն անցնելով ուղ-
 ղակի կ'ելնենք : Սութ շուկային մէջ,
 ուր Երկրորդ այցելութեան ժամանակ
 (յերես 46) տեսանք Սուրբ Յարու-
 թեան Տաճարի Նախադրան անդը, ու
 րայ 'ի նշան կանգուն կը մնան երկու
 հին ու մաշուած սիւներ : Լ'ստիճան
 ներէն վեր ելած ժամանակնիս, որ միշտ
 դէպ 'ի աջ դէն շեղելով կ'ելնուի, ձախ

դին պատով հիւսուած գետին մի կ'երեւի, այս անգամ Սուրբ Խաչաւոց վախճանեալ քահանայէն գնեցին 10-12 տարի յառաջ, և արդի Վապտի եպիսկոպոսը կ'աւզէ զայն յետ դարձնել իբր սգ դային ստացուածք : Յիշեալ գետնայն մէջ կ'երեւի շրէից Թուրաւօրու թեան ժամանակի քաղաքին երկրորդ պարբնայէն մնացեալ աւերակ մասեր սարսափելի մեծ քարերով շինուած :

96 մեր յառաջ գնալով անել ճանապարհին մէջ, աջ դին կանգուն սիւն մի կայ, որ խաչի ճանապարհին նշանակեալ մէկ տեղն է : Այս տեղ երեք գուռ կ'երեւին, դէպ 'ի ճակատն եղած մեծ ու նորաշէն գուռը Խաչաւոց վանքինն է, զոր քանի մի յուրի է նորագեցին, և բաց 'ի եկեղեցիէն գեղեցիկ ու բարձրադիր Առաջնորդարան մի եւս կանգնած ունին : Աջ կողմի գոնէն Սիւնի կ'իջնուի, զոր Վասինք Սուրբ Շեփնէի դանձառուներ կը կոչեն, և նա շինել անուած է : Իսկէ հօր կամ գանձատուն կոչուելուն պատճառը առան պերահան կը համարուի : Վասինք կ'ըսեն թէ յիշեալ Թագուհին իւր եկր

վի հողը քարացրնելով ոսկի կը գոյացը-
 նէք, և մշակները կը վարձարորէր առա-
 տորէն: Չախ կողմի դուռը Հապէլէյ
 վանի է. և անմիջապէս տեսնուած քա-
 կէ նման քարացումակը Հայոց Սուրբ
 Առաւելորիչ եկեղեցւոյ տանփն է, ու
 թուր մէջտեղը բարձրացած է յիշեալ ե-
 կեղեցւոյն գմբէթը համագործ պատու-
 հանօք: Այս փանքս աւերակաց կոյտ
 մի է, և յայտնի ցոյց կուտայ բնակողաց
 խեղճութիւնը, որոնց սրասպահիկ ապու-
 ընն ու հայնն անդամ Հայոց միաբա-
 նութիւնը կը հոսաց: Քնին եկեղեցի
 մի յանուն Ս. Աստուածածնի: Հապէ-
 շից փանքը Ս. Յարութեան տաճարի
 արեւելակողմը կ'իմկնի, ուր տեղաց լաւ
 կ'երեւի հին տաճարին մասերը, որոնց
 վրայ խնայած է ժառանգակը իւր աւե-
 ըիչ ձեռքն երկրնայրնիչ: Չորրորդ դա-
 րունն այս փանքիս անդնալ Ս. Յարու-
 թեան Տաճարին մէջը պարունակուած
 էր: Գմբէթին և ուղեղակներուն մէջ
 տեղը Հապէշք ձիթենի մի ցոյց կու-
 տան, քուրջերու կոտրներով զարդա-
 րուած, որու համար կ'ըսեն թէ Հայր
 Աբրահամ այս տեղ աւելց զոհել իւր

միաձին որդին :

Ասկէ կրկին յետ դառնալով տաճուրին՝ Ասխազուռն ըսած տեղերնիս, սիւներուն քովէն վար իջնելով և Վուժ շուկային մէջ ուղղուելով աջ կողմերնիս ելած առջի փողոցին մէջ մոնենք, որոյ ուղղութիւնն է արեւմուտքէն դէպ ՚ի յարեւելք : Աերս մտած ժամանակ աջ թեւերնուս վրայի առաջին շէքք հին եկեղեցի մի է, որոյ անունը ծանօթ չէ, բայց անտարակոյս կը թուի մեզ որ Վաշանի վանք ըսածն է այս, կառուցեալ յանուն Ս. Հովսիսիմէի և Վայիանէի որ Հայոց ունեցած 70 վանուց 22ր էր : որոյ համար գրուած է թէ Ս. Յարութեան գրան քովն է (1) :

Յիշեալ փողոցին մէջ ձախ դնիս թողլով Ռբուսիոյ հիւպատոսարանը և յետոյ զառ ՚ի վայր գնալով աջ կողմերնիս մեծկակ դուռ մի կայ, որ ըստ ուսմիաց Ղլիոյն Հեղինէի խալիփներուս գեղը կ'ըսուի և ըսա ՝ ամիսաց Սուրբ Հեղինէի հիւրանոցը կը կոչուի . իսկ Վրաս բացիք թիւիւն է Սասիտի կ'անուանեն :

(1) Տես յնդարձակ պատմութեան մերում Ս. Երուսաղէմի, մեռագիր, Գիրք Ի. ԳԼ. Ի.

ժամանակ մի հիւանդանոց էր, բայց հիմակ երբեմն միայն աղքատաց համար ապուր կ'եփեն . ուր դեռ հին ժամանակէ մնացած երեք խալկին կան ահագին մեծութեամբ, եւ յանուն Հեղինէի կը յիշուին : Այլ որովհետեւ հաւաստագոյն կարծեօք սոյն հատուտութիւնս Արգարու կնոջ Հեղինէի պալատին տեղոյն վրայ է, որ Այւաց լերան վրայ կը գտնուէր, և նա էր որ սովաւ ժամանակ աղքատաց համար ցորեն բերել տալով բաժնեց ու խնամք տարաւ, 'ի յիշատակ սոյն մարդասիրտ կան գործոյն մնացած է այնքան դարերէ 'ի վեր իւր պալատին մէջ սոյն անջնջելի նշանը և ճշմարիտ քրիստոնէութեան օրինակը :

Հատ դարերէ յետոյ Սոքսերան սուրբանուհին որ սուրբան Սէլիմի որդւոյն սուրբան Սուլէյմանի սիրուհին էր, նորոգել տուած է այս մարդասիրտկան հաստատութիւնս, և Սուլէյման անոր մշտնջենաւորութեան համար Պէլթէնէ գիւղի Վէթիէտի և Սելվանայ եկամուտները նոյն տեղոյն շարունակ էր, թէպէտ մինչեւ ցայսօր

բաւական լախնէր ունի, բայց աղքատաց կերակրելու համար բաւական կը նախք չտարուիր :

Թէ սոյն խնդրի գուռը և թէ փոքոցին նոյն կարգին ժող դանուած քանի մի շէքերը որ հիմակ է ֆէնտիներու տուներ են, բաւական հնութիւններ ունին. շատ տղներուն ճակատը զժաքարով յօրինուած են, և բաւական ճարտարապետական են, որոնք մինչեւ խաշակրաց ժամանակ կը հասնին :

Ղիսոյ Հեղինէին հիւրանոցէն կամ խնայելն երնելով և գեղ. ՚ի յարեւելք Ճանապարհը շարունակելով մեծ ուղին կ'ենէ, որ է. Ղանասկոսի գրան ճանապարհը, և Յոզեպատի լոյն կեղտաւոր կը շած լեռանցամէջն է. գեղ. ՚ի աջ դին աղբուերով և Ճանապարհին ճայրը հասած ժամանակին բաւական դարձուող է, և հեղեղառին ճայրն է որ Ղալարայեցի իշխանաց հրամանաւ արգաւսի աւերակներով լեցուերով Ղիսոյ լեռը Սողոմոնի առճաղին հետ միացուած :

Միջոյ ճանապարհէն դարձաւ երնէլ նուս. ճախ դին սլապի տուն մի կ'երեւի գրախ կողմէն քանդակուած, որ Սոյնու

Քիչ քարոյ կը կոչուի, ըստ որում նա եղաւ հիմնադիր . և այսօր ալ դարձեալ դէպքոց է Սահմեսականաց :

Այս տընէն 20 մեդր աւելի ներս՝ գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի Այն-Սեյիլ անուամբ . ածոր ջուրը Աղբիւր կնքեալէն կուգայ, որ նախ Տաճարը դաւ լով կը թափի և յետոյ անկէ կը բաժնուի .

Այս աղբիւրիս հարուային կողմէ Վատաստանատունը (Սէկէճէն) : Այս տեղ քարի մէջ փորուած օնտուկի ձեով տապան մի կար (1) . Թագաւորաց գերեզմաններէն բերուած, և 1869ին Վաղղիոյ հիւպատոսին խնդրանօք Փարիզու կայսերական թանգարանը խրկուեցաւ : Արտաքին բաղին մէջ միւսինէ յօրինուած գեղեցիկ աղբիւր մի կը տեսնուի, որու ջուրը նոյնպէս Աղբիւր կնքեալէն կուգայ :

(1) Ասոր նման արկղածեւ և քարի մէջ փորուած տապան մի Ս. Յակոբայ վանուց մէջ կար ժամանակէ մի ի վեր բակի սառնիճին քով գրուած, և իբրեւ ճարտի գործածուած . և այսպէս թողած . որչա տապանը նախ 1866 թուոյն էրը տպարանը շինուեցաւ . հոն անկիւն մի իբրեւ ճարտի կը գործածուէր . իսկ ներկայ տարին Ս. Պարիարքը հնութեանց թանգարանը փոխադրեց զայն :

Այն-Սէպիլի յարեւելակողմը և կնից
անոթ՝ Սողոմօնեան (արդի ( )մարայ) տա,
Ճարին Պապէլ-Սիսիլէ կոչուած դու-
ռքն է :

Այն-Սէպիլէն 200 մեդր ետ դառ-
նալով նոյն փողոցին մէջ, երկու տուն
կ'երեւին մին աջ միւսն ձախ դին, ու
բոնք թէպէտեւ խիստեալ, այսու ամե-
նայնիւ նշանաւոր գեղեցկաւթիւն մի
աւնին : Առաջին տունը, որու դուռը
Ճթաքարով յորձուած է, Խաչակրաց
ժամանակ դպրոց էր, Սոյիփի կը կո-
չուի, և այսօր Իսաա եֆէնաի Սուֆ-
թիէլ-Շաֆիհիէ անուն անձինն է :
Երկրորդը, որ նոյնպէս Խաչակրաց ժա-
մանակ դպրոց էր օրիորդաց, այսօր դար-
ձեալ վարժարան է մահմետական տղա-
յոց և Շէխ Իսմայէլ Տանային է, և Սլ-
-Աճիփի կը կոչուի, յանուն այն պարս-
կուհւոյն որ Սարատետնի մէկ պաշտօ-
նէին կինն էր և հոս թաղուեցաւ, ուր
կը տեսնուի դեռ գերեզմանը :

Յիշեալ տանց առաջնոյն դիմացը
փողոց մի կայ, ուր չորս բոպէի չափ
քալելէն յետոյ, միշտ դէպ 'ի ձախ գը-
նալով, կը հասնինք Տաճարին պարսպին

քով, ուր տեղ Հրեայք ուրբաթ օրերը աղօթելու և արտասուելու կուգան, գլուխնին զարնելով նոյն պարսպին, և բուն քանի մի կարգ քարերը խիստ հին են և Սողոմոնի ժամանակէ մնացած կ'երեւին. որոնց մէջ մինչեւ 3 մեղք երկայնութիւն ունեցող քարեր կան: Քրեկց այս արարմունքը տեսնելով՝ ըստուգուած կը համարուի այն ճշմարտութիւնը զոր Արեմիայի (1) բերնով քսուցեց Տէր. «Օ, ի գոչես ՚ի վերայ բեկման քո, սակայն ոչ արարից քեզ վախճան. բռուն են ցաւք քո. վասն բազմութեան անօրէնութեան քո սաստկուցան, մեղք քո արարին քեզ զայդ ու: Արալի տեսարան մի է արդարեւ այս պիսի ցրուեալ ազգի մի վիճակը, որոնք աշխարհիս ամեն կողմէն խուճախուեալ կուգան իւրեանց արտասուաց կաթիլները խառնելու նախահարցը արտասուներին, որոնք տաննելինը տարիէն ՚ի վեր է կը թափեն սոյն տեղւոյս վայր, ոչ ուրիշ բանի համար ըստ մեզ՝ եթէ ոչ մարգարէին վերոյգրեալ խօսքերը ճշմարտելու:

(1) Երեմ. Լ. 130

Ըստ արտասոււոց տեղը սալպա-
 ստիկեալ բակ մի է 30 մեզր երկայնու-
 թեամբը և 4 մեզր լայնութեամբ : Հի-
 տիոց կողմէն Սեփեփի պատն է . Հա-
 բաւէն մասնաւոր անձի մի տունն է ,
 ուր տեղ հին Տաճարի պարսպին դրան
 մէկ վերնաշէնը կը գտնուի : Ըրեւ-
 մուտքէն ուրիշ տուներով ծածկած է .
 իսկ արեւելեան կողմն է Տաճարին պա-
 րիսպը , այն գոր իրենց արտասոււնքնե-
 րոյն ու համեոյններով կը պաշտեն ու կը
 յարդեն :

Յետ դառնալով այս տեղաց մինչև
 ձախակողմի սաւաղին փոսոցը , անկէ ՚ի
 հարաւ շեղելով մինչև Հրէից արաւ
 սոււած տեղւոյն պատին ձայրը , այսինքն՝
 (Սեփալ Սեփեփի պարսպին հարաւա-
 յին արեւմտեան անկիւնը , հան կը տես-
 նուի կառուցի խարխալեալ մասեր , որ
 յառաջագոյն Իկոսթանի ձորին վայր
 ձգուած էր և Սարխա լեւոյ Սիւն վերան
 հետ կը կտէր : Ըստ կառուարձը ինչպէս
 կ'երեւի , 15 մեզր լայնութեան ունեցած
 է , եւ Հրէից թագաւորները շինած են
 հաւանաբար . Ըրիտարուլոս մեծ թաւ
 հանայապետը կործանել տուաւ այս

Արորին առաջին ըսածը կ'իմանան, ուր
 Վերին աւազանն և Զրանցք մ' ալ բա-
 նալ տուաւ Ասորեստանեցոց Սենեքե-
 ղիմ Թագաւորին գալու ժամանակը,
 որպէս զի պաշարման մէջ ջուր ունե-
 նան: Վերին աւազան ըսածնիս այժ-
 մեան (Յուպպէի դրան դուրսն եղածն է,
 Տաճկաց գերեզմանատանց մէջ, և Զ-
 րանցքը մինչեւ հիմայ կը մնայ նոյն կը
 պատակին ծառայելով անձրեւաց յոր
 դուրթեան ժամանակ:

Յիշեալ Սեծ շուկային ծայրը՝ աջ
 կողմն է նպառէն Սեծ հիւրանոցը (Նա-
 թել) և առաջը փայրիկ հրապարակ մի,
 ուր ձեռքս կանայք կը նստին բանջա-
 ընդէն և փայտ ծախելու: Աջ կողմը
 գէտ 'ի հարաւ երթալով դուռ մի կը
 տեսնուի քանի մի պահապան զօրքով
 պահպանուած, ասիկայ է քաղաքին
 բերդը, և ռամկօրէն Վաթի բերդը կը
 կալուի, ըստ որում նորա շինել առւած
 աշտարակին կամ պարստին տեղն է (1).
 և հիմակ ցինարան է: Բաղաքին բոլոր
 շէնքերէն բարձր է, մինչեւ Սուրբ Յու-
 կարայ գմբէթէն: Զերովգէս մեծը այս

(1) Բ. Թագ. Ե. 18.

տեղս երեք աշտարակ շինել տուած էր, տուածինն էր Հիպպոկոսի ըսուածը, երկրորդը՝ Մարիամնեայ, երրորդը Փասայելի. և այս աշտարակներուն հնու-
 թիւնները դեռ մինչեւ ցայսօր կ'երե-
 ւին այն խոշոր վէմ քարերէն, որոնք
 մինչեւ Դաւթի ժամանակէ մնացած
 կը կարծեն գիտնականք։ Այս երեք աշ-
 տարակներէն 'ի զստ երկու հատ եւս
 կան որոնց շինութիւնն ու քարերուն
 մաքրութիւնն ալ կը վկայէ որ Հերով
 դէսին ժամանակէն չեն, շատ շատ մին-
 չեւ Սուլէյման Բ կ'եննեն։

Փողոցին ձախ դին Դաւթի բեր-
 դին դիմացն է Բողոքականաց աղօթա-
 րանը, որ շինուած է Հերովդէս Սեծի
 պալատին անդլոյն վրայ։ Այն աղօթա-
 րանիս քով ետեւի կողմէն դեռ կան
 դուն կը տեսնուի փոքրիկ եկեղեցի մի
 յանուն (Յակոբ առաքելոյ որ Լեւոնտի
 կը կոչուի։ Ասկէ իբր 55 մեդր դէպ յա-
 բեւմուտք կան երեք փոքր մասուռ-
 ներ ձախ ձեռքիդ վրայ, նուիրեալ յա-
 նուն Լիւրից Մարիամանց, որոնց երեւա-
 ըալ (Յիսուս յարութենէն յետոյ այս
 տեղս, ըսաց. «Ո՞ր էք». նորա ալ

մտանալով անոր ստրերը պագին ու
դինը պաշտեցին⁽¹⁾ : Այս տեղոյս մե
բայինք Ի-ղբերից գուն կ'անուանեն :

Ասկէ դուրս ելնելով հասարակ ճա
նապարհին վրայ դէպ 'ի Սուրբ Յակոբայ
վանքն երթալու, կամարին բերանը հաւ
նեխուս մեր վանուց 'Եղարանին դիմա
ցի փողոց ն մէջ ձախ դին առաջին դու
ռը թողով՝ երկրորդ դուռն է թովանայ
առաջերց քանը տեղը, որ անկեան վրայ է :
Հաննէ պատմագիր կ'ըսէ թէ՛ թովանայ
առաքելոյն Յիսուսի ձեռք շնորհի վա
ճառականաց ծախուած տեղն է. որն
և իցէ, հին ժամանակէ 'ի վեր եկեղե
ցի էր յանուն թովանայ առաքելոյ, և
200 տարի կայ որ Սահմետականք չըն
ջին պատճառաւ մի յափշտակելով իւ
րացուցած են, բայց հաւատալով թէ
նորա մէջ կեցողը առանց պատժոյ չմը
նար, լքեալ թողուցին. և վերջին աւե
րըն հասաւ էր, երբ 1865 ին կրկին նա
րագեցին և դուռ մի դրին որ միշտ փակ
կը մնայ :

Ահա հոս կը լռանայ մեր Չիլորդ
այցելութիւնը, և կրնանք դարձեալ լսի

(1) Թատր : ԲՆՆԵԹ : Ի՞նչ . . . . .

քանի որ հանգիստ առնուլ, և Վ եցե-
րորդ այցելութեան պատրաստուել
գէպ 'ի Սողոմոնեան տաճարս :

ԱԵՑԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Տաճարն Սողոմոնի, (Մ'չկէն (Օմար) :

Վիպողութիւն

Սոյն տաճարաւ կամ լաւ եւս Վ զկի
թը, Օմար իսն խաթապ շինած է, որ
Մ'էհմէտ Ա. օրէնագրին երրորդ յաջու-
ղին էր, ճիշտ նոյն տեղւոյն վրայ, ուր
շինուած էր յառաջագոյն Սողոմոնի ձե-
ռք Ատուծոյ Տաճարը, վասն որոյ
ստիպութիւն եղած է հասարակաց՝ Սո-
ղոմոնի անուամբ կանչել, ինչպէս և մեք
չատ տեղ պատմութեանս մէջ սոյն ա-
նունը գործածեցինք :

Եւ որովհետեւ Մահմետականք
իրենց նուիրական տաճարներէն մին
կը համարին, վասն որոյ արգելեալ է-
ին մինչեւ մտաւ տարիներս որ եւ իցէ
ուրիշ կրօնքէ եղող անձի մի ներս մտն-
անէ, և մտնողը իբր սրբապիպ՝ մա-

հուամբ կը պատժուէր : Իրիմու պատերազմէն յետոյ եւրոպական դեսպանաց միջնորդութեամբ սոյն արդելքքք բիչ բիչ վերցաւ, և հիմակ Եւրոպացիք իրենց հիւպատոսաց ձեռօքը և արեւելեան քրիստոնեայք Հայք և Յոյք իրենց վանուց թարգմաններուն ձեռօքը կրնան հրաման ընդունիլ կառավարութենէն, և խուամբ մի կազմուելով երթալ պորտիլ թարգմանաց հետ յիշեալ Տաճարին մէջ. ուր տեղի շէխերէն մէկը իրենց կ'առաջնորդէ ցոյց տալով ամեն մասերը, որու փոխարէն կը սրարտաւարին իւրաքանչիւրք 4-5 դահեկան տալ իրքեւ պարգեւ : Ուրբաթ օրերն արդիւ լեալ է, ինչպէս և Մամաղան ամացն մէջ :

ՄՈՐԻԱ ԼԵՌԸ

Պատմական

Այս հռչակաւոր լեռը Արօն և Ալուայ լեռանց (որոնք հին Երուսաղէմը կը կազմէին) արեւելեան կողմը կ'իմկնի : Աւանդութիւն մի կ'ըսէ, թէ Հայր Աբրահամ այս սէզոս սւգից գտնել իւր

որդին Իսահակը : Դաւիթ իւր ժողովուրդը աշխարհագիր ընելուն համար զՆստուած բարկացրնելով, և ՚ի պատիժ իւր այս յանցանացը մահ խընդրելով՝ երեք աւուր մէջ 70,000 մարդիկ մեռան : Եւ աղաչեց զՆստուած որ այս սոսկալի պատուհասէն զինքը ազատէ, ուստի Գաղ մարգարէն Նստուծոյ կողմէն եկաւ իւր քով և հրամայեց որ Ուռնայի Յերսուսացոյ կալին մէջ սեղան մի կանգնէ, և հոն Տիրոջը զոհ մատուցանէ : Դաւիթ հնազանդեցաւ, 600 սիկղ հասուցանելով գնեց յիշեալ կալին տեղը, և զոհը մատուցած ժամանակ երկնից հուր իջնելով լափեց զայն : Ինդունեց Նստուած եւ կոտորածը դադրեցաւ (1) : Նստր փայ Դաւիթ ՚ի նշան երախտագիտութեան իւրոյ ուզեց տաճար մի կանգնել ճշմարիտ Նստուծոյն . բայց Նստուած իմացուց իրեն որ ըսած Տաճարն իւր որդւոյն ձեռօքը պիտի շինուի, այն է Սողոմոնի, որ իւր Թագաւորութեան 4ր տարին Տաճարին հիմերը դրաւ, եօթը տարուան մէջ քացաւ, և անոր մէջ դրաւ Տա-

(1) Ա. Մնացորդք ԻԱ. 1—28.

սպանակն ուխտի : Այս շէնքս 476 տարի յետոյ Նաբուգոդոնոսորայ ձեռք արեցաւ (1) : Կիւրոս Պարսից Թագաւորը Քրիստոսէ 536 տարի յառաջ հըրաման սուլաւ կրկին շինութեան :

Անտիոքոս Եպիփան անհամար մարդիկ սպանեցին յետոյ՝ Տաճարին մէջ գտնուած ինչ որ Թանկագին բան կար, յափշտակելով Ողիմպեան Արամազդայ պատկերն ալ հոն կանգնեց (2) : Երկու տարի յետոյ Յուդա Մակաբէ քրքեց Տաճարը և ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտօնը կրկին հաստատեց :

Պոմպէոս բուռն զօրութեամբ տիրեց քաղաքին, մտաւ Տաճարին մէջ, բայց ձեռք չդպցուց, այլ ընդհակառակը յարգութեամբ վարուեցաւ :

Յիսուս Քրիստոսէ 17 տարի յառաջ Հերովդէս Մեծը տաճարը վերանորոգեց (3), 10,000 գործաւոր, 1000 կտուք և 1000 ալ քահանայ աշխատողներով, որոնք միայն կրնային ներս մըտնել : այս շինութիւնը 46 տարի տեւեց

(1) Դ. Թագ. Էբ. 9 :

(2) Ա. Մակ. Ա. 23 :

(3) Յովեպ. Կ. 5 :

կ'ըսէ Յովնեպոս սրամազիր, բայց
այս շնութեան վրայ տարբեր կարծիք-
ներ կան:

Այն տաճարիս մէջ երեւցաւ Տի-
րոջն հրեշտակը, Օտքարիս մարգարէին
և նորա որդւոյն Յովհաննու ճննգեանը
արեւոյսն աւաւաւ: Այս տեղ եկաւ
Մարիամ, ամենապուրբ կոյսն իւր ան-
դրանիկ որդին Տիրոջն ընծայելու, ուր
Օտքունին Սիմէոն փառք տուաւ Աս-
տուծոյ որ արժանի ըլլաւ զինքը առ-
խարհիս Փրկիչը տեսնելու: Յիսուսի
Քրիստոսի համբարձմանէն 37 տարի
յետոյ Տիստոս գալով կործանեց այս
Տաճարը:

134 Թուականին Ադրբանտս կրկին
ջինեց քաղսքը և իլիս կոչեց, և յեջաւ
Տաճարին տեղւոյն վրայ Աբամազդայ
անուանը մեհեան մի կանգնեց, և նոր
քաղաքին տեսաւ շնորք Տաճարին մօտ ՚ի
սրբախո: Ադրբանտոսի արձան մի տնկե-
ցին: Արեւոյք դրամով Թողտուութիւն
տառնցան նոյն կայսրէն տարին անգամ
մի Աբու: մաղեմ գալու և Տաճարին ա-
ւերակաց վրայ ողբացու:

Սեղիմէ, Թագուհին և որդին կու-

տանդիանոս այս տաճարս կործանեցին (327), բայց արձանին չդպան, որ ժամանակ մի եւս մնաց :

Յուդիանոս անօրէնն իւր ուրացութենէն յետոյ (361) արեւելք եկած ժամանակ՝ մարգարէից խօսքերը ստելու համար՝ հրաման տուաւ շրէից որ Տաճարին աւերակները փորեն և նորէն շինեն . բայց հիմերուն տակէն կրակ ելնելով և գործաւորները պրելով վերջ տուաւ գործին : Ասկէ յետոյ քաղաքին բնակիչները, ինչպէս սովորութիւն է, ամսյի տեղ մի նկատելով զայն, աղաւնոց ըրին :

636 թուին Քրիստոսի՝ Օմար Իսաբիճայն Երուսաղէմին ախրելով, ուլեց որ գտնէ այն տեղը ուր Յակոբ նահապետ քուն եղած տեղը տեսելքին մէջ տեսաւ գետնէն մինչեւ երկինքը բարձրացած սանդուղը : Խաբիճային առաջ նորդողը այս տեղս ցոյց տուաւ իրեն, եւ նա հաւատարով սր իւր մետուած տեղն է, մարտել տուաւ գետինը, նախապէս կան ժայռը դուրս ելլաւ և Օմար նորա վրայ շինեց գեղեցիկ մեկիթ մի, զոր 50 տարի յետոյ Աբուտնայ որդի Ապա-ը

Այնքա՞մս ամիրապետը աւերել տալով
 զայն՝ նորէն կանգնեց աւելի փառաւոր,
 և հետզհետէ ուրիշ ամիրապետներ ևս
 գեղեցիկ սիւներով, միւսիոններով եւ
 շքեղ վանդակներով ճոխացուցին: Իսկ
 ՅԿ դարուն երկրաշարժէ մի ինկնելով,
 յետոյ դարձեալ որքան որ նորոգուե-
 ցաւ, սակայն առջի շքեղութիւնը չու-
 նեցաւ:

1099 ին խաչակիրք տիրեցին Տաճա-
 րին՝ տասն հազար Մահմետական ըս-
 պաններով մեջը. և եկեղեցւոյ փոխադ-
 րելով՝ Լպառածին վրայ սեղան մի կան-
 գնեցին: Իսկ 1187 ին Սալաէատին կր-
 կին տուաւ և մզկիթ լցաւ, որ մնաց
 մինչեւ ցայսօր:

Ըրդի տաճարը, ուր պիտի այցե-
 լենք, տարբ. դուռ ունի: Աւտուարք
 հասարակօրէն Պապիւլ-Կրալարիէի կը
 չուած դռնէն կը մտնեն, որ է հիւսի-
 սային արեւմտեան անկիւնը հին Ար-
 բային մօտ, և Հարեմ-էլ-Շիբի մեծ
 հրապարակը կը հանէ, որ 500 մեզր եր-
 կայնութիւն և 300 մեզր լայնութիւն
 ունի: Զախ գին կ'երեւի այն ժայռին
 երեսը, որու վրայ շինուած էր Լ'նտօնի

նեան աշտարակը, զոր Շահալին Սե-
կարէի որդին Հիւրհանաս մեծ քահա-
նայագետը շինեց Քրիստոսէ 120 տարի
յառաջ (1) :

Աջ կողմէն Քիլիէ ըսուած բողոքակ,
և գմբեթաւոր աղօթարանի մի քովե-
կ'անցնուի. այս տեղ պահուած կրկե-
նայ նուիրական ժայռին (Ալլա-Սահրա) մէկ
մասը, որու վրայ ըստ Սահմանադե-
նաց՝ Յակոբ նահապետ պառկեցաւ և
սանդուխտին տեսիլքը տեսաւ : Յետոյ
գեղեցիկ բայց ցամաք աղբիւրի մի կը
հանդիպինք, ուսկէ դէպ 'ի հարու-
շեղելով կ'անցնինք Արահ Հեմանասը ը-
սած տեղւոյն մէջէն մինչեւ վեց ոտք
աստիճաններուն քով : Այս տեղ պէտք
է ուխտաւորաց ոտքերնուն ամաններն
հանեն ու այնպէս ելնեն քարայրատակ
գեղեցիկ բակին վրայ, որ Յովսէպտոսին
Արահ Իսրայէլացոց կտրմ Տանար ըսածն է,
որ պատով մի շքապատած էր յառաջ :
Այս տեղ Յիսուս Յրիտոս շատ հը-
րաշագործութիւններ ըսած է. այս
տեղ գառն գնդը իւր ճնողքը երբ նա
բուսպիններուն հետ հարցմունքներ կ'ը-

(1) Յովեպ. Գեղք ճ. 6 :

ներ, և ասէ՛ղ դուրս հալածեց փաճաւ
 ռականներն ու սեղանաւորները. այս
 տեղ մարդարէացաւ Տաճարին աւել-
 բումը, զոր Տիրոս 37 տարի յետոյ ե-
 կաւ կատարեց: Այտ հեթանոսացաբ
 գիղեալ էր մանել:

Օմարայ Մզկիթին արեւելակողմը,
 որ այն բակին վրայ է, տասնանկիւնի
 շէք մի կ'երեւի վրանաձեւ՝ 17 սիւ-
 նով. ասիկայ Ողջիկաց սեղանին տեղւոյն
 վրայ է. այս սեղանին և Տաճարին մէջ
 տեղը քարոյճուեցաւ Օլաբարիա (Ա-
 զարիա) որդին Բարաբոայ (1): Մտնե-
 ապահանք այս տեղւոյս Մէկեթէր-Տառա-
 կըտեն, պսիմքճ Դաւթի դատարանը:

Դանք հիմայ արդի Մզկիթին որ Օ-
 մարայ անուամբը կը յիշուի. այս ալ
 Քուսպէր-էլ-Սահրահ կը կոչուի, որ
 ժայռին գմբէթն ըսել է. ութանկիւ-
 նի է, ամեն մէկ անկիւնին երեսները՝ որ
 մարմնորով և լինով զարդարուած է, 20
 մէդր է. եօթը պատուհան ունի գու-
 նաւոր տալակիներով, և վրան արդձա-
 տաւ գմբէթ մի: Չորս գուռ ունի.
 հիւսիսային գուռը Պայ-էլ-Ղէմէկ

(1) Բ. Մնացորդք ԻԴ. 20:

(աբխալութեան դուռ) կը կոչուի : Արեւելեան դռնէն ներս կը մտնեն . ներքին կողմը խիստ մուխ է . կեդրոնական մասը երկու ութանկիւնի շջապատով բարձրած է , առաջինը արտաքին որմով , երկրորդը ութ մոյթերով և 16 ընտիր մարմարեայ սիւներով , որոնց բունը միակտուր է : Սղկիթին վերի կողմերը բարձր միւսիւններով և ոսկէզօծ ու թեանք ծածկուած են . և տեղ տեղ Վուրանէն հատուածներ կան ոսկէգրով դրօշ մուած : Բուն կեդրոնը չորս մոյթով և 12 սիւնով գոցուած և անոնց միջոցները երկաթեայ գեղեցիկ վաղակներով պատած են . յետոյ դարձեալ ուրիշ վանդակ մի կայ տախտակեայ և արհեստաշէն , որով շջապատած է Սուրան (Սուրանի գալը ըսած ժայռք) : Վանդակները բաց է և անհարթ և բարձրակ ծակ մի ունի մէջտեղը ուղղահայեայ , և հիւսիսային և արեւմտեան մասերը տափեցած են . վրան՝ մարդաչափ բարձրութեամբ Քեֆէ կախուած է . սր տեօակ մի վրան է , կառնայ և կարմիր կերպասէ . Սահմեսականք այս Քեմէնք տեսնելով ըստ իւ

բեանց աւանդութեան կը յիշեն Առտուծոյ Ագամին տուած վրանք, երբ Սէքքէի քով ըբան մի վրայ Եւան գտաւ կ'ըսեն հարիւր տարի որոնելէն յետոյ :

Այս ժայռը Աւանային կան է, զոր Վաւիթ Յերուսացիներէն գնեց, որով վրայ շինուեցաւ յետոյ Սարգիսեան տաճարը և Տապանակն ուխտի հոն դրուեցաւ և կոչեցաւ Սրբութիւն Սրբոց . ուր տարին մի անգամ միայն մեծ Քահանայապետը կը մտնէր :

Ժայռին արեւմտեան կողմը ձեռքի նշան մի կայ, որ Վաբրիէլ հրեշտակապետինն է կ'ըսեն Սահմետականք, և ինչպէ՞ս մնալը պատմութեամբ մի ևս կը հաստատեն, զոր մէջ բերելու հարկ չկայ հոս : Հարաւային արեւմտեան անկեան դիմացը տախտակեայ շրջանակի մէջ բարակ, զայրուն և մուժ կապուտ գունով քար մի ցոյց կուտան 80 հարիւրամեդր լայնութեամբ ու երկարութեամբ . ապր ետեւի կողմը վական մի կայ կախուած որ Համբայինն է կ'ըսեն, որ Սէհէմեթի հաւատարիմ ընկերն . ու հորեղանքն էր : Սահանին

վիայ անորոշ ներարներ կ'երեւին և միայն
սփրամարդ մի յայտնի կը տեսնուի : ...

Սահրահի հարաւային արեւմտա-
կողմը տեսակ մի վանգակ կայ երկու
թի, և ծակ մի ունի, որու մէջէն ձեռ-
քերնին խոթելով Ս'էհմեաի մէկ սա-
քին Դիւր կը շոշափեն Ս'ահմետականք
և կը յարգեն. կնիքը մարմարեայ քարի
մի վիայ է :

Հարաւակողմը կ'երեւի մարդարե-
ին (Ս'էհմեաին) Դրոջ սր խժ նիզակին վա-
րայ պղուած է, և (.) մարայ նշանը (Սահ
ճակ) արձակ թողուած : Ս'յն տեղը կ'ե-
րեւի նաեւ Նշ Պարսիկ-ժամբերը (1) :

Պայել Նիւնեկ ըսած դրան առա-
ջը շքարտոր տեղւոյն մէջ յասպիս (Նի-
զի) քարէ տախտակ մի կայ, որու վա-
րայ Ս'էհմեա 19 սակի գամեր գաւնած
է, և ասոնք աշխարհիս տեւողութեան
ժամանակը ցոյց կուտան : Իւրարանկար
դար վերջանալուն գամերէն մին կը քա-
կուի, աներեւոյթ կը ընի կ'ըսեն Ս'ահ-
մետականք : Նաեւ կը յաւերլուն ձեռք
մի սատանան վերջիչեայ դանին ներս
մտնելով : սկսաւ այս գամերը քակել հա-

(1) Եւ Պարսիկ Մեհմեաի միւս անունն է :

ձեւ որ շուտով աշխարհիս վախճանը տեսնէ . բայց Վարդիէլ հրեշտակապետ վրայ հասնելով : հալածեց զինքը սրբափայտն : Զիմակ չորս հատ միայն կը մնան :

Չարաւային արեւելեան կողմը 15 ոտք սանդուխք մի կայ , որ սորին յարկէ կ'իջեցնէ , որուն առաստաղն է Սահրան , որ ըստ ասից ('Րաբաղոց' օգին մէջ կախեալ կը կենայ առանց նեցուկ մի ունենալու , բայց ժայռին երեսը կտաւով մի ծածկած է : Ախաւաորնէրը արքայցընող առաջնորդը որ Տաճարին լուսարարը կը լինի միշտ , շատ բուներ կը խօսի յիշեալ յարկին զանազան տեղերուն վրայ , որոնք նշանաւոր եղած են մէկմէկ դէպքերով . ուզողը կրնայ մտիկ ընել առաջնորդին , բայց նախ պետք է նորա աղձատ տաճկերէնը հասկրնալ : (Յիշեալ լուսարարը ոտքը գեւախնը դարձնելով ձայն մի կ'ելնէ . եւ կ'ըսէ թէ այս տեղս կոզիներուն երն է (Պրկլէլ' յուսակ) , ուր շարափը երկու օր հաւասարեցեալներուն հոգիները ժողովելով կ'աղօթեն Վ'առաւծոց :

Չիւսիտային դռնէն գաւրս ելնելով

և պատին տակոյը երթալով, որ ձախ դին կուգայ, աջակողմը երկ- Վիդլէ կը տեսնուի գմբէթաւոր և ճերմակ մարմարեայ սիւներով, պզտիկը Սէհէմմէ տին աղջկանը յաթիմէի անուամբն է, միւսը կը կոչուի Քոպլէր-էլ-Սերաճ, որ ըսել է Սէհմէտի համբարձման գրմբէթը : Հարաւային դրան քով երկուք և կէս մեզր բարձրութեամբ պատին երեսը մարմարեայ քար մի կը տեսնուի, որուն երակին գիծերը երկու թռչուն կը ձեւացնեն . ասոնց վրայօք ալ պատմութիւն մի կայ, և կ'ըսեն թէ երկու սիրամարգ են, որոնք իրենց գոռոզութեան համար պատժուած են :

Հարաւային դրան դիմացը կամաւրակապ սրահ մի կը տեսնուի, և ասոր շորս կամարներէն կախուած է իլուր, որու մէջ վերջին դատաստանին օր պիտի կըռուին վարձքերն ու մեղքերը իւրաքանչիւր ոգւոյ : Այս սրահիս մտաւրեւմտակողմը մարմարեայ գեղեցիկ ամպիտն (Սըմպար) մի կ'երեւի, որ կ'ըսուի Փրկան-էպիտն-Վայի : Աւր Մաւմազան ամսոյն մէջ ամեն ուրբաթ օրիցը քարոզ կը տրուի :

Դէպ ՚ի հարաւակողմը յառաջ երթալով, և ջրի աւազանի մի քովէ անցնելով, 30 մեդրաչափ աւելի անդին 18 աստիճաններէ վար ստորերկրեայ Կեղ մի կ'իջնուի . ուղղութիւնն է հիւսիսէն դէպ ՚ի հարաւ, երկու մասէ կամ սըրահէ կը բաղկանայ՝ գմբեթայարկ և մոյթերու վրայ յենած : Օսարը չհասած՝ 8 ոտք աստիճան կան, ուսկէ վար իջնելով Բակպուր սիւն մի կը տեսնուի խիստ մեծ ութեամբ և վերին խոյակը արմուլէնի ի նման տերեւով զարդարուած է : Այս ստորերկրեայ յարկիս ծայրը երկու դուռ կան որմով հիւսուած, որոնց վերի շեմերը կը կենան : Այս դուռներուն և երկու սրահներուն համար մեծ գիտնականք կ'ըսեն թէ Սողոմոնի Տաճարին դուռն են և նորա շինածները, սակայն երբեմն երբեմն նորոգութիւն տեսած են : Այս ստորերկրէն դուրս ելնելով ԼՂ-Այս լոսած մզկիթը կ'երթուի, որուն մէկ մասը սոյն ստորերկրին վրայ է :

Պարմախան

Օմար Աւուսայի կալը մաքրել տալին յետոյ, զոր ինքը Իսաւթի Տաճար կ'անուանէ, գնաց անոր փայ շինուած Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն մէջ աղօթելու, և պատուիրեց որ այն տեղոյ յատուկ աղօթարան ըլլայ Իսլամացուսի Սղիթի փոխելով՝ անունը դրին Ալ-Ասու : Եւ յօթներորդ դարուն վերջերը Ապա-էլ-Աբելք անուն յո խալիֆայն յիշեալ Սղիթին գոները ոսկւով և արծաթով պատել տուաւ : Եւ յոյն խալիֆային և իւր որդւոյն Աւախի որովք արեւելեան կողմի մէկ մասն փոխելով ինկու, և հաստատ հիմ չունենալուն ըորք կործանեցաւ : Բառասուն տարի յետոյ Ապու-Ղաֆար-էլ-Անսուրի ժամանակ արեւելեան և արեւմտեան կողմերը սաստիկ երկրաշարժէ մի քիսուս ւեցան, և դրանք փայ պատած ոսկին ու արծաթը քակել տալով ու դրամ կտրելով՝ անով նորոգուեցաւ, ուրիշ անգամ մի եւս Ալ-Ահարտի խալիֆա

յութենէն առաջ (որ նստաւ 775—785), բարբառիկն կործանեցաւ երկրաշարժէ, անոր համար Սուրբ Աստուածամօր աւուամբ եկեղեցի եղած ժամանակին նիւթաւոր հնաւթիւններէն գրեթէ բան մի մնացած չէ հիմակ . Լչ-Սահարոտի կրկին շինել տուաւ Լչ-Աբսան, բայց չստիակցութիւն չկրնալով տալ, երկայնութիւնը պակսելով՝ լայնութիւնը ընդարձակեցաւ :

1099 ին Խաչակրաց օրով պալատի փոխուեցաւ, և Սողոմօնի պալատ կը կոչուէր . այս տեղ կը նստէին և Տաճարականք ըսուած դինուորաց կարգը . և 1187 ին Սալաէտտին մաքրել տալով այս տեղս, անար մէջ հաստատեց այն հոյակապ ամպիոնը, որու վայ յետոյ սիւտի խօսինք :

Լչ-Աբսայի մզկիթը սրտաքին որահէ մի կը մտնուի եօթը կամարով, որոնք Մզկիթին ներքին եօթը սրահներուն կը համասպտաստանեն : Այս ընդարձակ շէնքէս, որ 80 մեդր երկայնութիւն ունի, ներս մտնելու ժամանակ միջին սրահին մէջ փոքրիկ տեղ մի կայ փանդակով շրջապատուած և մեջը ուղղակ

կիւնի քար մի, յատակին մէջ տնկած :
 Ըստ պատմելոյ Սահմետականաց, այս
 տեղս Ահարոնի որդւոցը գերեզմանն է, Նա-
 քաղայ, Աբիուդի, Եղիազարայ և Ի-
 Թամարայ⁽¹⁾ : Թէպէտ և ասոնք խոստա-
 ցեալ երկիրը չմտած անապատին մէջ
 մեռան : Այն քարիս արեւելակողմը
 հոր մի կը տեսնուի, որուն Տերի էր
 կը կոչեն . ըստ որում մարդուն մէկը
 այս հորին ճանապարհաւը Աբբայու-
 Թիւն մտեր և յետոյ կրկին նոյն ճանա-
 պարհաւ յետ դառնալուն՝ ականջին ե-
 տելը կանանչ տերեւ մի ունեցեր է,
 և ասկէ մնացեր է հորին անուը Տե-
 րեւի հոր կոչել :

Միջին սրահը՝ որ ամենէն ըսին է,
 սիւներու վրայ հեծած է, և ծայրը ազ-
 ւոր գմբէթ մի կայ միւսիոններով զար-
 դարուած և չորս մայթերու վրայ բարձ-
 րացած, որոնք ամեն մէկը երկերկու մտը
 մարեայ սիւներ ունին առ ՚ի զարդ :
 Ասոր հարաւային ծայրն է Միհրապը
 և անոր արեւելակողմը Մըլլար մի կայ,
 այսինքն սիրուն ու գեղեցիկ ամպիոն մի
 որ խիստ մեծ արհեստով բանուած է

(1) Ղեւտականք Գլ. 2 :

Հարէպի մէջ Մուրէտտին սուլտանին հրամանաւը, որ 1145 ին նստաւ աթոռը:

Մրեւանեան կողմը՝ ամպիոնին եւ մզկիթի հարաւային պատին մէջտեղը երբ— Միհրապով մատուռիկ մի կայ, ամպիոնին մօտ եղածը՝ Մովսէսի և միւսը Իսայի (Յիսուսի) անուանը նուիրած է. վերջի Միհրապին մէջ ոտքի նշան կայ քարի վայ, զոր Իսլամք Յիսուսի Քրիստոսի օտից տեղն է ըսելով մեծ յարգ կ'ընծայեն: Համբարձման տեղւոյն վերայ եւք մէկ ոտքի նշան կայ, բայց թէ միւսը այս է արդեօք, չենք կարող ըստարասել:

Գմբէթին տակուիը և անոր արեւմտակողմը երկու սիւներ կան, որոնք փոքր սիւներ կը կոչուին. և որովհետեւ խիստ կից են իրարու, այնպէս որ հազիւ թէ մարդ մի կարէ անոնց մէջէն անցնիլ. ուստի եթէ կ'ուզէ մէկը փորձել զինքը թէ մեղուո՞ր է արդեօք՝ թէ անմեղ, երկու սիւնին մէջէն փորձ կ'ընէ անցնելու. եթէ անցաւ, որդի արքայութեան է, թէ որ քիչ մի մտեղ ըլլալով չկարաց անցնիլ, թող ինքը մտա-

ծէ թէ ուր պիտի երթայ նա (՛) : Եւ
է անոր որ բնաւ այդ փորձին չմտանայ :

Ըստ աւանդութեան Մարիամ աւ-
մենատուրը կոյսը , Աննա մարգարէու-
հին և ուրիշ կուսանքներ այս տեղ կը
բնակէին . և այս տեղ մարգարէացած
պիտի ըլլայ Սիմէօն (՛) Երոււնին (1) :

Իսկ ասոր դիմացի արեւելակողմը ,
մզկիթին հարաւային պատին դէմ կը
տեսնուի (՛) մարայ աղօլած փեղը , որոյ նը-
շան Սիհրապ մի կայ և անոր երկու կող-
մը երկու հատ իրարու պլլուած ոլորուն
սիւններ վերնախոցակնին դէպ ՚ի վար :

Իէպ ՚ի դուռը՝ ուսկէ որ մտանք ,
դառնալու ժամանակ աջ դին Սիհրապ
մի կայ գեղեցիկ սիւնակներով զարդա-
րուն : Այս տեղւոյն համար կ'ըսեն Իս-
լամք , թէ Օսքարիտ մարգարէ և իւր
որդին Յովհաննէս Սկրտիչ աղօթերու
եկան :

Այս մզկիթէն դուրս ելած ժամա-
նակ ազատ են ուխտաւորք իրենց ոտից
ամանները հագնելու , և ուրիշ քանի
մի նշանաւոր տեղեր ալ աչքէ անցքնե-
լու : Արտաքին մեծ հրապարակին հա-

(1) Դուհ . Բ . 34 . 35 .

բաւային արեւելեան անկիւնը Սարգսկիայ յարկ մի կայ, ուր 32 ոտք աստիճաններէ կ'իջնուի. այս տեղ կը տեսնուի Յիսուսի Բքիստոսի Որրան ըսածը: Ա՛սիկայ հասարակ քարի մէջ փորուած փոս մի է, որուն վերի կողմը քանդակածոյ է, և հորիզոնական դիրքով զտեղաւած է հովանոցի մի ներքեւ, որ չորս մարմարեայ սիւնակներու վրայ բարձրացած է: Ա՛ւանդութեամբ կը կարծուի որ Սիւէօն Օ՛երուներն այս տեղ ընտելցուաւ և ամենաարքունի կայան ալ իւր անդրանիկ Որդին Տիրոջ ընծայելէն յետոյ քանի մի օր Օ՛երուներին քով մնաց: Ա՛րաբացիք Սալիմ—Ա՛յիս կը կոչեն այս տեղայն:

(Յիշեալ տեղէն 50 մեդրի չափ դէպ ՚ի արեւմուտք, սարսալի հարաւային պատին դիմաց ծակ մի կայ բացուած, ուսկէ կ'երեւի միջ սարգիլիայ տեղ մի կամարակապ և 96 մղթերու վրայ յենած. ներս մանեղ զժուար է, որովհետեւ աստիճան չունի: Ա՛յս շէնքս հաւանաբար Սողոմօնի ժամանակէն է, և ուրիշ Թագաւորաց օրովք նորոգութիւններ տեսած պիտի լինի: Ա՛յս տեղ մտնել

հարկ չկայ, մանաւանդ որ մէկերկու տարի է որ ծակն ալ գոցած են, ըստ ուրում զօրքերը ցորեկը հոս պահոււրտելով՝ գիշերը գիւրին կրնային փակել։

Հրապարակի արեւելեան պատին տակալը դէպ 'ի հիւսիս երթալով Արտի ըսած կամուրջը կը հասնինք, ուր տեղ Միհրայ մի և գետինը պառկած սիւն մի կայ, որուն ծայրը սյուսին մէջէն դուրս ելած է, այնպէս որ դրսէն տեսնողք թնդանօթի բերան կը կարծէ դէպ 'ի Համբարձման լեռը ուղղած։ Այս Արտի ըսած կամուրջը յիշեալ սիւնին ծայրէն մինչեւ Համբարձման լեռը ձգ գնւած է անդիի բերնին բարակութեամբ, ուստի և անտեսանելի է ըստ հաւատոյ Մահմետականաց, և այս կամուրջին վրայէն պիտի անցնին հաւասարեցոյ հողիները, որ եթէ արդար են, իբնց հրեշտակին պահպանութեամբը երկիւղ չունին, իսկ մեզուպորք իբնց հաւասարակչութիւնը կողմնցրնելով՝ Յովսափատու ձորին մէջ և քնիէ դժոխքին յառակը պիտի գահաջուտին։ Այսպէս կը մեկնէ (Օմարոյ մեղմեմին տառաջնորդ յաւասարաբար Արտի

Ընայ կամքին խորհուրդք :

Երկն ուզգուծեամք յառաջ երթալ լով ադամաթղենիի անտառ մի կը հասնինք, ուր տեղ կ'երեւի աշտարակի նըման բարձրացած Սղրհոմեան դուռք, զոր Երկրորդ այցելութեան ժամանակ Գեթսեմանիի ձորին կողմէն տեսանք : Կրկին դուռ է՝ արեւելեան կողմէն պատով հիւսուած . ներսի կողմէն երկու մեծկակ միակառք քարեայ սիւներով երկու մասի բաժնուած է, մին կը կռչուի Պապ-Էլ-Թոպէր (դուռն ասպաշ խարութեան), միւսը Պապ-Էլ-Վահե (դուռն սղրհոմեան) : Երկու մասն ալ մայթելով զարդարուած և ծայրերնին հարուստ քանդակագործութեամբ յարինուած է . երկու գմբէթ ունին, որոնց պատուհաններէն լոյս կ'առնունեքքին կողմը : Իբան վրայ ելնելու համար ատախճաններ կան, ուսկէ խիտա գեղեցիկ տեսարան կ'ընծայէ մարդոցս աչաց (Յովսէփաւոյ ձորը և բազանդակ Նարամ-Էլ-Է կրիթի տարածութիւնը :

Ի՞նչ մի աւելի հեռուն դէպ 'ի հիւսիս ող. ձեռքի վրայ պզտի Ս'եջր-մի կը այտատահի . երկամթի վանդակատիւներէ

ներս նայած ժամանակ Ռի-րոյէ մի կ'եւր
բեւի, որոյ համար լուսարար առաջ
նորդը Սողոմոնի արուը կ'անուանէ : Իսկ
արդեամբ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ դա
տարի շիրիմ մի (Ռի-րոյէ) իշու կանգի
ձեւով քանդակուած, որ բոլոր Մէջի
տը բռնած ու վրան կանանչ չուխայով
ծածկած է : Ըսկէ քանի մի քայլ անդին
է Հարամ-էլ-Շէրիֆի հիւսիսային
դուռը, ուսկէ դուրս կ'եղնեն ուխտա
ւորք իրենց այցելութիւնը և հեաա
քքքրութիւնը լիցրնելով :

Սուրբ քաղաքիս մէջ եղած ուխտա
տեղեաց այցելութիւնը այս տեղ կը ք
բանայ . թէպէտեւ կան քանի մի ուրիշ
նշանաւոր պատմական տեղեր, սակայն
անոնք այցելութեան հասարակ չքաննէն
դուրս կը համարին, բաց 'ի մէկ քանի
էն, որոնց կարգին է Վարդիճի Սոմնի
տանը : Սողոմոնեան տաճարին վերայի
շեղ հիւսիսային դռնէն դուրս ելնել
լով և Պոպարիկէ աւազանին եզերքով դեպ
'ի ձախ դին դառնարով և Յովակիմաց
և Ըննայի եկեղեցւոյ առջեւէն անցնե
լով աջ ձեռքիդ վրայ եկած առջի վա
ղոցը մտիք . հոն աջ թեւի վրայ վերջին

Չիթենեաց լերան վրայ բանակեցուց (1) Արշնպէս խաչակրաց ժամանակ Տան կրեա Չիթենեաց լեռը երաւ, ուսկէ լաւ կը նկատուի քաղաքին վերայ. այն տեղ հինգ արաբացի Սահմետուկանք վրան յարձակեցան, որոնցմէ երեքն սպաննեց և երկուսը փախան :

Քրիստոսի ոտնատեղւոյն վրայ Հեղինէ Թագուհիի ժամանակէն շինուած եկեղեցի կար. այս եկեղեցին Պարսից խոսրով Թագաւորի յարձակման ժամանակ (616) կործանեցաւ. Արուսաղէմի Օպարիա պատրիարքն և Քրիստոսի սուրբ խաչը գերի աւարուեցան : Արք Օպարիայի փոխարէն իբր տեղապահ Սոբեստոս նստաւ, նա կրկին նորոգեց եկեղեցին սուրբ Համբարձման, ըստ որում քիչ ժամանակ յետոյ եկող ուխտաւոր պատմագիրք կը ստորագրեն յիշեալ եկեղեցին, որ բողոքածու էր և վերի կողմը բաց : Այլ ՏԴ դարուն մէջ ականատես պատմագիր մի կ'ըսէ թէ Քրիստոսի ոտնատեղւոյն վրայ կախուած լուսաւոր ջահը քամիին դէմ պատրու պարուելու և անձրեւէ տղատ լլլալու

(1) Յովհ. Կ. Ե. 8 :

համար տարակիւ վանդակով մի ծածկած էր վերի կողմը :

Խաչակրաց ժամանակ եկեղեցին արայծառ մնացած էր . բայց երբ նոցա ձեռքէն իջխանութիւնը դարձեալ Սահ մետականաց անցաւ , կրկին խանգարեցաւ Ս . Համբարձման եկեղեցին , որուն աւերակ հիմերը դեռ կ'երեւին բակին մէջ :

Յայտնի չէ որ դարուն մէջ շինուած է արդի մատուռը , որ աւելի Սահ մետական ձեւով է քան թէ Քրիստոսնէական , ութանկիւնի է Յէն մինչեւ 7 մեդր ուրամագիծով և վրան գմբէթով : Սոյն եկեղեցիս Հայոց սեփականուած է , բայց որ դարէն 'ի վեր՝ յայտնի չէ : Ետն անգամ մի հրամանագիր տուած են Հայք , որ կ'արդիլէ գիւղացւոց Հայոց վանքին մօտ տուն շինելու . ժամանակէ յետոյ դարձեալ Հայ միաբանութիւնն անկէ դուրս ընելով՝ Փէլ լահք վանքը կ'աւրեն , և իրենք պարսպին իկց մզկիթ մի կը շինեն հանդերձ միմարէով : Երկրորդ անգամ Սուլթան Ահմէտ Ա ի օրով հրամանագիր ստացած են Հայք Հիճրէթի 1077 թն , ո.

բով արտօնութիւնն կը տրուի Հայոց պարիսպը շինելու և բակը քարայտապէս կելու . այս հրովարտակիս մէջ կը յիշուի որ ուրիշ քրիստոնեայ ազգերն ալ իրաւունք ունին ուխտ և պաշտօն կատարելու : Այրորդ անգամ հրամանագիր կ'ընդունին Հայք, որով կ'արգելեն Պէլասից պարսպին մէջ մեռելալծաղելու :

1834 ին շարժէ մի վնասուելով գրմբէթը, Ասաին միաբանք ուզեցին որ նորոգեն . Հայք և Յոյք իմանալով նաքելան, և ժամանակի դատաւորը և ոչ մէկ ազգի իլաճ տալ ուզեց մինչև որ հաստատուի որ ազգին վերաբերուիլը : Հայոց միաբանութիւնը, որ գիտէր իւրքով հին հրովարտակ գտնուիլը, յիշալերեք հրովարտակները տարաւ դատաւորին և ժողովին ներկայացուց, որ վաւերական գտնելով զանիկայ իլաճ տըւաւ, և սոյն իլաճի վրայ ՚ . Վանէն հրաման ելաւ (1836) նորոգութեան և սենեակներու շինութեան . ուստի անմիջապէս սկսան Հայք բակին աջակողմը, կէս մի բակին մէջ և կէս մի բակէն գուրս սեփական երկրի վրայ սե-

նեականեր շինել կոնսյարկ , և ուրիշ
 նորագութիւններ ընել , և մինչեւ օտ
 նատեղոյն գմբէթայարկին գրանը կեց
 արտաքին դռնէն սկսելով վրան գեղե-
 ցիկ տախտակաչէն ծածք յօրինել , և
 դանց գաչելու այլոց ազգաց իրաւան
 ցք : | ատինք շարենալով տանիչ Հայ
 ոց ձեռօք եղած շինութեանը , քանի
 մի անգամ Պօլիս մարդ խրկեցին , և
 Քաղղիոց դեսպանին ձեռօք խօսիլը առ-
 լին Տէրութեան , գանգատելով որ
 ոչես թէ Հայք կ'արգիլեն իւրեանց որ
 հոգեւոր պաշտօննին կատարեն . ասոր
 վրայ հրաման կ'ելնէ որ քննութիւն ը-
 լայ Լըրուաղէմի դատական ժողովոյն
 մէջ : | ատինք այս նպատակիս համար
 առնուած թուղթը , որ Հաթրզատէ
 Լըրիֆի անուն երեւելի անձի մի հետ
 խրկուած էր քննելու պաշտօնով , ուղե-
 ցին իրենք իբր թէ յիշեալ շինութիւնը
 աւրելու համար տրուած ըլլայ այն հը-
 րամանագիրը , և յիշեալ Հաթրզատէն
 եւս դեսպանին կողմէն շահուած քննե-
 լով , ուղարձին այն քննուէ կ'առնու Ս .
 Համբարձման տեղը և Հայոց նոր շի-
 նութիւնները և ետ դառնալուն՝ դես-

պանաց կրկին թախանձանքներով Ք.
 Իուռը վերջապէս յակամայս զիջաւ իւր
 առջի հրովարտակը եա առնուլ և բա-
 կին մէջ շինուած սենեակները աւրելու
 հրաման տալ: Սոյն հրամանիս փայ հայ
 միաբանութե՛ս սիրտը կարեմէր խոցուե-
 լով չուզեց պաշտպանել և չթողուլ որ
 բակէն դուրս իւր սեփական գետնոյն
 փայ շինած սենեակներն ալ փլցընեն.
 վասն որոյ Վատին և Յոյն միաբանութե-
 իրենց հասարակ ժողովոցոց հետ մէկ
 տեղ Չիթենեաց լուր դացած լինելով
 վերջին հրամանագիրը կարդացած օրը՝
 հանդերձ պատրաստութեամբք, սկանն
 մէկէն ՚ի մէկ սենեակներն ու բոլոր ինչ
 որ Հայոց միաբանութիւնը շինել աը-
 ւած էր թէ՛ մէջն և թէ՛ դուրսը, վար
 առնել, օրպէս թէ կանգնածնին կռա-
 տուն եղած ըլլար. թէպէտեւ արդէն
 Վատին և Յոյն միաբանութիւնք դատ
 վարած ժամանակնին ըսած էին թէ Հաւճ
 բարձման տեղւոյն փայ եղած չէքը ոչ
 մի բրիտանիէի է, այլ Վահմետականաց
 մզկիթ է և մենք այնպէս գիտեմք (1):

(1) Տես յինդարձակ պատմութեան մերում Ս. Ե.
 բուսաղէփ, ձեռագիր, Գիրք Ը, Գլ. Գ.

Մոյն վիճակիս մէջ կը մնայ դեռ մինչև ցայսօր յիշեալ Սրբազան Տեղը, որ ախտ և մակաղատեղի է գիւղացւոց, և տարին անգամ մի մեծ պահոց մէջ, երկրորդ անգամ՝ Քրիստոսի համբարձման օրը՝ պատարագ կը մատուցանեն՝ Հայք և ուրիշ ազգերը։ Հայոցմէ միաբանք առջի երեկոյին երթալով՝ գիշերը գըճ բէթին տակը՝ Ոտնատեղւոյն վրայ, խակ առաւօտուն բակին վրայ աջակողմը աբեւեղեան անկիւնին մէջ պատարագ կը մատուցանեն։ Յոյնք հարաւային անկիւնակողմը, և Խպտիք և Մարիք երկու անկեան մէջտեղը վաննին կը լարեն և պաշտօն կը մատուցանեն։

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ ըսկախնք մեր այցելութիւնն ընել։

Արեք ճանապարհ կայ վեր ելնելու, առաջինն է Փրիչադոնէն գուրս ելնելով և Աբխողոմայ արձանին քով հասած ժամանակ Հրէից գերեզմանատան մէջ ուղղուն նեղ շաւիղ մի կ'երեւի, որ Համբարձման լերան ձախակողմը կը հանէ։ Միւս երկու ճանապարհներն են, Սուրբ Աստուածածնի դռնէն ել

ներով և նորա Վերեզմանի եկեղեցւոյն առջեւէն անցնելէն յետոյ արեւելեան ճանապարհը բռնելով որ Վատինաց պարտիզին քովէն է . մէկ ճանապարհըն է աւելի խորդուբորդ , այն ուր տեղ Քրիստոս յաւանակաւ եկած ժամանակ քաղաքը տեսնելով լացաւ անոր վրայ (1) : Սիւսն է հիւսիսային կողին վրայ որ աւելի հանգիստն է , և սովորական ճանապարհ :

Վէթսեմանի սլարտեզին քովէն 20 մեդր քայելով , աջ ձեռքի վրայ ձերմակ ժայռ մի կը տեսնուի , ուր ըստ հին աւանդութեան մի Թումաս առաքեալ ամենորհնեալ Տիրամօր գերեզմանը տեսնելու գնացած ժամանակ տեսաւ նորա երկինքն վերափոխուիլը , և այս քարիս վրայ վար ձգեց Տիրամայր իւր գօտին : Ամեն ազգացմէ աւելի Յոյնք կը յարգեն սոյն վէճը , թերեւս յիշեալ գօտին իրենց քով ըլլալուն համար (2) :

(1) Ղուկ . ձԲ . 41 :

(2) Թովմաս առաքեալ գօտին աւանկն յետոյ , Հայաստան և Հնդկաստան ճանապարհորդեց , անշուշտ հետը տանելով գօտին իբր Աբազան աւանդ մի : Ուստի զարմանալի է որ Վատինք Գոսկանայի մէջ Բարդոյ ըսուած տեղն է կ'ըսեն . իսկ Յոյնք իրենց

Ի Երան գլուխը համներու մօտ ճա-
 նապարհը երկուսի կը բաժնուի, աջ
 կողմինը Համբարձման տեղը կը տանի,
 որ Օ Էյնուն կոչուած փսքրիկ գիւղի մի
 արեւմտակողմն է. ձախ դիու ճանա-
 պարհը Գալիլէա կը տանի, որ Չիթե-
 նեաց լեբան մէկ մասն է: Այս երկու
 և ուրիշ մէկ երրորդ ճանապարհի մի
 մէջտեղը եռանկիւնաձեւ տեղ մի կայ,
 ուր երեք ձիթենի կը տեսնուին գրե-
 թէ իրարու կցուած. այս տեղս յառա-
 ջագոյն եկեղեցի էր, և այն վայրն էր՝
 ուր Գաբրիէլ հրեշտակապետ Աստուա-
 ծամօր մահուան լուրը տուաւ իրեն զոր
 Հաննէ Բրաբիոնիս գեղը կ'անուանէ (1):
 Այս տեղս անշուշտ 70 վանուց մին է
 Հայոց ձեռքը, և ինչպէս կը յիշատակուի
 Վանօրէից գրքին մէջ, վեց վանք սւնեին
 Հայք Գալիլիայ լեբան կողմը, որք են
 Պալւնեաց վանք, Անձեւացեաց վանք,
 Պաղակունեաց վանք, սուրբ Բառաւ
 նից վանք, Բաջերունեաց վանք և Սա-

քով ըլլալ կը սնդեն, ինչպէս որ անցեալ տարի բո-
 լոր կ. Պօլսոյ Թաղերուն մէջ պարտացուցին քոլէնայի
 ախար փոքրատեղու համար:

(1) Պատմ. Ս. Երուսաղէմի, յեր. 274:

հառուներաց վանք :

Ղանապարհը դէպ ՚ի ձախ կողմը յառաջ տանելով 200 մեդր, Գալիլիա կը հասնինք, որուն Սահմետականք Քարէ-էլ-Սայար կ'ըսեն : Աւանդութիւն կայ թէ Վանա-Գալիլիացիք այս տեղ իջևան կամ հիւրանոց մի ունէին ազգային, ուր կը բնակէին Օլատի տօնին Արուսապէմ եկած ժամանակնին, և ասկէ մնացած է տեղոյն անունը Գալիլիա կոչել . անոր համար Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս համբարձած ժամանակ հըրեշտակն ըսաց . «Արք գալիլիացիք, զի՞ կայք հայեցեալ ընդ երկինս (1) » : Այս տեղս ալ վանք մի և եկեղեցի կար, և անշուշտ վերոյիշեալ եկեղեցիներէն մէկն էր : Հին աւերակներու մնացածներ դեռ կան, և շատ տարի չէ որ Յոյնք առին այս տեղս :

Յետ դառնալով ասկէ դէպ ՚ի հարաւ 400 մեդրի չափ, Օլէթուն գիւղին մէջ Տիւրէի մի քով կը հասնինք, որ կից է այն բակին յորում կ'երեւի գմբէթին տակ Քրիստոսի համբարձման օր թուղուցած Ոգնաբեղոյն նշանը ժայռի մի վը-

(1) Գործք. Ա. 11 :

րայ՝ դրոշմուած , և ինչպէս կը կարծուի՝ ձախ ոտքին նշանն է . և ժայռին մէկ մասը բաց թողոյ՛լ բարեպաշտից համ բուրելու համար , միւս բոլորտիքը քարայտասկ լրօած են որչափ տեղ որ յարկի տակ առնուած է (1) :

Իսկէն դուրս ելնելուս հարաւա յին կողմը Տերփլի բնակարան է . տեղւոյն Շէխին քանի մի փող տալով կը թողու վեր Մինարէն ելնելու , ուր մարդոյս աչքին գեղեցիկ տեսարան մի կրներկայանայ . արեւմտեան կողմէն Գեթսեմանի ձորը , բոլոր Երուսաղէմը և ՚ի մասնաւորի (Ամարայ մզկիթը , Սուրբ Յակոբայ վանուց գմբէթը , և քաղաքին միւս ետևի կողմը Սուսաց վանքը , և այլն . արեւելեան կողմէն կը տեսնուի Յուդայի երկրին անապատը մինչեւ Յորդանան ու Սեռեալ ծովը և լեռներու շղթայ մի՛ որու հարուսային ծայրինն է Սովաբայ լեռները :

(1) Միւս ոտնատեղւոյն համար Մահմետականը Օմարայ մզկիթին (Էլ—Աբսա) մէջ է կ'ըսեն . բայց այդ հաւանական չէ , ըստ որում երկուսն ալ զատ զատ ժայռեր են , և եթէ քովե քով գրուելու լինին , երկու քայլին մէջ տեղը բնականէն աւելի տարածու թիւն մի կը գտնենք :

Մինարէէն վար իջնելով և դէպ ՚ի արեւմտեան հարաւակողմն երթալով շէնքերուն անկիւնը դուռ մի կը տեսնուի երեսը դէպ ՚ի արեւմուտք, ուսկէ կը մտնուի Սբրահայն Պեղեբեայ այրը : Այս սրբուհին Անտիոքացի էր Մարգարիտ անուն և գուտանութիւն կ'ընէր . յետոյ Ադեսիոյ Առննոս եպիսկոպոսի ձեռք դարձի գալով 57 դարուն, Պեղեբեայ անունը կրելով եկաւ այս աշրին մէջ ապաշխարելու, ուր որ մեռաւ և թաղուեցաւ : Այս տեղալ հին ժամանակ վանք մի կար, և դեռ կը տեսնուի ստորին խուց մի կամ գերեզման մի ուր 16 ոտք աստիճանով կ'իջնուի : Մահ մետականք պատուով կը բռնեն այս տեղս և միշտ գոց կը պահեն :

75 մեզը դէպ ՚ի հարաւ և քիչ մի Մինարէին դէպ ՚ի արեւմտակողմը այն տեղն է ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Տէրահայն աղօթք ուսոյց իւր աղօթքաց : Բանի մի տարի է որ այս տեղս Իուր տ'Ալէռնի իշխանուհին գնոյ տանելով պարիսպով պատեց :

Այլեւալ տեղւոյն հիւսիսային արեւմտեան դին իբր 30 մեզը հեռաւ է Ա

ապիւրջ Հանգանակի յօրինած գեղը, ուր հին ժամանակ եկեղեցի կար, և հոն 12 խորշերու մէջ Երկոտասան Աւաքերաց արձանները գտնուած են: Սահմետականք այս տեղի քարերը Հրէից ծախած են տապանաքար ընելու համար:

Սոյն տեղւոյս հիւսիսակողմը և աւոր կից՝ դաշտակի մի մէջ գետնին երեսը գերեզման մի կայ ժայռին մէջ փորւած, և կայ մէջը Ծ խորշ մտուրի նման: Այս տեղս քանի մի տարի է որ Ռուսք գնած են, եւ անցեալ տարի հիմնարկութեան համար փորել սուած ժամանակնին՝ կարգու գերեզմաններ յայտնուեցան, և ասոնց փայ միւսիոն քարերով յօրինուած գեղեցիկ նկարներէն ՚ի դաս որք են երկու ձուկ, աքաղաղ և սագ, նաեւ հայերէն հետեւեալ տապանագիրը գտնուեցաւ Ռուսաց Արշիմանտրիտին խնամքովը. «ԱՅՍ Է ԳԻՐ ԵՔԱՆԵԼԱՏՆ ԸՈՒՇԱՆԿԱ ՄԱՐՆ ԱՐՏԱԻԱՆԱՅ. ՀՈՌԻ ԺԸ(1)»: Իարձեալ երկարդ տապանագիր մի գտնուեցաւ, որուն լուծումը դժուար էր:

Հանգանակի շինուած տեղւոյն դէպ

(1) Տէս ՚ի ՍԻՕՆ, 2 ասրի, Յունիո:

ի հարաւային արեւելակողմը 400 մեդրաչափ հեռու, Չիթենեաց լեռան ոտքը, Բեթանիայի ճանապարհին վրայ, այն տեղ ուր ձորի մի բերանը գոցելու համար կարծես թէ յառուկ շինուած է, Բէլիփ֊ֆէ ըսած տեղն է, ուր երբ մօտեցաւ Յիսուս, իւր աշակերտներէն երկուսը դիմացը եղած գիւղ մի խրկեց որ հոն կապուած էջն ու յաւանակը իրեն բերեն, որոնց վրայ հեծնալով հանդէսով Լըրուսաղէմ մտաւ (1) :

Ըսկէ գնալով դէպ ՚ի արեւելք Վազարոսի գերեզմանը կը հանէ, որ հիւսիսային կողմը բացուած դռնէ մի ներս մտնելով և 27 ոտք աստիճաններով վար կ'իջնուի. բնական գուռը սյս չէ, վասն զի Սահմետականք առ ջի՛ դրան վրայ Գլր֊ ջիններով արգիլեցին Քրիստոսնէից ներս մտնելու : Աւխտաւորք հոս եկած ժաւանակ պէտք է որ հետերնին մոմ ունենան, վասն զի խիստ մութ ու ստորեր կրեայ է գերեզմանը, և կարգաւ մըտնեն ու ելնեն, որ շնչառութեան կողմէ չնեղուին . Վազարոսի գերեզմանին վրայ 7 շ գարուն եկեղեցի կար, և Ըրաւ

(1) Ղ. Կ. ճ. Բ. 20 :

բացիք տիրած ժամանակնին կործանած պիտի լինին, ինչ ժամանակ Հայոց 70 եկեղեցեաց եւս մէկ մասին տիրեցին և մէկ մասը աւերեցին :

Այս տեղէս 80 մեզր դէպ 'ի արեւելք եկեղեցւոյ մի աւերակ մասեր և միւսինսով շինուած յատակի մի կտոր դեռ կը տեսնուի : 40 մեզր Վազարու գերեզմանէն հեռու դէպ 'ի հարաւ Սարիամ Սագրաղենացոյ և Սարիայի տանը տեղն է : Այս տեղս մօտ տարիներս Սարուամտը-Նիպոլայի անուամբ հարուստ տիրին մի գնեց :

Եւ 180 մեզր դարձեալ Վազարու գերեզմանէն հեռու դէպ 'ի յարեւմուտք Սիմն Բորոփի տանը տեղն է, ուր Սարիամ Սագրաղենացին եկաւ եւ Փրկչին մերոյ գլուխը անոյշ իւզով օծեց : Այս տեղս ալ յառաջ եկեղեցի էր, բայց հիմակ և ոչ աւերակները կ'երեւին : Գիւղացիք արա լրած են ու վարուցան կ'ընեն :

Վազարու գերեզմանէն դէպ 'ի արեւելք 10 թոպէի չափ քարելով գափաբակ ծայր մի կայ գետնին երեսը. այս տեղ հանդիպեցաւ Սարգիս Յիսուսին :

իւր եղբայրը մեռնելէն յետոյ, ու ըսաց իրեն. «Տէր եթէ աստ եղած ըլլայիր, իմ եղբայրս չէր մեռներ (1)» :

Յետ դառնալով՝ ազարու գերեզ մանէն, քանի մի քայլ դէպ ՚ի յարեւ մուտք գնալով, ձախ դին առջի ճանապարհը կ'ելնենք և 10 բուսիս Նրուսա դէմ դիմացնիս կ'երեւի. հոս ճանապարհը դէպ ՚ի աջ դին կը խտորի, ուրկէ 12 բուսէ գնալով՝ ձախ կողմերնիս պղտի արտի մի ցանկը կայ, յորում Յիսուս Քրիստոս անիծեց իւրին : Բ՛սած տեղըս ժայռի մէջ փորուած խողով մի կ'երեւի. և այն ժամանակուան պէս հի մակ ալ ուրիշ թղենի մի կայ :

Այս տեղէն 6 բուսէ եւս քալելով դէպ ՚ի աջ կողմը, որ է հիւսիս, ձախ դինիս թողով՝ Վայթակղութեան լեռը և Սելովամայ գիւղը. ու վար Գէթսեմանի ձորին եզերքը ճանապարհին փայ իջնելով, ձախ կողմինը դէպ ՚ի Փրկչադուռ կ'առաջնորդէ, և աջ կողմինը դէպ ՚ի Ս. Աստուածածնի Գերեզմանը և անկէ՝ Քաղաքին Ս. Աստուածածնայ ըսած դուռը կը տանի : Այս ճա-

(1) Յովհ. 11. 21 :

նապարհները արդէն բարեպաշտ ուխտաւորք ստրված կը լինին, և հարկ չէ մեզ կրկին առաջնորդել իրենց մինչեւ 'ի Սուրբ Յակոբ :

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Բեթլէհէմ և 'ի շրջակայս նորին :

Պատմական

Բեթլէհէմը, որ Ս. Գրոց մէջ երկիր Յուդայ և տուն Կիրատայ կը կոչուի, Միջերկրական ծովէն 846 մեդր բարձր է, լեւան մի վրայ շինուած և չորս կողմը ձորերով պատած : Հիմնարկութեան սկիզբը երբ ըլլալը յայտնի չէ, միայն գիտեմք որ Քրիստոսէ 1740 տարի յառաջ կար : Աստ ծնած է Կսեբոն, որ ետ թը տարի դատաւորութեան պաշտօն վարեց Իսրայէլի ժողովրդոց, և աստ մեռնելով թաղուեցաւ (1) : Նոյնպէս և Գեւտացի խեղճ կինը, որուն մարմինը չարաչար մեռնելէն յետոյ 12 կտոր ըլլալով Իսրայէլի 12 ցեղին խրկուեցաւ (2) :

(1) Դատաւորք. յԲ. 8 :

(2) Անդ. յԲ :

Երբմելէք և Նոյեմին, որու որդին Սա-
տրոն՝ Սովարացի Հռութն առաւ, և
յետոյ այրի մնարով կինը, իւր կեսորոջը
հետ Բեթլէհէմ եկաւ և Թոոս զինքը ի-
րեն կին առաւ, որ նոյնպէս Բեթլէհէմ
ցի էր, և անկէ զաւակ մի ունեցաւ Ու-
բէդ անուն, որ եղաւ հայր Յեսսէի,
ուսկէ ծնաւ Դաւիթ (1) (1087 տարի
Ք. Ս.):

Բեթլէհէմի մէջ Սամուէլ մարգարէ
Լստուծոյ հրամանաւն օժեց զԴաւիթ
Թագաւոր Իսրայելի, երբ նա տակաւին
մանուկ էր: Եւ ուրիշ շատ երեւելի
ու նշանաւոր անձինք ծնած են սոյն
քաղքիս մէջ, ինչպէս Յովաբ, Լսայ-
էլ, և այլն: Սորովամ Սողոմոնի որդին
ընդարձակեց Բեթլէհէմը. և Բաբելո-
նի գերութենէն յետոյ 123 անձինք մի-
այն Բեթլէհէմցիներէն յետ դարձան
բնակելու:

Սատթան և իւր որդին Յակորը՝
Յովսէփ Լստուածահօր հայրը, Բեթ-
լէհէմի մէջ ծնան (2): Եւ մանապէս և ա-
մենօրհնեալ կուսին մայրը Լննան եւս

(1) Մատթ. Ե. 5.

(2) Մատթ. Ե. 15.

կը կարծուի որ ատտ ծնած ըլլայ : Վերջապէս Բեթլէհէմի մէջ ծնաւ յամենասուրբ Կուսէն աշխարհիս Ազատարարը , Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս , ոնարգ այրի մի մէջ , որ իբրեւ ախոռ և օստր գիւղացիներու իբր բնակարան կը ծառայէր անշուշտ , սրոնք իրենց անասուններն ալ ներս քաշելով իրենց բռնակակից կ'ընէին . վասն որոյ մանուկն Յիսուս ծնանելէն յետոյ՝ խանձարբով փութթուելով մսուրի մէջ դրուեցաւ : Աստիպատեցաւ դարձեալ ութ օրէն յետոյ ըստ սովորութեան Հրէից , ինչպէս կը հաւատայ սուրբն Ապիպան : Այն մսուրին մէջ գտան երեք մոգերը , Սելքոն Պասպար և Պաղտասար , երբ յարեւելքէն եկան աստղի մի առաջ նորդութեամբ երկրպագութիւն ընելու նորսօժին Թագաւորին :

Աբգարու կինը Հեղինէ բարեպաշտ թագուհին սոյն տեղս մաքրել տուած և պատով մի շրջապատելով երկրպագութեան տեղ որոշեց . քիչ տարիներէ յետոյ ուրիշ քրիստոնեայք աղօթարան մի շինեցին վրան , զոր 135 ին Ադրիանոս կայսրն եկաւ քակեց և տեղը անասաւ

ուով մի շրջապատելով նուիրեց Ատոնիս
չաստուածոյն և մնուքին վրայ Ափրո
դիտեայ արձանը տնկեց երկրպագու
Թեան համար, ինչպէս կը վկայէ Ս. Հե
րոնիմոս առ Սրբուհին Վաւրինա գրած
նամակին մէջ :

327 Թուին՝ Սեծին Կոստանդիանոսի
մայրը Հեղինէն կրկին մաքրել աւրով
Սրբազան տեղը, շինութեան ձեռք զար
կաւ, և յետոյ իւր որդին, կամ ինչ
պէս ազգային աւանդութիւն մի կը
հաստատէ, Տրդատ Թագաւորը լրա
ցուց շէնքը՝ փառաւոր և հոյակապ
Տաճար մի կանգնելով: Օմար խտիւ
Քայն երբ Երուսաղէմի տիրեց, Բեթ
լէհէմ եկաւ և Օննդեան եկեղեցին մըտ
նելով աղօթքի կեցաւ այրին մէջ. բայց
նոյն օրը հրամանագիր հանեց, որով
կ'արգիլէ Իսլամաց օր երեք հոգիէն ա
ւելի միատեղ չգան աստ աղօթելու :

1029 ին՝ Հաքէմ իւր կողմէն մար
դիկներ զրկեց օր Օննդեան եկեղեցին
կործանեն : Երբ ասոնք հասան այրին
մտտ, Ճառագայթաւոր լոյս մի երեւա
լով իրենց, գետինը զարնուեցան ու
հոգիներն փլեցին, և այս հրաշքովդ եկե

նութիւնն է այս . ակասարեցաւ դուռնըս մկրտութեան Աստուծոյ յաւուրս փառաւոր արքային մերոյ ի թուին ԴԷ՛:

1621_1622 թուին Գրիգոր Պարոն

Տէր նոր եկեղեցի մի հիմնեց վանքին մէջ Սուրբ Աստուածածնի անուամբ, նոյնպէս և խանը, որու դուռը դէպ ՚ի հիւսիս հրապարակին փայ կը բացուի. նոյնպէս ուրիշ սենեակներ և նորոգութիւններ եւս լրաւ վանքին մէջ:

Գրիգոր հայրապետ Աղթայակիր 1727 ին վերոյիշեալ եկեղեցին նորագելէն ՚ի զասուրիշ երկու սեղան եւս կանգնեց յանուն Սուրբ Յովհաննու կարապետի և Ստեփաննոսի նախավկայի. նմանապէս և հիմակուան ստորին յարկին փայ եղած սեղանատան մէջ դուռ մի կար !որ գետնափոր ճամբով մինչեւ Ս. Օննդեան եկեղեցւոյն տակն եղած ստորերկրեայ մատուռները կը տանէր. այս դուռը մեծ աշխատութեամբ հիւսել տուաւ և տեղը մաքրելով Սուրբ Լորորդութեան անուամբ եկեղեցի մի շինեց. այս եկեղեցւոյն տեղը, ինչպէս ըսինք, հիմակ սեղանատունն է, ուր Ս. Օննդեան խթման երեկոյին Ս. Պատ

բիտորքը հանդերձ միաբանով և ուրիշ
 ասանորք այստեղ կուգան. ընթրելու :
 Այսպէս 'ի դատ Գրիգոր պատրիարք
 վերնայարկին վայ հինգ մեծ սենեակներ
 եւս շինել տուաւ, ներքին դաւիթը և
 սրտաքին մեծ հրապարակը քարայւ
 տակել տուաւ, այն է Տաճարին ար
 տաքին փոքր երկաթեայ դռնէն մինչեւ
 մեր վանուց անկիւնածաքք :

Նոյն տարիները (1732) Բեթլէհէմի
 մաս եղած ճանապարհի անցքը խիստ
 նեղ լինելուն կեսարացի Տարսիսի գիւ
 ղէն Սեփտոս իշխանը բաւական ստակ
 ծախա ընելով ընդարձակել տուաւ, որ
 ուխտաւորք հանգիստ անցնին :

1813 Թուին՝ Յունաց Հայոց հեա
 ունեցած մեծ վէճէն և դատէն յետոյ
 բարեխաւասակ Սուլտան Սահմուա մեծ
 կոչակը տուած հովարտակաւ (1778)
 Հոյք Ս. Օննդեան եկեղեցւոյն վա
 ղայ եւս Յունաց հաւատար իրաւունք
 ունեցան, ըստ որում բաւական տարի
 է 'ի վեր մինչեւ 1813 Թուականը ար
 գիլուած էին Հոյք սուրբ պատարադ
 մատուցանելու Ս. Արին մէջ և բաւա
 կան իրաւունքներ կորսուած էին նոյն

եկեղեցւոյն մէջ Յունաց: միաբարձու
 թեան: կրօնամոլ: և թշնամեական: վար
 մուկարով: որ միշտ կը ջանան բոլոր ար
 բազան տեղերը իւրեանց սեփականել:

Ուստի վերոյիշեալ թաւականին, բար
 ձրագոյն կրօնաբարձու և նորին գոյ
 ծաղրութեանը համար եկող Վարդի և
 Ֆէնտի արթարածէր գործակալին ջան
 բովը կարողացան Հայք հանապազ
 րեայ պատարագ մատուցանել Սուրբ
 Մարի սեղանին վրայ Յունաց և Վասի
 նաց ունեցածներուն համեմատ կան
 թեղներ կախել և պատկերներ հաստա
 տել: Վասու անենայնիւ տակաւին շատ
 իրաւունքներ ունին Հայք կորուսած
 թէ՛ Վասինաց և թէ՛ Յունաց բանու
 թենէն: Ինչպէս ի, օրինակի համար հիւ
 սիսային դասուն մէջ եղած դրանքը
 նու թեամբ բացոր իւր Վասինաց կարէն
 որսնք իրենց անցու դարձով: Երկուսիս
 կ'ընեն Հայոց միաբանութիւնը թաւե
 քու թեան միջոցին: դարձեալ 1869 ին

Սուրբ Մարի մէջէն Վասինաց ձեռք
 պատկերներու և գոյու իւր:

Ս. Օհանեսի եկեղեցին հինգ կարգ
 արահ ունի ստեղծէն ու երկու դաս

րէն դուրս գլխից արտազգրտուած են
 ժողովրդոց կայնելու օրահներէն, և երեք
 դուռ մեկն արտից կը բացուին երկու
 դռակերունի արտերէն, մեջ : Ընտրու
 յին քաւր (այոյ) է, ինչպէս է նոյն դը
 րան հասար բանալի մի մեկն : Ընդ
 օրահները չորս հարգ կարծադար միա
 կտուր սիւներով արտաւած են : արտի
 ընդ արտերը 50 հարս են :

Ինձեցե՛նք մեջ 5000 բնակիչ կան ,
 Հայ , Բջին , Ի ասիկն և Սահմանա
 կանց , Բջին և Վարկից քան զմեւս
 ստորերը շատուր են , իսկ 100 հոգւոյ
 չափ կը հարցնին : արտի տեղտ և բիշ
 արտ : բացի քան զԲջին և զՎարկիս
 ստորեցաւ ինչու մեկն : Բանի մի տարի
 է որ բացարկակէտ ալ իւրեանց ժողովա
 րան մի հաստատած են : սոյն բարակին
 մեջ նոր դարձեր ընելու :

Ինձեցե՛նք ինչ և նոր արտաւու
 թեան վնայ այսպիսի տեղեկութիւն տա
 լի յեւոյ : Զամբոյ երկից մեր պայելու
 թիւնն ալ ընելու :

ՏՈՒՆԱՊԱՐԿՆԵՐ

Սոյն ճանապարհորդութիւնը առ վարագար ձեռով կ'ըսաց, թէ պէտ է շատ բարեբաշտ անձնիք և խնայասէրք որսքով ալ կ'ընեն, ըստ որում երկու ժամի ճանապարհ է Լըբուսագէմէն մինչեւ Քեթէհէմ՝ հանգիտաւ երթնալով:

Յոսպէի կամ Հայր Լըբուսագէմու ըսուած դռնէն ելնելով, ձախ դին հանդիպած զառ 'ի վայր ճանապարհը կ'ընուի, և անկէ Քեհոնի ձորն անցնելով և Հրէից հիւանդանոցի պատին տակէն աւղակի ճանապարհ է Քեթէհէմ գընալու: Աջ կողմը կ'ընկնի Լ'օրէն կամ Չարխարհրդոյ լեռը, զոր Լըբուսագէմու թեան մէջ ցոյց տուինք (յեր, 85): Յառաջ գնալով ճանապարհին ձախ կողմը քիչ մի ներսով հարթ դաշտի մի մէջ աւերակ մի թողո՞ւմ, աջ կողմը կրակոյն երեւալ Տփլանդն կամ Սիպից ըսուած կոթմարը, ուր, Իսաիթ Լ'ատուծոյ հըրամանաւր Լըլապգեաց գէմ ելնելով կռուեցաւ ու յաղթեց անոնց, և կռուութիւնն այրեց (1):

(1) Ա. Մնացորդք ճ. 11—14: Բ. Թագ. Ե. 22:

Բաւական երթարով և ձախ կողմն
 եղած բլրակի մի սասորատէն քաղելով,
 աջ կողմը (Յունաց նորաւառնի Ալթե-
 նեաց օրարարիէ առաջը ճանապարհի
 վայոյ Սոփերան հորը կայ, որուն տեղա-
 ցիք իրենց լեզուով Պրէլ-Լեճի կ'ը-
 տեն, որ Ասողին հորն բան է : Աւան-
 դութիւն կայ որ երէք Սոգերը (չրու-
 սաղէմ ժողովեալն՝ իրենց աչքին դիմա-
 ցէն աներեւոյթ եղաւ առաջնորդող
 աստորը . Հերովդէսի մօտ տեսութեան
 երթալէն յետոյ, երբ նորէն ճանապարհ
 ելան Բեթլէհէմ գնալու, այս հորին
 քով հասած ժամանակին կրկին ան-
 դամ՝ աստոր երեւեցաւ իրենց, և ա-
 ռաջնորդելով բերաւ մինչեւ Սուլբին
 տեղը, որուն մէջ էր դրուած Սանուկն
 Յիսուս :

Ասկէ 5 րոպէ մի քաղելով Ալթե-
 նեաց երիւս կարգ գեղեցիկ սարատեզ
 ներս . մէջ տեղէ, կը հասնինք Սուրբ
 Եղիայի վանքը, որու դուռը ձախ կտը
 մի աննոջ փողոցին մէջն է . Այս վանքը,
 նախ Սրաց աղբին էր, հիմնի Յու-
 նաց ձեռքն է : Ասոր հիմնարկութեանը
 Հերակը կայսեր կը արտախ : Եղեղեցին

բառ անկախ Գեղեցիկի Կ. որոս. մէջ Տիագ
ւած Կ 1345 քն. Կ, զիս. աննունով Եղիս
կոյնս մի Եջն. կառն Կ քուցի :

Փորոցին զիսնայր աննայարհին զիսոյ
բարձր մի մի կայ. և ժայռ բար մի կ'ե
բն ի Գեղեցիկն Երևնը. առանդ. սո. թեամբ
կ'բառ ի թէ Կ զիս. մարդարե Կ զարե ի
բարդիւ. թեկնեմ Կիսիոյն և Կաննանի պս
անդս. Կաննեբոյ՝ թեւ Երեթ յ'ուն ի մի ասեկ
պատ կնիցառ. ուր. Տիրոջն Կնի շուսկը Ե
Կառ զիսոյր արթնցուն. Երեթ. անդ. առ. սո
հոց տանի և ջուրը. թու. սո. Գեղեցիկն մի
բն. ք. պատրաստ. կը կննայր : Կ զիս. Կ
զիս Երեթն անդ. առ. սո. կնրու. ու. խմբ. և
ու. սո. առնեկէն յնայ. Կաննայարհին
Կառ. Երեթայու. (1), Երեթայ յնայու. քա
րին. զիսոյ իւր մարմնայն. Կանն. ինչպէս
կը հաւատան Կ ասինք և Կ յիւր. Կ
անդէս կ'Երեթ մի կ'հոգնեմ Կ Երեթ ի
մի. և միւս. կ'հոգնեմ Կ քառասոցեթն :

Կ յիւր. ժայռին. Տիրոջնային սոյն
և Երեթային քառն. Կ Երեթ ի սանդուղի. Կ
նայարհին իսկ Երեթ. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն.
Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն.
Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն.
Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն. Կն.

առաջ մի հանդիպելու... իրեն կերակուր
 առնալով... մտնանալ կարաց... (1) յի կե-
 բանիս ըր Քարեքն Գանիկին տար, որ
 ոտքածուց... քաղցին մեջն է որ իւ երբ
 Լճակուսւմ գժուարութիւն ցոյց կու-
 առաք ճանապարհը չարակարգն, հրեջ
 ազգը նորա: գաղտնիքն աւ վարսերէն
 բռնկում վերայ գիկն մէջ, որ սնակն
 պէս Գարեքն տարաւ և գուրին վրայ
 գարա զինքը... հոն բռնուաւ Լճակուսւմ
 զճանիկ և կերակուրը նորա սուտաւ (1)
 ... Դուքը իշի սոյն վանքին է ընկում գէտ
 թի ճանապարհի ճանապարհը ցտաւ գը
 նախ, սե յեղաց գէտ թաւ ընկերով իջ
 նիկը յարեմն ճապարտը գնալու... տղա
 կողին բրին վրայ նոր ընք մի կը տես
 նստիւ մը յարաւմ մնայն... տղապան մի
 կայն ցտաւ տեղը զաւանայ տւանդոս
 Եկն կը կրան Եկե Գարա նախապես
 իւր... ժամանակը հասարակեց ի իւրեկը
 Եկն իւրին քոքն ընկու... մտնանալ մե-
 դուրդով... քաղցին... սուտաւ զարգին է
 կեցիկ կայ... սուտաւ...
 զսնակն սուտաւ գնալով նոր ճանա-
 պարհով... քաղցին մի մէջ նոր ճանա-

(1) Գանիկ Եր. 152-153

ասկանք կը յարգեն արդեւ տեղս . մեծաւանդ Հրէից մեծ ուխտատեղի է , և առաւել կանայք կը յաճարին՝ անոնք որ դուրի են ծննդաբանութենէ :

Սոյն յիշատակարանիս արեւմտեան կողմէ գիւղ մի կ'երեւի նոր շէքերով , որ է Պոյր-Ղալա , ուր (Յոյք և Վաֆէք եկեղեցի ունին : Ըստ գիւղիս մը տեղին է Պարոն-Քրի պիտի և պարտիչ ըստածք , որ Հայոց է , աւր տեղ ունին բաւական ձիթենիք :

Իրարեքի գերեզմանին բազին անցնելով և քառորդ ժամ քարելով կը հասնինք գիւղին մօտ , և ձախ ձեռքերնս ազնայ ճանապարհ է , և շոր քարերէ հիւսնուած երկու ցանկապատի մեջ՝ ճանապարհէն 100 մեղրաչափ ներս . Գաւի կը ըսուած առանկիչ կայ : Ըստ հարկն ըսին ցանկապատ Գաւիմ խմելու , երբ իւր բանակաւ Սրազունաց արքին բախէ կը փեշար , ու ըստայ . « Իհ , մէր իր թէ Վեճընէն մի գրան բովեղամ ճարէն . քաւր մի խմելուք մեզ մեկը » : Ինքիս արեւմտեան կողմէն մեզ անցնելու ժամ . Գաւիմ խմելու , և ինչո՞ք հարկն ներս : Ըստ գերայ բանակի մեղրաչափ ըստինք մեզ քաւր փափագած հարկն ըսուած ըստինք թեքին ,

բայց Դու ինձ փոխանակ այն ջուրը ինչ
 ակջու՛ր Լյուսու՛նք, նույնից լսելով,
 «Վա՛ն ընդ ինձ, որ այդ երեք մարդոց
 արիւնը պո՛ւնիր. ջուրը խա՛նմ, որ իրենց
 մահը աչառնին առնելով գնացին, բե-
 թին. (1) : (Յիշու՛յ հարին քով ուրիշ երկու
 արուի՛ն նկը իր կանն, և հին ինա թեան
 մարդորգներէ միւսինում շինուած, յա-
 րակներ ալ կ'երեւին) : Եւս հաւա-
 նական է ար. Կ'անորէից արդէն մէջ իջա
 տակուած Սուրբ Երանկայի անուամբ
 Հայոց եկեղեցին այս անգ խզած ըլլայ,
 որու հարկը կ'ըսէ թէ ինչեկե՛նք
 մա կ'...

(Յետ քարտայով այն անգն և կրն
 կին ակը մտաւարտը. ծերք առնելով,
 յառաջ երեւանը, ճակատագրէ ան շառ-
 գին, մեջ արքայնիսկ արքաւն ճանապարհ
 ներք մնցնելով, արգարին մէջ կը հանէ.
 և կրն անկը պէզ Սուրբ Օրմարեան
 եկեղեցւոց մէջ հրապարակին մեջ, որ
 այլ կողմն կ'երեւի. Հայոց վարդապետ
 վարդ ճանապարհ երկաթեայ արգարն ճան
 որդէ ինքն ինչ պիտի կողմն Յուսայ
 գեղեղեղեղեղեղ և ի ստիպաց վարդապետ

(1) Եւ թեպէտ և ինչ...

Այս անդ ուխտաւորք վար իջնե-
 լով իրենց ճիւղերն, և երկաթեայ փորձիկ
 դանկն ներս մտած ժամանակ երեք դուռ
 եւս կը տեսնէ. պզտի բակի մի փայ-
 դիտեցինն է առաջաակեայ դուռը, որոյ
 համար Հեթում Թագաւորի ժամեա-
 նակ շինուած է լախք. (յեր. 175), ձախ
 կողմնը. պահարանի կամ յարգանքի
 դուռ է (Յունաց ձեռքը, որ նախ Հայ-
 ոց ջաղացքն էր, ետքը Յոյք յափը
 փակած են. լակն աջ կողմնն է Հայոց
 վանքին դուռը, որ ակն ներս մտնելով
 և պզտի դահլձի մի մէջէ անցնելով՝ աջ
 կողմը դրան կից եղած առաջնանմերք
 զմեզ վանքին վերնայարկը կը հանենն:
 Աստ պէտք է քիչ մի հանգիստ առնուը
 սուրճ մի փակելով. Հին ժամանակէն ՚ի
 վեր ստիպաւ թիւն էր դարպասանկան ու
 դորմութիւն տալ հոս, բայց քանի մի
 ստիպի ՚ի վեր ըստ կարգադրութեան
 Ա. Ք. Մուսոս. Միջնայ ողորմութիւնը որ
 է 33-րդը. Սուրբ. (Յակոբայ վանքին մէջ
 մեծ, դարպասանկան կերտ կ'առնուի ու
 յիսն թիւնովն Հայոց վանքն ու նի յա-
 տնակ իջնուը վարդապետ մի, և երկու-
 ժամեայորք ստիպը. երկու մեծերու

գում մի կը փոփոտին, ունի և տասնի չափ հասարակ միաբանք: Սուրբ Օնդեան խճման և առաւօտու եկեղեցական հանդէսներն Սուրբ Տաճարին մէջ կը կատարուին, և սոցն երկու օրը բոլոր ուխտաւորք Ս. Եթովոյն ծախիւքը կը կերակրուին: Բաց ՚ի վանքի յատուկ եկեղեցիէն զոր վերը յիշեցինք, ունի Պատրիարքարան մի երկու մանր խցերով, մեծ հոգէտուն մի և ուխտաւորաց և միաբանից համար 16 սենեակ մանր և խոշոր: Գեղեցիկ է իւր տանիւսը, որ քաղաքի հրապարակին փոյց կը նայի. հիւսիսային կողմը կ'երեւի մինչեւ Ս. Եղիայի վանքը և հարաւային կողմը Եփրատայ ձորերը և այլն:

Եւր համառօտ տեղեկութիւնները առնելէն յետոյ իջնանք վար Ս. Օնդեան այլը ուխտաւորներու:

Ըստ ուխտաւորաց առաջնորդողն կը լինի կամ վանքին Տեսուչը և կամ ժամանորաց մին հանդերձ սարկաւազաւ և գործք, և նախ կ'իջնան Տաճարին Ս. Եթովոյն սրահ: Ըսոյց ստիւտաբանայ դռնէն անմտրով. մէկ մէկ մեծ ստալէի յարանցիւր փախտաւորաց, և

«Խորհուրդ: մեծ ու շարականը երգելով
 հիւսիսային դռնէն և Հայոց դասին մէ-
 ջէն՝ անցնելով կ'իջնան Սուրբ Այր, և հան-
 Աւետարան կարդալով և Փառք 'ի բար-
 ձունս բարէն յետոյ՝ համառօտ ծա-
 նուցումով կը տեղեկացնէ առաջնորդող
 վարդապետը իւրաքանչիւր սուրբ տեղե-
 քը և անոնց վրայ եղած խորհուրդները:
 Այնչաւ այրը երկու դուռ ունի, մին
 Յունաց հարաւային դասին կողմէն 13
 աստիճանով, և միւսը Հայոց հիւսիսային
 կողմէ 16 աստիճանով, և Այրը վերին Ա-
 ւագ խորանին ճիշտ տակը կ'ինկնի, որ
 ատենին հետ մէկտեղ երկու կողմնա-
 կի դասերէն 70 հարիւրամեդր բարձր
 է: Հայոց դռնէն վար իջած ժամանակ
 վարի աստիճանին կից ձախ կողմի սե-
 ղանն է (Ատառի Բրնարոսի ծննդեան սեղծ,
 որ սեղանին տակն է մարմարեայ յա-
 տակով և կիսաբաղդասի ձեւով, որուն
 մէջտեղը փոսիկ մի կայ պրծաթեայ
 ձաձանչ մի ագուցած, եւ բոլորաթիւ
 | ատիներէն այսպէս գրուած. «ՍՍՏ
 ԾՆԱՐ ԾՆԱՐՍ ԿՐԻՍՏՈՍ Ի ՇԱՒԱՐԱԸ
 ԿՐԱՍԷՆ »: Այս տեղ 16 կանթեղ կան-
 միտակաւ, 4 ը | ատինաց, 6 ը Հայոց

բաւ վիջ որբաւ ամենորհեանք կրցան ի աբխազիւր աստուածային իրոջն . մաքր մարմնով . զարդարուած է , աբ տեղ 5 ճշտագիտութեան հանձնող ունին ՚ աստիք , և այստեղն երեսնեցր ինքնազատ պատան է և ստակը կ'երեւի քուն ժայռը :

Չ'անդեան Պարբ. 12 յոր 10 մեդր է 55 հարիւրս մեդր երկայնութիւն է 35ն մինչեւ 4 մեդր շայնաւ թիւն ունի , թիւ գետնիւր է թէ պարսին երեսները ճերմակ մարմարեայ խոշոր քարերով ծածկուած են . առ աստուղը կտրմարով մի ամբաւ ցուցած է որպէս զի կարենայ վերի ե կեղեցւոյն ծանրութեան ղիմանալ , ըստ որում այրին բուն ժայռը կարծր քարէ չէ : Առ աստուղն կախուած 11 կանթեղ ունին 2 այք , 14 Յոյք , և 9 ՚ աստիք : Իարձեալ 11 պատկեր ունին 2 այք , որոնցմէ ՚ աստիք միտքանք 7 հատը գող քան 1868ին . և արեւի յառաջ առ աստուղն կերպանայ ծածկոյն այրելով կիսա թեղոց չուաններն ալ այրեցան ու կան թեղներն ալ ինքնելով խարտակեցան . ըստ որում ծածկոյն ճանցեալ լլալով , ՚ աստիք կ'ուզեն որ իւրեանք նորոգեն առ անձին ինի 2 այք և Յոյք չեն թա

զուր, արք պատմաբանու փորձ փորձեալ
 ցին ծածկացի այրելու, և յետոյ Հայոց
 պատկերներն ալ գողցան: Եւ Միսաքոյն
 կազմէն ՚՛: Գուռք եղած բողբոջն Տե
 բու թիւնք զիջաներսլ երկու պատկերաց
 կրկին գրուելուն հասման եղաւ, և մը
 նաց հինգ պատկեր պակաս: Եւ յիս յա
 բու մտակողմը գուռ մի կայ, սուկե անց
 ներսլ և փորուածոց նեղ անցքի մի մե
 ջէ գնալով Հայր (Յովսէփ) անուամբ մա
 տուռիկ մի կը տեսնուի: Եւ տախնաց Եւ
 կէ ստորերկրեաց ճանապարհ կայ Եւ
 տախնաց եկեղեցին ելնելու:

Յիշեալ եկեղեցին սրբուհւոյն կա
 տարինէի անուամբ կառուցեալ է. ու
 նի աւագ խորան մի և երկու կողմա
 կի սեղաններ: Եւրս մտած ժամանակ
 աջ թեւի վայ երկաթեայ վանդակով
 պատած աստիճաններ կը տեսնուին,
 ուսկէ կ'իջնուի Եւրոբիթեայ մագառները:
 Հոս կը տեսնուին առանձին խորաններ,
 որոնք են մատուռ մի յանուն Եւ. Հե
 բոնիմոսի, որ ժամանակ մի ՚Եթէ հէ մի
 մէջ առանձնանալով բարի ժարք մի սու
 նեցած է, և առա թաղուած կը հասնա
 ըի, որու գեղեզմանին վայ բիշ մի հե

ուսու ուրիշ սեղան մի կանգնած է : Այլ
և կը տեսնուին հոս սրբոհայնի Լուսա-
մայ գերեզմանը առանձին խորանով : Ա-
ւելի յառաջ գնալով Ս. Հերոնիմոսի
աշակերատող Լուսեբիոս կրեմնացոյն գերեզ-
մանը կայ խորանով մի . և ուրիշ ներք-
սագոյն խորան մի յանուէն Ինիլէկէֆ
ճանկանց, զոր Հերովդէս Սեծն կոտորել
տուաւ : Արջին սեղանն է Հայր (Յով-
սեփայ անուամբ եղածը, զոր վերը տե-
սանք այն դրան քով, ցւակէ Սուրբ Այ-
րին մէջ կը մտնուի :

Սուրբ Այրին հարաւային դռնէն
դուրս (Յուշաց կողմը կ'եննենք, որ է ե-
կեղեցւոյն ձախակողմեան դասը, ուր
հարաւային կողմը երեցած աստիճաննե-
րով դռնէն իրենց վանքը կ'երթուի : Ա-
ւագ խորանին աստեանը ելնելուս՝ միջին
դրան կից՝ հարաւային սիւնին վրայ հա-
յերէն հին գրեր կը տեսնուին, զոր (Յոյնք
ասկէ իբր 30 տարի յառաջ յատակի
մարմարները ջինել տուած և ծեփած
ժամանակնին նոյն գիրերն ալ ծեփել
տուին, անհետ քնելու համար : Իսկ
հիւսիսային աջակողմեան դասուէն մէջ,
որ Հայոց սեփական է, երկու սեղան

կայ, մին դասին առեանին վրայ, և միւսը ներսի կողմը անկիւնացեալ մասին վրայ՝ որ կից է Աւագ խորանին. ըստ աւանդութեան Հայոց՝ կ'ըսուի թէ մանուկն (Յիսուս այս տեղ թլփատուեցաւ : Այս սեղանոյս վրայ տարին անգամ մի թոյլտուութիւն կ'ըլլայ Խլարտուոց և Ասորուոց իրենց Օննդեան օրը պատարագ ընելու :

Այն հիւսիսային դասուն մէջի մարմարեայ սիւնին վրայ ելլած հին պատին վրայ դեռ կը տեսնուին միւսիննէ նկարուած քանի մի պատկերներ, որոնց մին կը ներկայացնէ զՔրիստոս, որ իւրաստուածային կողմ բանալով թուամայ առաքելոյն շոչափել կուտայ. սոյն նկարներէն մնացորդներ կ'երեւին նաև դրսի սիւնազարդ սրահին կամարապատերուն վրայ երկու կողմը տեղ տեղ, մնացեալ մեզ սերը նոր ծեփուած են. եկեղեցւոյն առաստաղը փայտաչէն է և դրսի կողմէն արձճապատ : Յիշեալ արտաքին սրահին մէջ արեւմտեան երկու ծայրերը դիմացէ դիմաց երկու դուռ կը տեսնուին, որոնց մին (Յուսաց վանքը և միւսը Աստիկաց վանքը կը հանէ :

Արտաքին երկամեայ դռնէն դուրս
 Հայոց վանքին անկիւնը անցնելով դէպ
 ՚ի հարաւահողմը ձախ դին եկած առ-
 ջի փողոցին մէջ յառաջ երթարով, գիւ-
 ղին ծայրը աջ թեւի փայ կ'իմնի Քա-
 ռանից այլը, զոր Ատափնք կաթին այ-
 ըր կ'անուանեն, հետեւեալ պատմու-
 թիւնը մէջ բերելով: Մարիամ սուրբ
 կոյսը Հերովդէսի սպառնալիքէն փախ-
 չելու համար Հայր Յովսէփայ հետ
 այս այրիո մէջ կուգայ կը պահուրաի
 քանի մի օր, որ անկէ ըստ պատուի
 բերց հրեշտակին՝ Աբիպատս փախչի իւր
 նորածին մանկանը հետ: Այն այրին մէջ
 Ս. կոյսը գլխուս գիեցուցած ժամա-
 նակ քանի մի կուսակոն կաթէն կաթիլ-
 ներ կը թափին գետնին փայ, որոնք
 զօրութիւն կուտան հողոյն կաթ չունե-
 ցող ծծմար կանանց կտթը առատացը
 նելու: և յիրաւի մինչև ցայտօր շատ
 կանայք փափաքանք կ'առնուն յիշեալ
 Այրին հողէն, որ փերուն ձերմակ քար
 է: Այս պատճառաւ Ատափնք կաթին
 այրը կ'անուանեն այս տեղ, եւ քան
 զամեն աղբերը մեծ կարեւորութիւն
 և յարգ ցոյց կուտան Այրին, զոր,

Թէպէտ և 'ի հին դարուց հետէ ընդ հանուր քրիստոնեայ ազգաց սեփական նած է, որու ասլացոյց է դուռը առանց նգի միշտ բաց մնալը, այսու ամենայնիւ | ատինք երբեմն երբեմն ոտք ել ներով իրենց իւրացընելու համար ջանքեր ըրած են. ինչպէս և 1865 ին գի շերանց գաղտուկ արտաքին փոքրիկ բազին պատերը նորոգելով՝ Այրին ալ կըզ պանք դրին. ասոր վրայ Հայք և Յոյք ոտք ելնելով և իրենց քով եղած հաստատութեան Թղթերն ու հրամանադիրերը ցոյց տալով ՚. 'Իրան առջեւ և իրենց համատացական իրաւունքն վաւերացնելով՝ հրաման եկաւ որ նոր շէնքերը փլցընուի և կղպանքը քակուի, այսու ամենայնիւ | ատինք միայն կըզ պանքը քակելով Թէ՛ դրսի և Թէ՛ ներսի նոր շինութիւնները անեղծ պահելու դիմադրեցին. և մինչեւ ցայսօր դեռ այնպէս կը մնայ, և ՚. 'Իրան հրաման ներուն գործադրութիւնը կախ կը կենայ.:

Քառասնից այրին մէջ քարսփոր աստիճաններէ կ'իջնուի: Յառաջագոյն, այսինքն 6 տարի յառաջ, միայն անշուք

սեղան մի կար մէկ կանթեղով, և դուռը բաց մնալով գիւղացիք թէ՛ Քրիստոնեայք և թէ ՚Իսլամք, ձէթ և մոմ կը թանէին զառելու, այժմ այս սեղանը 1 ատինք ոչ միայն զարդարեցին, այլ և ուրիշ քանի մի տեղեր և անկիւններն եւս խորաններ հաստատեցին, պատկեր և կանթեղներ կախեցին, և դուռն ալ միշտ կը պահպանեն :

Քառասնից այրէն ելնելուն՝ դէպ ՚ի աջկողմի արեւելեան ճանսպարհը ձեռք առնելով, 7 բուպէին կը հասնինք Հայր Յովսէփայ փանը տեղը, որ փոքր արտի մի մէջ և ճանսպարհէն իբր 30 մեղրաչափ ներս՝ աջ դին է : Կիսաբոլորակ խորանի մի մնացորդէն յայտնի է յիշեալ տեղս, որ ժայռի մէջ փորուած է : Այս տեղ ալ ժամանակաւ եկեղեցի կար, որու քարափոր հիմերը սեռ կը տեսնուին : Աւանդութիւն կայ թէ Հայր Յովսէփ ամուսնու թենէն յառաջ այս տանը մէջ բնակած է, և ժամանակէ յետոյ երբ ամենասուրբ Կուսին հետ եկաւ, մէջն եղող տանտէրը կամ վարձուորը զինքը չընդունեց, և ստիպուեցաւ երթալ այրին մէջ բնակելու :

100 մեդրաչափ աւելի դէպ յարեւելք լերանը ստորտը կը հասնինք . հոս իջնելէն յետոյ , գէպ յարեւելք և ետքը . քիչ մի դէպ՝ ի հարաւ շեղելով՝ չորս բուզէին Պէյր-Սահոր (Հովուաց գիւղը) կը հասնինք , ուր կը բնակէին , ինչպէս կը կարծուի , այն հովիւները , որոնց Տիրուջըն հրեշտակը Յիսուսի Քրիստոսի ծընընդեան աւետիսը տուաւ :

Գիւղէն դուրս փոքրիկ դաշտ մի դիմացնիս կ'ենէ , որ է Բոսի Դաշտը : Այս տեղ եկաւ Հռութ հասկ քաղելու , ու Բոսի հետ ճանչնորուելով ամուսնացաւ հետը , և Դաւիթ մարգարէի մեծ հայրը Ուլէգըր ծնաւ :

Յետոյ դէպ յարեւելք ծռուելով , 12 բուզէին կը հասնինք Հովուաց ուրը , քառակուսի գետնի մի վրայ , ուր կան ձիթենիներ՝ քարէ չոր պատով մի շքապատած : Բայտ աւանդութեան՝ այս է հրեշտակին հովուաց աւետիս տուած տեղը , ուր Հեղինէ եկեղեցի մի ջինեց , և հիմակուան տեսնուածը անոր ստորերկրեայ յարաւին է , և հին եկեղեցին անհետացած է : Այրին մէջ 21 սաքաւատի ճանններով կ'իջնուի :

Հովուաց այրէն 250 մեդր յետ դառնալով և Պէյդ-Սահուր գիւղի ճամբան թողլով, հիւսիսային արեւծը տեան ճանապարհը բռնելու է, և յի շեալ գիւղին առջեւէն 9 բոպէի չափ քալել անցնելէն յետոյ, չարս բոպէ մի եւս աւելի յառաջ գնալով ու ձախ ու աջ դին ելած ճանապարհները թողլով՝ ուղղակի գնալու է դարուվեր, և մէկ քառորդին կը հասնուի վանքին և սուրբ Արի եկեղեցւոյ առջեւի հրապարտկը:

Ինթլէհէմի մէջ և անոր մերձակայքն եղած ուխտատեղիք ասոնք են զոր ատորագրեցինք. ասոնցմէ դուրս կան նաեւ մի քանի այցելութեան արժանաւոր պատմական տեղեր, ուր շատերը կը ցանկան երթալ տեսնել, որոնց փափաքը լեցնելու համար և մէք աչխատութիւն յանձն կ'առնումք իւրեանց առաջնորդելու: Ասոնք են ըսած տեղերս. Ս. Գեորգաց վանքը, Աքեալ ագլիւրը, Հին ամրոցը, Սողաննի աւազանները, Ատեմայ բլուրը, Պարտէզ փակեալը, Ծրանցքը և Ափրատը: Ինթլէհէմի հարաւային կողմէն դուրս ելնելով և դէպ 'ի արեւմուտք

շեղելով, 13. բնակին քաղաքին ճայրը և Ուսարի—Սահկին ըսած ձորին մէջ իջնելու ճանապարհը ձախ դին ձգելով՝ 2 բուսկին դէպ ՚ի հարաւային արեւմուտք գնալիք ճամբան ձեռք կ'առնենք : Այտեղ հասնելու Պէյդ—Ղալա գիւղը կը տեսնուի, և 5 բուսկէ քալելով՝ ձախ թեւի վրայ նեղ ճամբայ մի կը հանդիպի . սակէ անդին՝ ալ ճանապարհը քարուառ ու դժուարակոխ է :

22 բուսկէ մի եւս յառաջ գնալով, աջ կողմը նեղ ճամբայ մի կ'ենէ, զայն թողլով դէպ ՚ի յարեւմուտք գնալու եմք, և 12 բուսկէ յետոյ հեռուանց աջ կողմի վրայ ձորի մէջ կը տեսնուի Ս. Վերդայ (Յունաց վանքը : Այս վանքին եկեղեցւոյն մէջ շղթայ մի կայ, ուր խելագար մարդիկ տանելով կը կոսպեն, և կը հաստատեն որ շատերը շղթային զօրութեամբը զգաստացած են :

Այլ թեւին վրայ ուրիշ ճամբայ մի եւս թողլով, մեծ ճանապարհին մէջ յառաջ ելթալու է, որ այս տեղ հասնելու յետոյ՝ յի հարաւային արեւմուտք կը ծռի և 5 բուսկէին Վալթարեւ Պարթի կը հասնուի և որ անտղան

ներու բերդ ըսել է : Արհարծուի որ այս ամբողջը Վէլաուն շինած ըլլայ, որ ջրանցքն ալ ինքը նորոգած է 13ր դարուն մէջ. նա է որ թրծած հողէ շինուած աբուգաներ գործածեց ջրանցքին համար : Իսկ յիշեալ բերդը քառակուսի է՝ միջին դարու ձեւով, պարսպին ծայրերը աշտարակներ և ակռաներ ունի. երկու երեք անկանոն զօրք կը հսկեն այս տեղ թէ՛ Վերրոնի ճանապարհը և թէ ջուրերը պահպանելու համար : Այս տեղ Իպրահիմ փաշայն Պէլլահներու դէմ պատերազմ մի կորանցուց :

Բերդին արեւմտեան կողմը 100 մետրաչափ հեռու կ'երեւի պզտի շէնք մի, որու տակն է Աղբի-ր կոչուող ջած դուռ մի ունի և 26 ոտք աստիճանով ստորերկրեայ խուցի մի մէջ կ'իջնուի. տեղը մութ ըլլաբուն, պէտք է մտնենալ ու վառել : Խուցը կամարաձեւ է և պատերուն մէկ մասը ժայռին մէջ փորուած են : Խուցին երկայնութիւնն է 12-13 մեդր եւ լայնութիւնը 3-4 : Կեանքն մէջտեղը սրբի աւազան մի կայ, ուր մէկ կողմէն ջուրը կուգայ կը լեցուի եւ միւս

կողմէն դուրս կ'ելնէ : Արեւմտեան կողմը դաւա մի կայ, ուսկէ երկրորդ խցի մէջ կը մտնուի նոյնպէս վիմափոր ըստ մասին և կտնարակապ . հոս հարաւային պատին երեսը Միհրապի պէս տեղ մի կայ և մէկ մ'ալ արեւմտեան կողմը, ուսկէ ջուրը խիստ պայծառ ու փայլուն դուրս կը բխէ, և ադուգայով մի աւազանի մէջ կը ժողուի, և անկէ ելնելով առաջին խցին աւազանին մէջ կը հոսէ : Տեղացիք Աղբիւր կնքեալին Սասնէ Այն կ'ըսեն, որ աղբիւրսկին գլուխըն ըսել է : Ասոր յիշատակութիւնը Սուրբ Գրոց մէջ կայ (1) :

Իերգին հարաւային արեւմտակողմը պզտի աւազան մի կայ վրան շէնքով ճածկած, ուր կնքեալ աղբիւրէն ջուր գալով, յետոյ կամ Սոզանտեան երեք մեծ աւազաններուն մէկուն մէջ կը թափի, և կամ ջրմուղով Իեթլէհէմ կուգայ և անկէ Այրուսաղէմ :

Այս ըսած տեղէս 30 մեդրաչափ անդին է Սոզանտեան առաջաններուն աւազանը . այսպէս կը կոչուի, ըստ որում կը կարծուի թէ Սոզանտեան ինքն շինած ըլ

(1) Երգ. Գ. 12.

լայ Փակեալ պարտէզները ջրերու համար
 Սոյն առաջին աւազանին եզերքովը ,
 որ 116 մեդր երկայնութիւն , 70 լայնու-
 թիւն և 7-8 մեդր խորութիւն ունի , դէպ
 ՚ի արեւելք գնալով՝ երկրորդ աւազանն
 է . ասիկայ ունի 129 մեդր երկայնու-
 թիւն , 70 լայնութիւն , 12 խորութիւն
 Լսկէ ալ 49 մեդր հեռու երրորդ աւա-
 զանն է , որ ամենէն մեծ է , ունի 177
 մեդր երկայնութիւն , 64 լայնութիւն ,
 և 15 խորութիւն : Լս աւազաններուն
 ջուրը անձրեւէն է . առջի երկուսին ջու-
 րը երրորդին մէջ կը հոսէ , և անկէ թող-
 լով պարտէզները կը ջրեն :

Ղանապարհը շարունակելով դէպ ՚ի
 արեւելք , ջրմուղը աջ գին թողլով , 6
 բարէ քալելէն յետոյ , ձորին միւս կողմը
 աջ թեւին վրայ բլուր մի կ'երեւի ա-
 ւերակներով լեցուն , որ կը կարծուի թէ
 հին Լստեմ ըսած տեղն է , ուր Սամի-
 սոն Լս յազգինքուն հունձքերը պրե-
 լով , փախաւ եկաւ հոս սյրին մէջ պա-
 հուեցաւ (1) : Իսրայէլի Թագաւորու-
 թիւնն երկուսի բաժնուելէն յետոյ ,
 Սորովամ սոյն բլուրին վրայ քաղաք մի

(1) Դատուորք . թ . 8 :

չինեց, և այս անունը դրաւ անոր ⁽¹⁾ :

Այս բլուրին ստորոտէն կրակսին Սուղոծոնի Փակեալ Պարփէլ ըսածները :

Դրոպէ մի քաջելով պզտի գիւղ մի կը հասնինք Արփաս անուն, զոր Հայք Արփասայ գիւղ կ'անուանեն, որ լեռանը զառ 'ի վայր կողմը շինուած է, աջ դին, և ունի 600ի չափ բնակիչ : Գիւղացիք 1831 ին Իպրահիմ Փաշային տուրք տալ յանձնառու չըլլալով, կործանել տըլաւ բոլոր գիւղը, և ետքէն նոր սկսան շինել : Այս տեղաց բոլոր պարտեզները մէկ տեսութեամբ մարդոյս աչացը կ'երեւին Արփասայ յորին մէջ, ուր արեւուն ճառագայթներուն տաքութիւնը մէջը ամփոփուելով, և ջուրն ալ առատ լինելով՝ խիստ բարեբեր ըլլած են հողը :

Պարտեզները գիւղացւոց են, բայց մեծ մասը Սէսհուլամ անուն, բողոքական Հրէի մի կալուածք եղած է, որ շատ տեսակ ընդեղէններ և բանջարեղէն յառաջ կը բերէ : Այլեւալ հիւրասէր անձը 1860ին իւր պարտեզին արեւելեան կողմը փորած ժամանակ միւսի

(1) Բ. Մնացորդք. թ. 6, ուր փոխանակ Եսէի մի Ետան կ'անուանէ :

անով շինուած գեանայատակ մի գբաւ նուեցաւ և կորնթեան ձեւով սիւներու և սիւնախոյակներու բեկորներ . շաս հաւանական է որ Սողոմօն հոս պալատ մի շինել տուած ըլլայ :

Ճանապարհը շարունակելով ջրանցքին շաւղովը , կէս ժամուն Ռեթլէհէ մի դիմացը կը փանենք զմեզ , դժուարին ճանապարհներու վրայ կոխելով . և կը հասնինք Հայոց վանքին պատինքով և անկէ դէպ 'ի արեւելք դառնալով Տաճարին դուռը կ'երեւի :

Հոս կը քանայ Ռեթերորդ այցելութիւնը , և բարեպաշտ ուխտաւորք կըրնան մինակ յետ դառնալ Այրուսաղէմ նոյն ճանապարհաւ որ եկան :

ԻՆՆԵՐՈՐԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի գերեզման թագաւորաց , Դապաւորաց ,
և այլն :

Սեր իններորդ այցելութիւնը Այրուսաղէմի հիւսիսային կողմերը պիտի ըլլայ . և ըստ որում քանի մի ստորեկրկրեայ տեղուանք կան , սէտք է ուխտ

տաւոյք հետերնին մամ'ե ըւցկիք ու
նենան 'ի պատրաստի :

Սոյն այցելութիւնս կրակսի Սուրբ
Մատուածածնի դռնէն, ուսկէ դուրս
ելնելով ձախ կողմի Ճաճքան կրքոնէնք,
և 60 մեդր երթալով խրամին երկայնու-
թեամբը, ձախ դին կը հանդիպի Պր-
սիտ-Սիտրի-Սարիամ ըսած աւազանը,
ասոր վրայօք հին յիշատակութիւն մի
չկայ :

3-4 բոպէէն քաղաքին հիւսիսային
արեւելեան անկիւնը կը հասնինք, ուր
դէպ 'ի յարեւելք, որ Յովսափատու
ձողին արեւմտեան եզերքն է, հին շէն-
քի մի մնացորդներ կ'երեւին. ըստ ու
մանց այս տեղս է Մքարու կնոջ Հե-
ղինէ թագուհւոյն գերեզմանը զոր Յով-
սեպոս Փլարիանոս և Պաւոսանիոս յոյն
մատենագիրը կը յիշեն : Ղանապար-
հը շարունակելով առանց քաղաքին
պարիսպը թողլոյ, դէպ 'ի յարեւմը
տեան ուղղութեամբ և անկէ 'ի հարաւ
չեղելով, ճրոպէին կը հասնինք քաղաքին
մէկ դուռը, որ միշտ փակ կը մնայ և
Հերովտէպի դուռ կը կոչուի, իսկ տե-
ղացիք Պայ - ել - Օ. ակերէ (ճաղիանց

դուռ) կ'անուանեն : Ասիէ 160 մեդր
անդին , աջ կողմը նեղ ճանապարհ մի կայ
և անոր ծայրը դուռ մի կ'երեւի , այն է
Երեմիայի այրը , զոր մերայինք Աբիմեւի
սարսնիցաւը կը կոչեն , անոր համար որ ,
ինչպէս կը գրէ Հաննէ պատմագիր ⁽¹⁾ ,
Երեմիայ մարգարէի աշակերտը Աբի
մեւէք , Բաբելոնի գերութեանը ժա
մանակ հիւանդաց համար թուզ բե
րելու խրկուելով հոս Երեմիայի հրա
մանաւը , սոյն այրին մէջ 68 տարի քը
նացաւ , և արթնցած ժամանակ իւր քա
ղած թուղը դեռ դալար քովը կեցած
գտաւ : Իսկ Երեմիայի այրը կը կոչուի ,
որովհետեւ աւանդութեամբ կը կար
ծուի , որ Երեմիա մարգարէն իւր Աղ
բերը այս տեղը յօրինեց : Սոյն այրը
Տերովելի մի ձեռքն է , վասն որոյ ներս
մտնելու համար քանի մի դահեկան
պարգեւ տալու է իրեն : Ներս մտած
ժամանակ աջ ձեռքի վրայ Տերովելներու
քանի մի գերեզմաններ կը տեսնուին ,
որուն Սահմետականք մեծ յարգ կ'ըն
ծայեն : Անկէ փոքր բակի մի մէջ սառ
նիճ մի կայ , որուն համար Երեմիայի

(1) Պատմութիւն Ս . Երուսաղէմի , թիւն 208 :

Բանպն է կ'ըսուի (1) : Այդին բնական կա-
մարին տակ մնանելով, ձախ դին պզտի
պատի շէնքի մի միւս կողմը վիճաբոր խորը
մի կ'երեւի, ուր ձեռքի սանդուղով
կ'իջնուի. այս տեղւոյս համար կ'ըսուի
աւանդութեամբ թէ՛ Արեմիա պառկե-
ցաւ գուրը նետած ժամանակինն, Աե-
դեկիպի օրովը :

Արեմիայի այրին վրայի բլուրը Ռե-
սեթա ըսուած լեռանը հիւսիսային ծայ-
րըն է, զոր Հերովդէս Ագրիպաս հա-
րաւային մասէն զատեց, որու վրայ շե-
նուած էր նոր քաղաքը, և քաղաքին
երրորդ պարսպին գիծը անկէ անցուց :
Այն բլուրը հիմակ Սահմետակոնայ
գերեզմանատունն է :

Ղանապարհը գէսյարեւմուտք 87
մեդր. յառաջ գնալով՝ գետնին երեսը
ձակ մի կ'երեւի, ուսկէ կ'իջնուի թա-
փառական այրելը, զոր Յովսեպոս հրեայ
պրտամագիրը կը յիշատակէ (2) քաղաքի
երրորդ շրջապատին վրայ խօսեցած ժա-
մանակ : Այս տեղէս կ'երեւի թէ շինու-
թեան համար քար կտրած են հին ժա-

(1) Երեմ. ԼԲ. 6 :

(2) Պատմ. պատեց. Ե. 13 :

մանակները , և տեղը Թագաւորական
քրտալուն՝ անունն ալ Թագաւորական
այրեր մնացած է : Այս տեղ ջրի կա-
թիլներ կը կաթեն , որ կ'երեւի թէ քե-
րան եղած սառնիճի մի ջուրն է՝ որ քա-
մուելով այրին մէջ կը կաթէ :

90 մեդրաչափ դէպ յարեւմուտք ,
որ յիշեալ այրերուն հարաւակողմը կ'իյնե-
նի , քաղաքին 'Մամախոսի կոչուած դռան
է , զոր տեղացիք Պապ-էլ-Ըմ , կամ
Պապ-էլ-Աճո-փ կը կոչեն : Այն դքան
դէպ հիւսիսային արեւմուտք 250 մեդր
յառաջ գնալով՝ տափակ ժայռ մի կը
տեսնուի . Աստիճք այս տեղույս հա-
մար կը կարծեն թէ Թէոդոս Բ կայսեր
կին Ալգոքսիա տիկնոջ Սուրբ Ստեփան
'տափ անուամբ շինել տուած եկեղեց-
ւոյն տեղն է , ուր երեք գերեզման կայ ,
որոնց մին յիշեալ Ալգոքսիայինն է կ'ը-
սեն , ըստ որում իւր շինել տուած ե-
կեղեցւոյն մէջ Թաղուեցաւ :

Յետոյ դէպ 'ի հիւսիս շեղելով մեծ
ճանապարհին վրայ , 8 բոպէին սառնի-
ճի մի քով կը հասնինք , որ ճամբուն ա-
ջակողմեան եզերքին վրայ է . այս սառնի-
ճին 20 մեդր դէպ 'ի հարաւային արե-

ւերակողմէր տեսնուի թագաւորաց գերեզմաները (1) : Ի՞նչո՞ւր շէնքը ժայռի մէջ փորուած է, և քարէ դռներ եւս ունէր բնական ծխնիքներով, ինչպէս միջնա-ցայսօր կը տեսնուի մէկ քանին : Չնոտք աստիճաններէ զար իջնելով, որոնց լայնութիւնն է 9 սւ կէս մետր, բարձր միաժայռ, գուռ մի կը հանդիպի պատին երեսը, սր վերէն ՚ի փայր ժայռին մէջ կարուած է հասարակ շինուած սրատի նման : Ընդ դռնէս ներս քառակուսի բակ մի կայ 27 մետրաչափ դէպ ՚ի լայնքն ու երկայնքը, և ասոր պատերը նոյն ժայռէն յորինուած են միակտուր, և բարձրութիւնն է 7էն մինչև 8մետր :

Ընեւմտեան երեսը լայն գաւիթ մի կայ իբր անցք, որ յառաջուց երկու սիւնով ամրցած էր նոյն ժայռէն կտրած՝

(1) Արքան որ թագաւորաց գերեզման կը կոչուին, մենք սուրբ Գրոցմե գիտեմք, որ Յուդայի 23 թագաւորացմէ 17ը սուրբ քաղաքին մէջ թաղուեցան, այսինքն Սիօն լեռան վրայ. մէկը Գարբաս փոխադրուեցաւ. միւսներուն համար սուրբ Գիրքը տեղ մի շքուքներ, և յայտնի գիտեմք ոչ որ մնացեալ ճշ պատուով թաղում շունեցան : Լատինք այս արքը Արգարու կնոջ Հեղինէի հրաշակերտ գերեզմանը կը համարին. այս կարծիքը մեզ եւս ընդունելի է, ըստ որում շէնքը թագաւորական է :

և երկու ալ մայրք: պատին կից: Այս
 երկու սիւնեցուն մէկ կատար դեռ ա-
 ռաստաղէն վար իբր կահուած կը տես-
 նուի: Գաւթիկն և մայրին երեսին վը-
 րայ փափուկ գրիչով և ընտիր ճաշակով
 քանդակուած երկար շջանակ կամ
 ճուռք (վերվալ) մի կայ, որուն մէջտե-
 ղը խաղողի կուղ մի կ'երեւի: Այլ ու-
 ձախ դին չափակցութեամբ քանդակ-
 ւած կան երեքկին արմաւենի, մէկ սը-
 սակ և ուրիշ ճարտարապետական զար-
 դեր, մէջտեղերնին փոփոխակի ունեցով
 բաժակի ձեւով զարդեր կամ վահաններ
 և կամ ինչպէս ոմանք կը կարծեն՝ հայի
 նկանակներ երեքական հաս (1): Ասոնց
 վերի կողմը ճախ կ'երեւի տերեւներէ

(1) Արտիտեւ սոյն քանդակեալ զարդերը մա-
 մանակն երեսն քիչ շատ մաշուած են, և ըստ մե-
 ծի մտին լոնդոն են, աւելի հաւանական է որ հա-
 ցի քանդակներ եզած ըլլան, որով կը հաստատուի
 Արգարու կնոջ Հեղինէի շէնքն ըլլալը, և հայերը
 'ի յիշատակ քանդակուած են այն մեծ սովուն, յո-
 բուժ իւր գանձերը բանալով և Եգիպտոսն առատ
 ջարեն քերէլ տարով քաղաքին այնչափ բաղձութիւնը
 հացով կերակրեց: Այլ և կուղ մի խաղողն և հայի
 նկանակները քրիստոնէութեան դիտար խորհուրդ-
 ներէնմին է, և աւելի կը յարմարի քրիստոնէոյ Թա-
 գուհի մի քան թե իւրայիլի Թագաւորաց:

ու պատուհներէ հիւսուած պտակ մի, ու բու ձախ կողմի մասը ժամանակէն մաշուած ու աւրուած է :

Այրին մուտքը, որ գաւթին հարաւակողմն է, 90 հարիւրամեդր բացւածք ունի, որ երբեմն երկանաքարի ձեւով հաստ քարով մի կը փակի եղեր, ինչպէս որ դեռ քարը արեւելեան նեղ անցքի մի մէջ պառկած կը կենայ : Այլ լուսն առաջը ուրիշ նեղ անցք մի կայ որ կ'երթայ մինչեւ գետնին երեսը ժայռին մէջ փողուած տաշտածեւ աւազա նը . այս աւազանիս ինչ բանի համար ըլլալը չգիտցուիր, միայն կը կարծուի թէ մեռեալներուն վերջին ծառայութիւնը հոս կը կատարէին :

Գերեզմանը ⁽¹⁾ փակ եղած ժամանակ երկու նեղ անցքերն ալ կը գոցէին, ինչ որէս յայտնի է անկիւնաւոր ձեւով տաշուած տեղերէն, որոնց մէջ քարէ տախտակները կը տեղաւորուէին, պատուհաններու փեղկերուն նման :

Գերեզմանին մէջ մտած ժամանակ քառակուսի նախասենեակ մի կը տես-

(1) Գերեզման կը կռեմք բոլոր շէքը մէկտեղ առնելով :

նուրի, ուր տեղ կան շիրիմներու (1) մնացորդներ : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ոսկրասան (վրդ-դրդ) նման խորշ կամ խուց մի կ'երեւի ներսի ծայրը ծակած, և այս ծակերուն մէջ եւս մէկ մէկ գի գներու համար խորշեր կան :

Հարաւային պատերեսի երկու ծայրերը մէկ մէկ դուռ կայ . արեւելեան դռնէն քառակուսի սենեակ մի կը մտնուի, որու հարաւային և արեւելեան պատերը իւրաքանչիւրը երեքականիուցեր կամ ակրատունների ունի, որոնց երկուքը իրենց յատակներն ակօսի ձևով անոններ ունին մէկ մէկ դիակներու համար : Յիշեալ սենեկին հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը ուրիշ քառակուսի սենեակ մի կայ երեք ոտք ցած, և մէջը երեք դիակ պարունակելու խցիկներ նստարանի ձեւով, որոնց ամեն մէկը աղեղնաձեւ կամարներ ունին :

Քանի մի տարի յառաջ Պ. Սաւրի գիւմասկան Կարապետին այս սենեակս գտաւ, որու մէջ կար շիրիմ մի Թագուհւոց մի ամբողջ ոսկրները պարունակող :

(1) Հիւսիմ ըսելով կ'իմնանք մարմնը պարունակող արեւմտեան քարը :

Արկրորդ սենեկին մէջ, որու դուռը նախասենեկին հարաւային պատին միւս ծայրն է, ուրիշ վեց ոսկրատուններ կան, որոնց շատերը ախտաձև բաժնուած են : Հիւսիսային արեւմտեան անկիւնը քանի մի ոտք վար կ'իջնուի սենեկի մի մէջ, ուր միայն նստարանի ձեւով երեք խցիկներ կան :

Նախասենեակը դառնալնուս՝ արեւմտեան պատին երեսը բացուած դուռ մի կ'երեւի, սակէ ուրիշ սենեակ մի կ'երթուի, որուն հիւսիսային արեւելեան և արեւմտեան կողմերէն բացուած դռներ կան, որոնց ամեն մէկէն դարձեալ ուրիշ սենեակներ կը մտնուի, իւրաքանչիւրը երեքական հանգստաքաններով կամ նստարաններով և միանին կամարներ դարձուցած : Հիւսիսային պատին կողմի սենեկէն նեղ անցքով մի ուրիշ սենեակ մի կը մտնուի, որ այն ալ իւր արեւմտեան կողմը դարձեալ ուրիշ հանգստարան մի ունի նստարանի ձեւով, և երկու հաս եւտ հիւսիսային կողմը : Այս երեք հանգստարանները կամ մահանկազինները քան զմիւս ամենիքը երկար են դիրքովն :

Այս ծակերը կամ խորշերը, ինչպէս յայտնի կ'իմացուի, բոլորը մէկ անգամ գին ժայռի մէջ փորուած են :

Գերեզմանէն դուրս ելնելով՝ յետ կը դառնանք մինչեւ օջ կողմն եղած առաջին ուղին դէպ 'ի յարեւմուտք, և կը շարունակեմք մինչեւ առաջին մեծ ճանապարհը՝ գարձեալ աջակողմը, որ Արիոց Բլուր ըսած սեղը կը կտրէ, որու վրայ յետոյ պիտի խօսիմք : 10 բուսէէն ձախ կողմերնիս սեղի մի առջեւէ կ'անցնինք, յետոյ 22 բուսէ քալելով՝ երկու կողմը խորշ խորշ բացուած ժայռեր կը ատանուին, և օջ կողմը ճանապարհէն քանի մի քաջ ներսով՝ Կարապետի գերեզմանէ :

Այս յիշատակարանի հին շէնքն ալ բոլոր մէկ ժայռէ է, սր իւր գեղեցիկ գաւիթով բոլորտիքն եղած գերեզման ներէն կ'որոշուի : Խիսա սիրուն ճակատ մի ունի, որու եռանկիւնաձեւը վայելուչ ատրուներով, ծաղիկներով և սլուտուղներով զարդարուած է, թէպէտև չափակցութիւն չունի : Գրանը և եռանկիւնին բոլորտիքը գեղեցիկ շքանակներ կան :

Գաւթին ներքին կողմը և պատին

մէջտեղը փոքրիկ գեղեցիկ գուռ մի կայ՝
խիստ նեղ ցպածեւ չըջանալով մի պա-
տած , և անոր վրայ արմաւենիով զարդ-
մի՝ վրան տերեւներով : Այս գունէն
ներս մտնելու ժամանակ դամբանական
քառակուսի սրահի մի մէջ կը գտնեմք
զմեզ , որոյ ձախ կողմի պատին երեսը
երկու կարգ իրարու՝ վրայ գերեզմանա-
կան խորշեր կան , բայց այնքան նեղ՝
որ կ'երեւի թէ առանց շիրմի միայն
պատանքովը կը գնէին մեռեալը անանց
մէջ . վերի կարգը վեց և վարի կարգը
եօթը խորշ ունի : Հիւսիսային արեւ-
մտեան անկիւնը մինակ մէկ խորշ կայ .
և հիւսիսային արեւելեան անկիւնի գե-
տինը ծակ մի կայ , ուսկէ 5 ոտք վար
իջնելով փոքրիկ բակի (սահանջ) մի վը-
րայ կ'ելնէ , որու ծայրը պզտիկ ցած
գուռ մի կը բացուի , որ բարձրիկէ գա-
րեւանդով (շրճմ) մի երկրորդ բակիկ
մի կը տանի , ուր կան երեք խորշ դամբ-
անական :

Այն երկրորդ բակիկին ներքին պա-
տին երեսը դարձեալ գուռ մի կայ խիստ
ցած , որ միւսին պէս դարեւանդով
մի քառակուսի աղւոր սկնեակ մի կը

հանէ, որ իւր ներսի երեք երեսներուն վրայ կամարներ կան պատուհանի կամարներու պէս, որոնք Միհրապի ձեւ ունենալով, տակի կողմերնին նստարաններ կը կազմեն, որոնց վրայ շորս մեռեալ դնելու դամբաններ կան աջ ու ձախ դին, և երեք հատ ալ ներքին երեսին վրայ, և ասոր ձախակողմը ուրիշ դամբան մի եւս կայ, որու ներսի կողմը քառակուսի սենեակ մի է, և աջ դին հասարակ դամբան մի :

Վրան առջեւն եղած որահը յես դառնալնուս, ներքին պատին երեսը մէջտեղը պարզ դուռ մի կը տեսնուի, ուսկէ քառակուսի փոքրիկ սրահ մի կը մտնուի. հոս ալ երկու կտրոց իրարու վրայ դամբանական խորշեր կան երեք պատին երեսը. լերի կարգերը շորսահան, իսկ վարինները երեքական :

Մշակողմեան պատերեսին մէջտեղը դուռ մի կայ, ուսկէ ուրիշ քառակուսի սենեակ կը մտնուի, որու երեք պատին վրայ երեքական խորշեր կան, և երեք խորշերուն վրայ երկու կամար, որոնց ամեն մէկուն տակ դամբանական երկերկու խորշեր բացուած են :

Վերջապէս, հարաւային արեւմը տեան անկիւնը գետնին երեսը ծակ մի բացուած կայ, ուսկէ սենեկի մի մէջ կը մտնուի, բայց այս սենեկին շէնքը անկառար թողուած է և գերեզմանա-կիան խորշեր չունի:

Սոյն Դասաւորաց գերեզմանատը նէն ելնելով՝ յետ կը դառնամք կրկին մինչեւ Սփրոյ Բլր-ը: Այս բլուրս ինչ պէս որ իւր անուամբը կը յիշուի, մոխիրներու դէզ մի է բլրի չափ բարձրուցած. ոմանք կը կարծեն որ Սողոմոնի Տաճարէն հանուած ու հոս թափուած են. իսկ տեղացւոց կարծիքը աւելի խելքի մօտ է, որանք օձառի գործարանէ հանուած կը կարծեն:

Աջ կողմի շաւիղը բռնելով և 280 մետրի չափ տեղ. բայելէն յետոյ, ձախ դիտեն վրայ ճանապարհէն 29 մետր ներսով կը ձգուի պատի մի կիճեր, 40 մետր երկարութիւն և 3 մետր բայնութեամբ: Կարծող կայ որ այս նոր շէնքիս մնացորդները շերտալուէս մեծին շրուտաղէմէ գուրս շինել տուած ամպիթէատրոնինն է (1), թէպէտեւ սոցա ձեւը, (որ ահայտին

(1) Յօդակ. և նախա. թ. 2:

բարերով՝ մինչև 2 մեդք երկայն ու
լայն եղողները կան,) բոլորակութիւն
մի չեն ցոյց տար . ուստի ըստ այլոց՝ (1) ս-
նասէ թագաւորին սուրբ քաղաքէն բա-
ւական հեռու՝ արուարձաններու բռ-
լորախըը շինել տուած աշտարակի կամ
ամրոցի մնացորդներ կը համարուին (1) :

Եւթը բոպէ յառաջ քալելով Սու-
սաց վանքին պատին տակավը, որ աջ թե-
ւին վայ կ'ինկնի, քաղաքին պարիսպը կը
հասնինք, որոյ հիւսիսային արեւմտեան
անկիւնը Պեփինեայ աշտարակին վայ հիւ-
նարկուած է, զոր Ս'եծն Հերովդէս շե-
նել տուաւ՝ ութանկիւնի, և 70 կան-
գուն, այսինքն 35 մեդքաչափ բարձ-
րութիւն ունէր (2) :

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

Յովանու Օննդեան գիւղը (Սեանախոյն
վանքը), Գնչ-Սէր-Պիլլարի :

Ղանապարհորդութիւն

Երուսաղէմէն մինչև Յովհանու
Օննդեան գիւղը, զոր տեղացիք Ս'յ-

(1) Յովանու . Հնախոս . 2 . 4 :

(2) Յովանու . Հնախոս . 6 . 12 :

Քարէ՛մ կը կոչեն, երկու ժամու հեռաւորութիւն կայ, ուստի սոյն այցելութիւնը ընել փափայքող բարեպաշտ ուխտաւորք եթէ կ'ուզեն հանգիստ երթալ գալ, պէտք է ձիով կամ յաւանակով ուղեւորին :

Յոսպէի դռնէն ելնելով ու Ռեթէհէմի ճամբան ձախ դին թողլով, 90 մեդր քալելէն յետոյ երկու ճանապարհ դիմաց կ'ենէ. աջ դիւռ ուղին որ Յոսպէինն է՝ թողլով, ձախակողմեան ուղին յառաջ երթալու է, ուր 475 մեդրաչափ քալելէն յետոյ՝ աջ դին Պրիտը - Սոփլլա ըսած աւազանը կը հանգիպի. որ ըստ սուրբ գրոց Վերին աւազան կամ Վերի ճանապարհի աւազան ըսածըն է⁽¹⁾. չորս դին Սահմետականաց գերեզմանոց է. Վեհոնի ձորին ծայրը կ'ինկնի, ուր Սագովկ մեծ քահանայապետը և Նաթան մարգարէ Վաւթի հրամանաւ իւր որդին Սողոմոնը թագաւոր օծեցին :

Եւս աւազանին մօտ Լայի մարգարէն Լքազ թագաւորի ժամանակ մարգարէանալով ըսաւ այն նշանաւոր խօս.

(1) Յ. Թագ. Ե.

քր . « Լ՛հա հոյսն յղասցի և ծնցի որդի
և հոչեսցեն զանաւն նորա Լ՛մմանուէլ (1) :

Սոյն աւազանիս հիւսիսային գեա-
նին փոյ բանակեցաւ Սիւսիսակ՝ Սենե-
քերիմ Թագաւորի մեծ սպարապետը ,
երբ Երուսաղէմին տիրելու եկաւ , և
Հրէից սրտգամ խրկեց որ հնազան-
դին Լ՛սորեստանեայց Թագաւորին . և
Լ՛ստուծոյ դէմ եւս արհամարհանօք
խօսեցաւ : Իորայելացիք իրենց Եղեկիս
Թագաւորին հետ աղօթքի և ապաշխա-
րութեան դիմեցին . և Եսայի Լ՛ստուա-
ծակոյս կողմանէ եկաւ Թագաւորին
մօտ և քաջալերեց զինքը որ չվախնայ :
Լ՛սորեստանեայք չպիտի մտնեն երբէք
Երուսաղէմ , ըսելով : Հետագայ առա-
ւօտուն Սիւսիսակ երսւ ու տեսաւ որ
իւր բանակէն 185000 մարդիկ յանկար-
ծաւահ եղած են , ուստի մնացեալ զօր
քերն ժողվելով անմիջապէս փախուստ
տուաւ (2) :

Լ՛յս աւազանէս շատ հեռու չէ
Հերովդէս Լ՛գրիպարասի Թաղուած տե-
ղը , այն որ Յակօբոս առաքեալը սպան

(1) Եսայի Ե . 3—14 :

(2) Գ . Թագ . ԺԸ . 17 . ԺԹ :

նել և Պետրոս առաքեալը բանտարկել տուաւ, և ինքը Պաղեստինի կեսարիոյ մէջ մեռաւ երբ ժողովուրդն իրեն աստուածային պատուով կը գովարանէր⁽¹⁾։ Աւագանէն 100 մեգր գէպ 'ի յարեւմուտք գերեզմանտախան գեանափոր մի կայ, ժայռի մէջ փորուած, որ յիշեալ Հերովդէսին կը կարծուի։ Այս տեղս 1861 ին փորել տրուած ժամանակ, պատի մի երեսը գրուած գտնուեցաւ հայերէն գիրով Սարգիս վարդապետ, որ յայտնի ապացոյց մի է որ յառաջագոյն սոյն տեղը Հայոց ձեռքն էր։ Այսինքն ձոտ օտարազգիք գիշերանց երթալով եղծեցին գիրերը։ Իանիէլ Իգումենոս, ազգաւ Ռուս, 12ր դարուն սկիզբը ուխտաւորութեան եկած ժամանակայս տեղուանքս վանք մի տեսած է, ինչպէս կը գրէ իւր պատմութեան գրքին մէջ։ Նոյնպէս և միջին դարու մէջ կրօնաւորաց վանք մի ըլլալը Ատտինք կը վկայեն իրենց վանուց յիշատակարաններէն ուսանելով. և որովհետեւ կրօնաւորաց Հռոմէական ըլլալը չստիպ, ինչպէս ուրիշ տեղեր եղածները կը յիշատակէ,

(2) Գործք ձր․

վասն որոյ ամենայն հաւանութեամբ կը կարծուի որ ըսած կրօնաւորք Հայ էին :

Աւագանին արեւմտեան կողմն է Աբրահայն Մախլայի անուամբ վանքը , ուր տեղ յիշեալ Աբրահայն շատ նա հատակներու մարմիններ թաղած է 614 թուոյն միջոցները : Այս ալ Աբրահայն անուամբը աւագանն ալ իւր անունը առած է , որ Պիղքէդ-Մամիթա կը կոչուէր , և յետոյ միջին դարու մէջ Պատրիարքի լիճ եւս կոչուեցաւ :

Ղանապարհը շարունակելով 5 ըռ պէի չափ՝ կը հասնինք տեղ մի , ուր ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի , աջ կողմինը բռնելով և 440 մեդր կամ 7 ըռ պէ .բաւելով , դարձեալ ճանապարհը երկուսի կը բաժնուի : Աջ կողմինը թող ըլլալ , որ Յովհաննու Օննդեան գիւղը կը ասնի , ճախակողմեան ճանապարհը 10-12 ըռպէ գնալով խաչավանդ կը հասնինք : Այս վանքը որ Վրաց էր , և հիմակ Յունաց ձեռքն է , միջին դարու ամիսներու ձեւով շինուած է ձորի մի մէջ , որ վանքին անունովը խաչավանդի յոր կը կոչուի , (Իսախէլ-Մալլապէ : Այն կեղեցին 7 դարուն Հերակլիոս կայսր

շինել տուած է, այն տեղւոյն վրայ, ուր
 ըստ Երանայ աւանգուածեան՝ Քրիս-
 տոսի Խաչատրայտին ծառին տեղն է :
 Ուրիշ աւելի հաւանական աւանդու-
 թիւն մի կայ թէ՛ Հերակլ կայսր Կենաց
 փայտը յետ դարձուցած ժամանակ այս
 տեղ հանգիստ առած և խաչին վրայ
 լուսեղէն կամար մի ծագած տեսած է,
 և ՚ի յիշատակ սոյն սքանչելեաց այս ե-
 կեղեցին կառուցած է (1) : Լուսգ խորա-
 նին տակը տեղ մի ցոյց կուտան Երեք,
 որ տեղւոյն համար կ'ըսեն թէ Սուրբ
 Օսոբ անկած էր : Եկեղեցւոյն շէնքը
 հին է . յատակը բոլոր միւսիսններով
 զարդարած է ծաղկանկար . նոյնպէս և
 պատերուն և մոյթերուն ծեփին վրայ
 բոլոր պատկերներ նկարուած են և պատ-
 մական հատուածներ ալ կան : Սոյն վան-
 թիս մէջ տասը տարիէն ՚ի վեր է որ յա-
 ռանգաւորաց դպրոց հաստատուած են :

Խաչատրանքէն ելնելով՝ 200 մեզբա-
 չափ դէպ ՚ի հիւսիս կ'երթանք Ճանա-
 պարհին վրայ ելնելու, որոյ ուղղութիւ-
 նն է դէպ ՚ի յարեւմուտք՝ Խաչատրան-
 թի ձորն անցնելով, 20 բոպէին (վանքէն

(1) Հաննէ . պատմ. Ս . Երուստղէմի . յեր . 291 .

սկսելով) սարահարթի մի վայր կ'երևնայ
 և յետոյ Սափ-էլ-Սափի ըսուած ձորը
 կ'իջնենք : Քառորդ մի ժամ ասկէ բլրի
 մի վայր ելնելով դէշ ճանապարհէ մի
 և Սափ-էլ-Պագոփէ, Պետուիններու
 ըսած ձորէն անցնելով, աջ գին կը հան
 դիպի Խեղդէր-Նահլէի աւերակները :

10 րոպէ մի եւս յառաջ երթալով
 Սափ-Տիպ ձորին ծայրէն կ'անցնինք,
 և աջ դին բլրին ստորտը Խեղդէր-այն-
 Ղառ-է ըսուած գիւղին աւերակները
 կը տեսնուին : Ելին վայր հասած ժա-
 մանսկինս յարեւմտքէն Սիջերկրական
 ծովը և յարեւելքէն Համբարձման լե-
 ուր սուրբ քաղաքին մէկ մասին հետ
 միասին կը նշմարուին :

Եւ կողմը ձոր մի Թողով, ուր իջ-
 նելու ճանապարհն ալ կ'երեւի, ձախ
 կողմէն՝ քառորդ մի ժամ քալելէն յե-
 տոյ, Պէյր-Լափը ըսուած գիւղի մի ա-
 ւերակներու մօտէն կ'անցնինք :

Հոս քարուտ ճանապարհէ մի դա-
 րուվար իջնելէն յետոյ, 17 րոպէին (Յով-
 հանու Օննրեան գիւղը կը հասնինք : Սի-
 ջին դարու Հայք Երանախով կ'անաւա-
 նէին . իսկ տեղացիք իրենց լեզուով Եյն

Կ'երեւելի որ հին ևս
 ժամանակի Վասին բաւած քաղաքն է յ որ
 Յուդայի յեղին մէջ էր ու քահանայից
 յեղին կը վերաբերէր (1) : Կորակ բլրի
 մի վայ շնուած է : Աստ Վասինը
 վանք մի և եկեղեցի մի ունին :

Չարտրիա քահանայապետ իւր կը
 նաջն Նղիսարեթին հետ աստ կը բնա-
 կեր, ուր ծնաւ և Յովհաննէս Վկրտիչ
 Քրիստոսնեթեան առաջին դարերէն
 ի վեր եկեղեցի շնուած կար սյս տեղ .
 Դանիէլ Բուսմեճուս Սուր 1113 ին ե-
 կած ժամանակ տեսած է վանքեր ու ե-
 կեղեցիներ : Վասինայ ձեռքն եղած ե-
 կեղեցին 1621 ին ամալի վիճակի մէջ
 գտնուած ժամանակ . ստացած են և ե-
 կեղեցին նորոգելով վանք մի եւս քաղ
 շնուած են : Եկեղեցւոյն աջակողմեան
 դռանը մէջէն 7 անտիճանով վար կ'իջ-
 նուի փայրիկ խորան մի ժայռին մէջ փո-
 թուած : Դոր ծնաւ, կ'յանն, Յովհան-
 նէս Վկրտիչ :

Վասինայ վանքէն ելնելով աջ դին
 ելլից՝ ամալին ուղին բռնելով և յետոյ
 ձախ հորթի տաղի ճիգնապարհը շեղելով,

(1) Յուդայի քաղաքն էր Երուսաղիմ :

3. րոպէէն աղբիւր մի կը հանգեցնի .
 արեզացի քոնստանտայք II. Աստուա
 ծառնի աղբիւր կ'անուանեն . շաք ջուր
 մի գւնի և գիւղի պարտէզներն անով
 կը ջրեն : Այնեալ աղբիւրն մտն . Մահ
 մերական գիւղացւոց սոցոթարանն է ,
 որոնք 500 հոգւոյ չափ կան , խակ քրիս
 տոնեայք հարիւրի մի չափ :

Աղբիւրէն գէալ յարեւմուտք գը
 նալով , և 100 մեդր քալելէն յետոյ
 ձախ թեւի վայի ձամբով բքի մի վը
 բայ կ'ենլուի , և 4 րոպէէն երկաթի դը
 ցան մի քով կը հասնի . այս դուռը հին
 եկեղեցւոյ մի է , զոր | ասինք այցելու
 թեան կը կոչեն , և կ'ըսեն աւանդու
 թեամբ թէ՛ Օ սքայիս քահանայ այս
 պեղ ամառնային ասան մի ունէր , և
 թէ Մարիամ սուրբ կոյսը այս օտեզ այ
 ցելու թիւն յրաւ իւր մօր քոջ ազկան
 Եղբարեթիւ :

Այն վանքս իսկզբանէ շայտն էր ,
 և կը կոչուէր | Իռնակոյն վանք , և մին
 չեւ հնգետասաներորդ դար յիշտու
 կու թիւնք գքով մնացած է մեր քով .
 վեշտասաներորդ դարուն մէջ , կամ
 բիչ մի յառաջ , Մաղբայի արարացիք

յարձակելով սուրբ երկրիս մէջ, յի
 շեալ գիւղի բոլոր վանականները հա-
 րատահարեր ու հալածեր և վանքերուն
 տիրած են: Չորս եկեղեցիք կը յիշուին
 այն ժամանակներն Հայոց ձեռք գրաւ
 նուած, որք են՝ Սուրբ Կարապետի,
 Սուրբ Վ իմի, Սուրբ Աստուածածնի
 և Սուրբ Ծննդեան (Յովհաննու Կա-
 րապետի). վերջինը նոյն է, ինչպէս կը
 կարծուի, զոր այժմ՝ Լատինք ունին, և
 ինչպէս վերն ըսինք, 1621ին ստացած են:
 Այցելուութեան վանք ըսածը՝ Լատինաց,
 կ'երեւի որ Սուրբ Աստուածածնինն
 է, ուր Տիրամայր սուրբ Կոյսն ողջանը
 տուաւ Եղիսարեթի: Սոյն վանքիս մէջ
 աղբիւր մի կար, որ Մաղբըսպւոց վան-
 քը կարծանած ժամանակնին աղբիւրն
 ալ անհետ եղաւ, բայց հիմակ թէ հին
 եկեղեցւոյ աւերակները և թէ աղբիւրը
 գտնուած է նորէն և Լատինք իրենց
 սեփականած են: Հաննէ քհոր մի կը
 յիշատակէ հոս, որոյ ջուրն է կ'ըսէ,
 բարեհամ, ցուրտ և անոյշ⁽¹⁾:

Այս տեղ կը կարծուի որ թրխաանել
 ըլլայ Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ:

(1) Գտնմ. Ս. Երուսաղէմի, յեր: 293:

Հերովդէս Սեծն Սեթլէհէմի և չար-
 ջակայ գիւղերուն փոքր երեխայքը ըս-
 պաննել տուած ժամանակ, Նշիսարէթ
 իւր մանուկը գրկելով փախաւ և վէճ-
 քարի մի կռթռնելով պատասպարուիլ
 կ'ուզէր. քարը մոմի պէս կակղնալով՝
 իւր մէջն առաւ պահեց մանուկը: Այն-
 շեալ վէճը սոյն վանքիս մէջն է, որու
 փայ մատուռ կար Սորբ Ս իֆ անուամբ
 ըստ Հայ յիշատակարանաց, և քարե-
 պաշտ քրիստոնէիցմէ յարգանք կ'ընդու-
 նի մինչեւ ցայսօր:

Նկեղեցւոյն մնացորդներէն դեռ կ'ե-
 բեւին, նոյնպէս և վանքին, զոր և Հան-
 նէ կը յիշատակէ, և կ'ըսէ որ կանգուն
 տեսնուած մնացորդ շէնքը գինետուն
 մէկ մասն է (1). Ս անքը՝ եկեղեցիէն եւ
 ներուն՝ ձախ դին կ'ինկնէր, և Հաննէի
 ըսած ջոհորը ներսի կողմը դրանը կից
 էր, որ մինչեւ ցայսօր դեռ կայ:

1861 Թուականէն ՚ի վեր է որ Ալ-
 բանջիսիկեանց Ս առին միաբանութիւնը
 իրեն սեփականած է սոյն վանքս ալ, ո-
 բուն տեղը մաքրել տալով հին եկեղե-
 վեցին ցանուած է հիմակ: Ներս մտած

(1) Պատմ. Ս. Երևանագէմի, յերես 203:

ժամանակ աջ դին խորշի մի մէջ Կէֆ
մէկ կտորը կ'երեւի, որու մէջ պահուե-
ցաւ Յովհաննէս Մկրտիչ: Հիւսիսա-
յին դասին պատին մէջ Մկրտ-իւն ա-
ւարանին տեղը դեռ կը տեսնուի զոր Լա-
տինք հայկական եկեղեցւոյ ձեւակեր-
պութեանը տեղեակ չըլլալով, չէր գի-
տեր, կ'ըսեն, ինչ կը նշանակէ այս մեծ-
կոտի խորշը այն պատին վրայ, և տգի-
տութեամբ կը հարծեն թէ Սուրբ Յովհան-
նէս հին թրիմտուած պիտի լլայ:

Այն Հայոց աւերակ քանդէն դուրս
երևելով յետ դառնալու է մինչև ճա-
նապարհին վրայ, ուր տեղացի գէյ ի
յարեւմուտք շիասի երթալով գահա-
վէժ ճամբու մի եղբբով, 20 բուլէէն
յետոյ աջ կողմի վրայ Բաղնիէ գիւղը
կ'երեւի, որու առջեւէն կ'անցնին ուխ-
տաւորք Երուսաղէմ եկած ժամանակ-
նին: Յետոյ քարակոյտ տեղ մի կը համ-
տուի ճամբուն մօտ, որով ծածկուած է
ժայռին մէկ մասը, այն որու վրայ Ս.
Յովհաննէս կը քարոզէր:

Ի՞նչ բուլէէն յետոյ Մարի-Ճանապ ը-
սած ձորէն կ'անցնուի, որ գեղեցիկ վի-
շակուած հովիտ մի է, այգիներով զար-

դարբանն և առաջակ: մի էւթ կը ջե
 գետինը: Յիշեալ ձորին ձախակարեկան
 եղբորով գնալով դէպ յարեւմուտք ուղ-
 զեալ՝ 10 րոպէ անդին անկիւն մի կը
 հանդիպի, հոս հասնելուն՝ աջակողմի
 ճանապարհը բռնել երթալու է: Հիւ-
 սիսային դին Մովդիխալ կ'երեւի, որ
 հիտնակ Սպա կը կոչուի, և բարձր լեռուն
 մի գլուխը շինուած է: 17 րոպէսէն Վյո
 — Խապիս կը հասնուի, ուր քանի մի ձի
 թենններ և փոքրիկ շէք մի կայ: Վյո
 տեղ ձիէն իջնել սրտք է, որովհետեւ
 դարու վար տեղ մի է դժուարին և քա-
 նի մի քարէ աստիճաններէ կ'իջնուի,
 ուր տեղ կայ եղջերենի գեղեցիկ ծառ
 մի պզտի արտի մի մէջ, որ Վյո — Խապիսի
 աղերսովն ջրով կը ջուրի: Յիշեալ ջու-
 րը թէպէտեւ նուազ բայց պարտու-
 կան է, և փոքրիկ աւազանի մի մէջ կը
 թափի: Վյո հասած ժամանակ 12 ոտք
 քարափոր աստիճաններէ վեր կ'երնուի,
 ուր դռնակ մի կայ, որ է (Յովհաննուս Ս) լ-
 կրիկ Վյոն դռուր: Վյո տեղ, որ (Յով-
 հաննուս) Ենայայ կը կոչուի: Ճգնեց խտու-
 կրոն վարքով Մեծն ի մտուկն կամանց,
 և պատրաստեց փնրը յանպիմարու:

Թիւն կոչելու զմարգիկ, և Մեսիայի
գալուստը ծանուցանելու :

Այրը լերան մի ստորոտին վայ շէ-
նուած և Բե-ե-կի յդին վայօք երկնցած
է, որ այս ըսած տեղս ձորին խիստ խո-
րունկ տեղն է. բնական այր է, և 7 մե-
դքը երկայնութիւն, 3 մեդք լայնու-
թիւն և նոյնչափ ալ բարձրութիւն ունի.
դուռը գէպ 'ի հիւսիսային արեւմուտք
կը բացուի : Աղօթարանի և վանքի մի
տեղը մնացորդներ դեռ կ'երեւին, որ
ժամանակաւ այրին վայ շինուած էին :

Այրին դիմաց՝ հիւսիսային արեւ-
մտակողմը Սաբաֆ ըսուած պզտի գիւղը
կը տեսնուի :

Յովհաննու ծննդեան, կամ Այն-
Քարեմի մէջ և անոր մերձակայքը գլու-
նուած ուխտատեղիքն ասոնք են զոր
ստորագրեցինք :

Ասոնցմէ դուրս է Փիլիպպոսի աղէի-րը,
ուր ուխտաւորաց սովորութիւն եղած
չէ այցելելու, ըստ որում ոչ շէնք կայ
և ոչ ալ ճանապարհի կողմանէ պատե-
հութիւն ունի հանդիպելու : Յովհան-
նու Օննդեան գիւղէն մէկ ժամ և մէկ
քառորդ կը տեւէ, ճանապարհը խիստ

քարտա ու դժուարակոխ է . Սասնէ
 Հանիէ ըսուած ձորի մի , որ հին ժա-
 մանակ Երուսաղէմէն Պէյր-Սիպիոս ու
 Վազա գնալի մեծ ճանապարհ էր ⁽¹⁾ , հա-
 բաւոյին արեւմտեան եղերքը կ'ինկնի .
 լեռնադաշտակի ծայրը , զոր տեղացիք
 Այն-Հանիէ կը կոչեն , ջուրը հեռաւոր
 ակէ մի գետնափոր ճանապարհով կու-
 գայ , և այս տեղ փոքրիկ աւազանի մի
 մէջ ժողվելով , յետոյ դուրս կը թափի .
 աւազանը պզտի խորանի ձեւով շին-
 ւած է : Այս տեղ մկրտեց Փիլիպպոս
 առաքեալ Տիրոջն հրամանաւ կանգա-
 կա թագուհւոյն Եթովպացի ներքինին ,
 որ Երուսաղէմ եկեր էր Աստուծոյ եր-
 կրպագութիւն ընելու , ու Վազա կը
 դառնար կարգի մէջ նստած , և Եսայի
 մարգարէի գիրքը ձեռքը : Փիլիպպոս
 տեսնելով նորա ջերմ հաւատքն ու ճրչ
 մարտութեան համար ունեցած փափա-
 քը , թէ՛ նորս միտքը լուսաւորեց մար-
 գարէին մնլթ խօսքերը պարզելով եւ
 թէ մկրտութեան կնիքը տուաւ ⁽²⁾ :

Այն անգիւրս 1859ին (Յոկհաննէս II.

(1) Գործք . Է . 56 .

(2) Գործք . Է . 27—40 .

Պատրիարքը գնեց հասնուրձ վրայի պարտէզովը, որու մէջ կան այգիներ ու թըղենիներ, և հիմանկ շարաց սեփուկան ըստ ստոցուածքէ, այսու ամենայնիւ թնայել ջրայտօր դեռ. շնու թիւան մի եղած չէ. որ ժամանակին կրնայ, ծառայել սեփուկանու թեանի իրաւունք հաստատելու համար ։

Երբիցին հարաւային սրբու եղակող մը այգիին մէջ երեք սիւներ կան և որոնք կը ցուցնեն թէ հին ժամանակ եկեղեցիով մի պատուած են այս տեղս ։

Սոյն աղբիւրիս ճանապարհ կցի թեմ լէհէմ գնալու ։ բայց ճանապարհը քարուտ ուղիւն է ։

Ըստ կը թանայ մեր Տատներորդ այցելութիւնը ։

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐԱՐԻ ԱՅՏԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Վերջումս ։ Դ. Արեւիկա ճո՛ղ Է այլ ։

Յորդանանու ։ ուղեւորութիւնը մեր աղբիւր մէջ դարձ մի Դ մեր Ե իրափանուած է, թէ ճանապարհի դժուարութեանց համար որ Չ ժամ կը պէտէ ։

և թէ առաւելապէս մտհարեր վտան
 գոց համար, որ ամեն տարի պահան
 չինիր, մէկ կամ երկու անձինք որո՞ կ'եր
 թան իրենց աւելաբարչաութեանը: Սա
 ղում ասել բարոյականութեան դէմ եւ
 ղած զեղծմունքները, որ ճշմարիտ բա
 րեպաշտ և պնտուց տէր մարդ մի եր
 բէք չընդունիր և ոչ անգամ տեսնել:
 Յունաց ուխտաւորք, որ ամեն տարի
 սովորութիւնս ունին գնալու, արքեւ
 կանոյք կը սրարաւորին գետին մէջ
 լուացուելու և կրկին մկրտուելու: այս
 սրտձառու է որ բանասիրն զգէր ևս
 պահիսս չեն բար միշտ:

Սուրբ Միսոս 'ի հին ժամանակաց
 սովորութիւնսն քանի մի ուղտի բեռ
 Յորդանանու ջրէն բերել տալով, բա
 րեպաշտ ուխտաւորաց բաւնելու: Ի՞նչ
 չեւ անգամ Աշտուրացիք: Տետերնին կը
 ասնին, և անով մկրտութիւն կ'ընեն,
 կամ մկրտութեան ջրան կրխառնեն, որ
 խիստ մեծ յարք ունի բոլորնին: Ինչ
 պէս ասին: Ա տարի յառաջ: Լուսարից
 ներքայ մէկ էն: Այսպէս Յորդանանու
 ջրէն ասն նպաստակիս: Տեսնաք ինչքան
 լինելով անգարս հիւսարտտէն, Մին:

Լիպայի Ս). Պատրիարքն չինու պատուական ամաններ շնորհած էր մէջը դնելու համար, որոյ փոխարէն և Ս ԵՏ. Կայսրը իւր և իւր Կայսրուհւոյն կենդանագիր պատկերները յուղարկեց (1) :

Սոյն ճանապարհորդութիւնը, ինչպէս նաեւ հետագայ Երկոտասաներորդ և վերջին ճանապարհորդութիւնը Լայտելութեանց կարգին մէջ դասաւորեցնիս ուրիշ նպատակ չունի, բայց միայն ստորագրել նոյն սահմաններուն մէջ գտնուած սուրբ Տեղիքը, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մարմնառիկ Տնօրէնութեան խորհուրդները կատարեցան :

Ճանապարհորդութիւն

Յոպպէի դռնէն դուրս ելնելով, անմիջապէս ձախակողմեան ճանապարհէն Գեհնի ձորն աջ կողմը ձգելով և Սիօն լեռան ստորոտով յառաջ կ'երթանք, յետոյ աջակողմը Լիեղդամայի առջեւէն կ'անցնինք և 15 րոպէին (Յաբայ-հար (Լբբայ-հար) կը հասնինք : Լիեղդ Կեղրոնի հեղեղաւոր բռնելով,

(1) Տե՛ս Գ ԵՏԵ . Գ արդ . Կրիմեր :

որոյ նախ ուղղութիւնն է դէպ 'ի հա-
 րաւային արեւելք, մէկ ժամ և 5 րո-
 պէին հանգիստ ճամբով կեդրոնի ձախ
 եզերքին վայ դնալով Արուսազէմն ա-
 չուրնէս աներեւոյթ կը լինի. և մէկ
 ժամէն յետոյ ճանապարհին վայ աջ
 դին հոր մի կը հանդիպի, որու մէջ միշտ
 ջուրը պակաս չէ: Աւթ ըսպէ եւս քաղ-
 լով, ձախ դին ճանապարհին մօտ Արտի-
 ըսուած վրանաբնակ ժողովդին գերեզ-
 մանոցն է. ուր Տէրփշի մի գերեզման
 ալ կայ, որու ջերմեռանդ Արաբացիք
 ուխտի գնալով ուղտի հնացեալ համեա-
 ներ ու արօրներ, կիտ, կոտրտած խե-
 ցամաններ, վրանի կոտորուանքներ և
 այլն, կը նուիրեն: Այժմ ըսպէին՝ աջ
 կողմը կեդրոնի մէջէն անցած ուղին կը
 մտնենք, և ձախ կողմը նոյն հեղեղա-
 տին եզերքովը յառաջ կ'երթանք, որ
 50 մեդրաջափ հեռուն՝ ըսած հեղեղա-
 արս օրինաւոր վիհ մի կը դառնայ երկու
 ճեղագեալ քարածայռ պարխապներու
 մէջտեղը փորուած. և ժայռին երեսը
 մտղի նման ծակեր բացուած, որոնց մէջ
 հին ժամանակները ձգնաւորներ կը բռ-
 նակէին:

... Բասնէ բողեմն Յաւնաց Հայր Սահայր
 Վանք կը հանակեց, որ խիստ նարաւ
 գրական գեղար ևի աւնի : Բարասունեւ
 թեան առաջին դարեքէն սկսեալ բազ
 վնթիւ ճգնուարներ կուգային այս տեղ
 բնակեցու : Էւգորսիա Թագուհին աչ
 առարակ մի շինել տուած է վանքին հա
 բաւակողով, որ իւր անուամբը կը յի
 շուի, և ուխտագործն ասոր մէջ կը բը
 նակեցընեն՝ եթէ գիշերը մնալու ըլլան :
 Բաւոն այնչափ բարձր շինուած է, որ
 խիստ երկար սանդուղ մի պէտք է վեր
 ելնելու համար : Բիշ ճամբանակ յետոյ
 Ա. Էթիօպիոսի աշակերտ Հայր Սաբա
 իւր վարդապետին յաջորդելով սոյն վան
 քըս շինեց :

Վանքին գուռը հարնելուն, կրօ
 նագործերէն մին, որ վանքին կից եղած
 հիւսիսային բարձր աշտարակին վերայ
 պահպանու թիւն կ'ընէ, զամբիւղ մի
 վայր կը կախէ, և անով կ'ընդունի Էրու
 ստղենի Յաւնաց արատրիարքին կողմէ
 սքոռած յանձնարարական գիրք, և
 ունեց որոյ կարելի չէ որ ներս մտնէ ըն
 դոսին : Ինքնին վաւերական ըլլալը
 ստուգելէն յետոյ՝ նշան կուտայ, և

անսկզբուցեա արաւարթն երկամբի գուռը
 կը բացուի: Յիսաւն ստորի անդուղ
 մի վար կ'իջեցնեն, երկրորդ երկամբի
 դռնէ մի անցնելէն յետոյ՝ ուրիշ աւելի
 կտրած սանդուղ մի կը կախեն և պզտի
 քարացատակ գաւեթի մի մէջ կ'երնուի:
 Այս տեղ փոքրիկ ճամուռ մի կայ բու
 լտի ձեւով, որս մէջ է Հայր Սեփայի
 բողոք: Անոր քով է Ս. Նիկողայոսի ե-
 կեղեցին ժայռի մէջ փորուած. խիստ
 հինաւուրց եկեղեցի է: Անկէ՝ ուրիշ
 փոքրիկ ճամուռ մի կը մտնուի, ուր ամ
 փոփուած են Պարսից խոսքով Թագա-
 ւորի զօրաց ձեռքով նահատակուած
 ճգնաւորներուն մասունքները, 77 գու
 բուն մէջ: Այն ժամանակներու սցյն վան-
 թին մէջ 4000 կրճնաւոր կը ճգնէին, և
 շիջակայ մահահանձերուն մէջ գտնուած
 բոլոր ճգնաւորաց թիւը 10,000-ի կը
 հասնէր, որոնք անկոր Հայր Սարայի
 վանքի վանահայր Տրդատնին տակն էին:
 Վանքի եկեղեցւոյ ճէրը բաւական
 հին է, ոտիէն իսկապէս երով, և բոլ-
 ղանց կան նկարներով զարդարուած:
 Արժանաւոր արձակի մի ցոյց կուտան
 և կըլին թե՛ Վարդ Սարայի տնիքն է,

որուն արմաւները կորիզ (կուտ) չունին :

Յովհաննու Մանասկացոյն գերեզմանն
 ալ հոս է կ'ըսեն, որուն վայ է իւր
 ճգնարանը : Անկէ կ'երթուի այր մի և
 փոքրիկ մատուռ մի միւսիննէ յատա
 կով, ուր Հայր Սաբա բնակած է կ'ը
 սեն, և Վեդրոնին փայ կախուածի պէտ
 շէնք մի է և Արիւծի այր կը կոչուի : Յոյնք
 կը պատմեն թէ, օր մի Հ. Սաբա դուրս
 ելած ըլլալով, առիւծ մի կուգայ այրին
 մէջ պառկելու . յետ դառնալուն սուր
 բը, առիւծը կը տեսնէ, և Աստուծոյ
 ապուհնելով՝ ըստ սովորութեանը ներս
 կը մտնէ և կրսկսի ժամերգութիւնն ը
 նել . դեռ խօսքը բերանը՝ բունը կու
 գայ՝ կրսկսի մրափել . առիւծը քովը կը
 մօտենայ, թեղանիքէն խածնելով կը
 քաշէ դուրս կը տանի . կ'արթննայ Ս.
 Ղզնաւորը, ներս կը մտնէ և նորէն կը
 շարունակէ իւր աղօթքը . դարձեալ մը
 րափը կուգայ, և երկրորդ անգամ ա
 ռիւծը զինքը քաշելով դուրս կը հանէ
 այրէն : Այն ժամանակ իփստ ճայտով
 մի կը դառնայ կ'ըսէ առիւծին . Սիթէ
 քեզ և ինձ բաւական տեղ չիտայ այս
 տեղ : Աւանդին մի ցոյց կուտայ կ'ըն

դանուոյն որ հոն պառկի . առիւծն հը նազանդելով՝ այն օրէն ՚ի վեր սուրբ Ռֆնաւորին հետ մէկ տեղ կը բնակի այրին մէջ : Յայտնաւորքին մէջ կը յիշատակի թէ՛ Ս . Լըրասիմոս իւր խիստ սրբութեանը համար առիւծ մի իրեն կրտսասաւորէր, Յորդանանէն ջուր բերելով⁽¹⁾ : Ըստ սուրբին վանքը քիչ մի վարը պիտի տեսնենք : Եւսմանակաւ այն երեւելի վանուց մէջ Հայ միաբանք եւս կը բնակէին , ինչպէս կը վկայէ Հաննէ⁽²⁾, և վանքին մէկ մասն ալ իրենց ձեռքն էր մինչեւ յիշեալ պատմագրին ժամանակ . բայց թէ ո՞ր ժամանակէն ՚ի վեր հեռացած են անկէ , յայտնի չէ : Ի՞նչ մինչեւ ցայսօր ականատեսք կը վկայեն , թէ մեծ եկեղեցւոյ գմբէթին մէջ հայերէն երկաթագիր գրուածներ կան . նաեւ հայերէն ձեռագիր գրեանք եւս գտնուած են հոն :

Հայր Սաբայի վանքէն ելնելով , եւ Լըրուսաղէմի ճանապարհը յետ դառնալով՝ Վեդրոնի եղերքը բռնած , մինչև

(1) Յայտ. Ապրիլ 25 : Հաննէ . պատմ. Ս . Երուսաղէմի . յեր . 278 :

(2) Հաննէ . անգ . յերես 270 :

աջ կողմի առաջին ճանապարհը՝ որ 20
րոպէ կը տեւէ, կեդրոնին միւս եզերքը
կ'անցնուի: Քանի մի քայլ եւս առնե-
լով, աջ կողմը ճամբուն վրայ Պեր-էլ-
Լըսոյ կոչուած սառնիճը կը հանդիպի,
ասկէ անդին Պետուխներու սահմանն է:
Իսկոյ այս ճանապարհները ձորերուն
հեղեղաաներուն մէջ, լեռներու սառ-
րոտներուն ու գլուխներուն վրայ ըլլա-
լուն խիստ յոգնեցրնող են: Թէպէս ու-
րորուն ճանապարհները շատ են, այսու
ամենայնիւ գլխաւոր ուղղութիւնն է
դէպ ՚ի յարեւելք, և ամենասոսկիով
անապատի մի մէջէ ալ կ'անցնուի է:

Քառորդ մի եւս քալելէն յետոյ,
բարձր տեղ մի կը հասնինք, ուսկէ կը
տեսնուի Մեռեալ ծովը: 25 րոպէ ա-
ւելի անդին ձախ թեւի վրայ, ճանա-
պարհին մօտ սառնիճ մի կ'այ Պեր-էլ-
Լըսոս անունով, որու մէջ երբեմն ջուր
կը գտնուի, բայց գոյնը ճերմակեկ է:

Տասը րոպէ եւս յառաջ երթալով
քարակոյտեր կը հանդիպին խորհրդով
դիզած, որպէս զի Մահմետականք ի-
մանան որ այս տեղերս Նէպի-Մուսայի
դիմաց կը գտնուին: Նէպի-Մուսա,

այսինքն՝ Վովսէս մարգարէ լռածը, խիստ հին վանքերէն մին է, 47 դարուն մէջ հիմնադրուած: Խոսքով թագաւորի զօրքերը սոյն վանքին ալ չսնայեցին: Եւ մանակէ յետոյ մահմետական Արաբացիք համարելով թէ Վովսէս մարգարէ ասոր մէջ թաղուած է, տիրեցին անոր և քիչ շատ փոփոխութիւններ ընելով՝ Կիւարէ մի եւս քովը անկեցին. սրահ արանութիւնը քանի մի Հնդիկ կրօնամոլներու յանձնուած է, որոնք քրիստոնէից չեն թողուր ներս մտնելու:

Իսկ թէ Վովսէս մարգարէն ինչպէս այս տեղ մեռաւ և թաղուեցաւ, աւասիկ Վահմետական Արաբացւոց աւանդութիւնը:

Հարիւր քսան տարեկան հասակն հասած էր Վովսէս՝ առանց և ոչ մէկ փոքր ակարութիւն մի զգալու իւր ծերութեան պահանջելովը, լստ որում Աստուած, որու սիրելի էր, խոստացած էր որ այս աշխարհիս մէջ թողու զինքը և իւր քով չկանչէ՝ մինչեւ որ ինքն իւր յօժար կամօքը գերեզման չիջնէ: Վովսէս, որովհետեւ գիտէր թէ իւր ժողովուրդը իւր մահուանէն յետոյ ուղիղ

Ճանապարհէն մոզորուելով՝ Աստուծոյ բարկութեանը պիտի հանդիպէին, մեռնելու փոյթ չէր տանիր, և կրգգուշանար ամենեւին գերեզմանի չմտնալու : Սակայն ժամանակն եկած հասած էր նորա մարմնոյն յաւիտենական հանգիստ տալու : ( )րին մէկը, երբ նա լեռնելու վրայ կը շրջէր, ձիւնի նման ձերմակ բլրի վրայ չորս անձինք տեսաւ, որոնք մեծ աշխատանքով ժայռին կողերուն վրայ խուց մի կը փորէին : Ասոնք Աստուծոյ չորս հրեշտակներն էին ու թանձրկեկ վերարկուով մի պլլուած էին, որ ապահովասլէս կարենան խաբել մարգարէն : «Ի՞նչ կ'ընէք դուք այս ամայի տեղը » հարցուց իրենց Սոխէս : «Վե՛նարան մի կը փորենք, ուր տեղ մեր թագաւորը պահել կ'ուզէ իւր ամենէն թանկագին գանձերէն մինը, — պատասխանեցին աշխատողները, — ստոր համար է որ այս ամայի տեղը եկանք փորելու : Ս'եր գործը գրեթէ լրացած է . հիմակ պիտի սպասենք այս տեղ մինչեւ թանկագին գանձուն գալը, որ շատ չուշանար » :

Արեգակն իւր կիգիչ ճառագայթ

ները կը սփռէր, և մօտ տեղերը տեղ մի չկար որ ջերմութենէ պատասպարուի։ Փորուած խոռոչը միայն աղւոր շուք մի և պատրողական զովութիւն մի կ'ընծայէր։ Սովսէս խիստ յոգնած լինելով մէջը մտաւ որ պահ մի հանգիստ առնու, և ներսի կողմը նստարանի նման քարէ յօրինուած տեղւոյն վրայ հանգիստ առաւ։ Նստելու ջմնաց՝ չորս աչխատաւորաց մին քովը մօտենալով մեծ յարգութեամբ խնձոր մի մատուց իրեն, այնպէս սիրուն գունով և անոյշ հոտով, որ տեսնողին բերնի ջրերը կը վազցնէր։ Սարգարէն ձեռքն առաւ խնձորը և բթին մօտեցընելու ջմնաց՝ ինկաւ մէկէն յաւիտենականութեան քնոյն մէջ։ Հրեշտակները՝ որ Ամենակալին հրամանակատար սրաշունեաներն են, նորա հոգին թեւերնուն վրայ կրելով Աստուծոյ աթոռոյն առաջն տարին. և մարմինը սոյն այրիս մէջ կը կենայ, ուր որ մինչեւ ցայսօր հանգուցած է։ Այն ժամանակէն ՚ի վեր սոյն ժայռը, որ օրէն ըրադիր Սարգարէն պատուեց, գեռ իւր արտասքին ձերմկութիւնը կը պահէ, զոր եթէ քիչ մի փորելու ըլլայ մարդ, տակը

դժոխաստիպ սեւութիւն մի կը տեսնէ :

17 բուպէին արագընթաց զառ 'ի վայրէ մի վար իջնելով՝ ջրամբարի մի քով կը հասնինք Պիրէր—Նեֆէֆու անուն, որ ժայռին մէջ փորուած է . միշտ ջուր չգտնուիր մէջը, և ամառը վնասակար է :
Յետոյ 18 բուպէին ճանապարհն այնքան կը գէշնայ, որ հարկ կ'ըլլայ ոտքով քալելու . 17 բուպէ աւելի անգին լայն ձորի մէջէ կ'անցնուի Ռասի—Լեբրասի աւնուն, կամ ըստ այլոց Ռասի—Ես—Սարանի : Յետոյ 43 բուպէի չափ 1 կողմ կոչուած պզտի դաշտի մի մէջէ քայելով, ձախ դին կը թողուի Երիբովի ճանապարհը եւ Ռասի—Ել—Բնէրի ձորը կ'իջնուի, որ մեծ հեղեղատ մի է, ուր անձրեւ եկած ժամանակ միայն ջուր կը գտնուի :

8 բուպէ յառաջ քայելով՝ զառ 'ի վայր մի կը հանդիպի, ուր խոհեմութիւն բանեցընել աւգորդ պէտքէ դարձելով ուր քով անցնի եթէ չուզէր որ գլուխը պատուուի : Ըստ տեղ ալ կը գտնուի այն ձերտակ քարերէն, որոնց մէջը սեւ է, դարչ հոտ մի օւնի ու անուիճի նման կը փտի :

25 թուակէ եւս սոյն հեղեղատին մէջէն քալելէն յետոյ, աջ կողմը հանդիպած ճանապարհը կը շարունակեմք ձորին եզերքովք, և երեք թուակէն ուրիշ քարակոյտերու առջեւէ կ'անցնիմք : Տասը թուակէն ուրիշ ճամբայ մի եւս թող կուտամք ձախ թեւի վրայ՝ որ կը բխուի կը ասնի, և 7 թուակէ եւս քալելով Մեռեալ ծովը գիմացնիս կը տեսնեմք, և ծովային հոտը սաստկասպէս կը զարնէ մարդոցս քթին :

30 թուակէ մի ծովեզերեայ՝ նշաններ կրող մերկ և հոռ. հոն ամբխացեալ ժայռեր ունեցող գեանէ մի անցնելէն յետոյ Ուստի-Եր-Տաղար կը հասնինք, որ Պիճակներու ձոր ըսելէ, լայն հեղեղաս մի է Մեռեալ ծովուն կողմը՝ մաշտաներով ցուած : Ըսկէ անդին գետինը շատ տեղեր ազային նիւթերէ գոյացեալ ձերմակ բիծերով ծածկուած է, որ գեանին երեսը կեղեւներ կը կապեն : Դանապարհին հետքը երբեմն աներեւոյթ կ'ըլլայ, և մացառներուն եղեգնութեաներուն, օջանի եւ ուրիշ տունիկերու թուփերուն մէջ կը մտնի : Ըստ տեղեւանցք, մանտաւանդ Սասաթ

—էտ—Տապալտի մէջ օրսորդները կը գրտնեն տատրակ, կարաւ, կարմրաթեւ սարիկ (Գարա Խառ-Գ), շնագայլ, փիթ (ղաղլ), նապաստակ՝ բայց քիչ, և ուրիշ կենդանիներ :

30 րոպէ մի եւս աւելի հեռուն աջ կողմը Այն-Էն-Սայիւր ըսուած առուակին առջեւէն կ'անցնուի, որու ջուրը խմելու կուգայ. չորս դիէն եղեգով պատած է և մէջը մանրիկ ձկներ կը սնուցանէ : Ասկէ մինչեւ Սեռեալ ծով 12 րոպէ կը մնայ և թումբի մի փոպէ կ'անցնուի, որ է ծովուն և Ս'կելեփիլ ըսուած պզտի հեզեղատին մէջտեղը : Չմեռը անձրեւներու ժամանակ յիշեալ թումբը ջրով կը ծածկուի, ու հեզեղատին ջուրը ծովուն հետ կը միանայ վասն որոյ վտանգաւոր կ'ըլլայ անցնիլը : Թումբին փոպէն անպակաս են փայտեր և մինչև անգամ ծառեր, զոր Սեռեալ ծովը (Յարդանանէն ընդունելով՝ իւր եզերքներուն փայ դուրս կը նետէ : Պզտի կղզեակ մի կ'երեւի հոս [Դճճ] ուր աւսունով, որ Ս ուխայ կոչուող կը նշանակէ, և շատ անգամ ջրով պատած կ'ըլլայ : Այն շէնքի բարեր և հիմ մի որ 7-8 մե-

դրո Երկարութիւն և 2 մեդր լայնութիւն ունի: Օսկեզերքէն 200 մեդր հեռու է:

Մեռեալ ծով

Երուսաղէմի արեւելակողմը՝ 10 մղոն հեռու է Մեռեալ ծովը. Միջերկրականէն 392 մեդր և Երուսաղէմէն 1171 մեդր ցած է. երկու անհուն լեռանց շղթայի մէջէ, (Յուդայի լեռները արեւմտքէն և Սովաբայ լեռները արեւելքէն. վերջինին մէջէ՝ Մեռեալ ծովուն հիւսիսային ծայրին դիմացը, Նաբաւ լեռը, ուր մեռաւ Սոլսէս տեսնելով նոյն տեղէն Խոստացեալ երկիրը⁽¹⁾: Երեմիա մարգարէն հոն այրի մէջ ծածկեց Տաղաւարը, Կտակարանաց Տապանակն ու Խնկոց սեղանը, և դուռը ամրցուց⁽²⁾:

Մեռեալ ծովը 20 մղոն երկայնութիւն և 4 մղոն միջին լայնութիւն եւ 340 մեդր խորութիւն ունի:

Հին ժամանակ բարեբեր երկիր մի:

(1) Բ. Օրէնք. Լ. 7:

(2) Բ. Մով. Բ. 5:

էր և Չոր աղի կը կոչուէր ըստ Սուրբ Գրոց , և Յորդանանու ջուրը ոռոգանելով՝ աստուածային դրախտ կը դառնար : Դովտ Աբրահամու քովէն զատուելով՝ հոս եկաւ բնակեցաւ : Հինգ քաղաք կը յիշատակուին այս տեղ , որ են՝ Սոդոմ , Գոմոր , Ագամա , Սեբոյին և Սեգուլ , որոնք իւրաքանչիւր առանձին թագաւորներ ունէին : Բիչ ժամանակէ յետոյ ուղեւոր Մատուած այս քաղաքաց ժողովուրդը պատժել իրենց գործած չար մեղքերուն համար , որոնց մէջ և ոչ տասն արդար մարդիկ կային , Դովտը միայն իւր կնոջն և երկու աղջկանց հետ դուրս հանելով հըրեշտակաց ձեռք , յերկնից ծծումբ և կրակ մաղեց վրանին , և այրեց Սոդոմն ու Գոմորն և շրջակայ միւս քաղաքները (1) :

Արեք գետ կը հոսեն Սեուեալ ծովուն մէջ , նախ՝ Յորդանան գետը , որոյ քերը առանց խառնուելու ծովուն ջրին հետ , հիւսիսային կողմէն մտնելով՝ հարաւակողմէն դուրս կ'ելնէ : Արկորդ՝ Կալիբոյէ գետը , որու ջուրը Սոմաբայ լեռներէն բխող հանքային տաք աղբիւ-

(1) Ծնունդք յԲ . 24 ,

րակներէ կը գոյանայ : Ասոր մէջ մտնելով Հերովդէս Մեծն՝ փոխանակ առողջութիւնը գտնելու , իւր մահը գրտաւ (1) : Արորդ՝ Առնոյն գետը (Առտի-էլ-Մոճիւս) ուսկէ Իսրայէլացիք ցամաք ոտքով անցան (2) :

Մեռեալ ծովուն ջրին խիստ աղի ըլլալն է անշուշտ պատճառ , որ մէջը ամենեւին կենդանի չեն գտնուիր . ջուրը կաշուն է , բայց բիւրեղի նման պայծառ . հնար է մէջը լող գալ առանց վրտանգի , և ծանրութիւնը չթողուր որ մարմինը խիստ խորը իջնէ , այլ ջրին երեսը լաթի նման թեթեւ կը բռնէ . դուրս ելնելէն յետոյ հասարակ ջրով պէտք է լուացուիլ որ աղիութիւնը երթայ :

Մեռեալ ծովէն դէպ 'ի հիւսիսային արեւելք 7 բուպէ չոր գետնի մի վրայ քալելով , յետոյ 40 բուպէի չափ չոր մաջառներու մէջէ , և յետոյ դարձեալ 45 բուպէ դէպ 'ի հիւսիս չոր երկրի վրայէ անցնելով՝ պղտի ձորակի մի մօտ կը հասնուի , որ ձմեռք ճահիճ և ամառը կա-

(1) Յովնայ . Պատմ. պատեր . Ե . 91 :

(2) Թեւք ԻՅ . 15 :

նաչուլթեամբ ծածկուած կ'ըլլայ : Եւրկու բոպէ եւս քարելով Եորդանանի ափունքը կը հասնուի . և 5 բոպէ եզերքը բռնած երթալով մացառուտ տեղ մի կը հանդիպի , որու մէջէն անցնելով՝ 9 բոպէին կը հասնինք այն տեղ , ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Եովհաննու Մկրտչի ձեռօք մկրտուեցաւ :

Եորդանան

Եորդանան գետին ափունքը 1 ի բանտան լեռներէն և յանուանէ յիշատակեալ՝ մեծ Հերմոնէն է , որ Տիբերական ծովէն անցնելով և քառասուն մղոնաչափ տեղ պտըտելէն յետոյ Մեռեալ ծովուն մէջ կը թափի . խիստ սրընթաց լինելուն , լողորդ մի որքան ալ վարդեսաըլլայ , վտանգի կը հանդիպի . ամենէն խոր տեղը 5 մեդր է , լայնութիւնը 50 էն 70 մեդր : Եորդանանու բոլորտիքը երկրաւոր դրախտ մի է , ուր գարունը տարին տասուերկու ամիս կը տևի , ոչ կանաչեղէնք կը պակսին և ոչ թռչունները օտար երկիրներ կը հեռանան :

Մանդուլթեամբ կ'ըսուի թէ Իս

րայելացիք գետոյն այս տեղը հասնելով,
 ցամաք ոտքով այս կողմի եզերքն ան-
 ցան⁽¹⁾ : Յետև Իսրայէլի ժողովրդոց
 հրամայեց որ նոյն տեղացմէ 12 քար
 վերցընեն տանին, զորոնք յետոյ իւր
 բանակին մէջ դնել տուաւ՝ ՚ի յիշատակ
 այն սքանչելեաց, որոնց ականատես ե-
 ղան, այսինքն Յորդանանու ջրոյն եր-
 կուսի բաժնուելով այնքան բազմու-
 թեան ցամաք ոտքով անցնիլը⁽²⁾ :

Այս տեղս դարձեալ Լշդիա մարգու-
 ըէ իւր վերարկուովը ջրին զարկաւ՝ ցա-
 մաք ոտքով իւր աշակերտին Լշդիսէին
 հետ անցաւ միւս կողմը : Աստ մկրտե-
 ցաւ Քրիստոս, և հաւանական է որ աս-
 տեղէս անցաւ միւս կողմը Յովհաննու
 առջի մկրտած տեղը⁽³⁾ :

Քրիստոնէու թեան առջի դարերուն
 տնտապատասէր ճգնաւորներ բազմու-
 թեամբ կուգային Յորդանանու եզերք-
 ները բնակելու : Քրիստոսի Տեառն մե-
 րոյ մկրտուած տեղը գետին մէջ մեծ
 խաչ մի տնկուած կար 47 դարուն մէջ,

(1) Յետև Գ. 16—17 :

(2) Անդ. Դ. 3 :

(3) Յովհ. Ժ. 40 :

և գետին եզերքը երկու կողմանց մարմարեայ քարերով ծածկուած էին :

Այս տեղւոյս դիմացը միւս եզերքին վրայ Սարխամ Եգիպտացին խրատակրօն կենօք 33 տարի ասպաշարեղէն յետոյ՝ վախճանեց իւր կեանքը և Օստիմասի ձեռք հոս թաղուեցաւ :

Յորդանանէն յետ դառնալով մինչև այն ճանապարհը որ Մեռեալ ծով կը տանի, ձեռք կ'առնուիք այն շաւիղը որ յարեւմուտք կ'առաջնորդէ քիչ մի դէպ 'ի հիւսիս միտելով :

Սացառուտ տեղէն դուրս ելնելուն՝ աջ ու ձախ դին մանր մուկնր բլրակներ կ'երեւին կանոնաւոր ձեւերով, որ կարծես թէ մարդոյ ձեռքով շիտկուած են Պետէն 15 րոպէ հեռանալով, չոր գետնի մի վրայ կը գտնենք զմեզ, և աջ դին հիւսիսային արեւելք նայելով ճանապարհէն 2 հազարամեդր ներս աւերակ վանք մի կը տեսնուի, զոր Աբուբակիր Քասրէլէյահուս կ'անուանեն : Այս վանքն է յանուն Ս. Յովհաննու Սկրտչի կառուցեալ, զոր Հաննէ եւս կը յիշատակէ (1) :

(1) Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի, յերես 276 :

47 բայէին՝ Դակրեւ Բեյր ըստւած հեղեղատը կը հասնինք, որու եզերքները կանաչութեամբ զարգարուած են տեղ տեղ ծաղիկներով : Այս հեղեղատը Չոր Արեւայ կոչուած է Սուրբ Գրոց մէջ (1) :

Հոս մտտ է Գաղփաղա, ձախակողմեան եզերքին վրայ փոքրիկ բլուր մի է, զոր տեղացիք Բեւ-Նըւնու կը կոչեն : Իսրայէլացիք Խոստացեալ երկիրը ոտք կպսեղնուն առաջին կայանն ըրին Գաղփաղան . ուր Յեսու 12 քարերովը խորան մի կանգնեց : Չորրորդ դարուն սոյն քարերը այս տեղ կը կենային դեռ, և 77 դարուն մէջ եւս տեսնող կայ եկեղեցւոյ մի մէջ դրուած, որ Սիքալի հրեշտակապետի անուանը նուիրած էր : Այսօր քարերէ ՚ի զատ բան չտեսնուիր, և տեղ տեղ միւսիոնով շէնտուած յատակներու աւերակներ կ'երեւին :

Հարաւային կողմը, մէկ մղոն հեռի Տեյրեւ Հաճլար կոչուած հին վանքի մի աւերակներ կան յանուն Ա. Արասիմն սի : Ա եշտասաներորդ դարուն մէջ դեռ

(1) Յեսու Ե. 24 :

կանգուն կր կենար և Յոյն կրանաւոր
ներ կր բնակէին : Անկէ յետոյ շատ ժաւ
մանակ չէ տեւած՝ աւրուեր է . և հիւ
մակ մէկ մաս մի միայն կանգուն կր կե-
նայ , որու վրայ նկարներ կ'երեւին :

30 բուպէին Արիւսը կր հասնինք , որ
Անիամիսի ցեղին քաղաքներէն մին էր :

Սոյն քաղաքը Յեսու Քանանայ-
ւոցմէ առաւ , փողերու ձայնով պա-
րիսպները կործանելով , և Սախարէն 'ի
զատ բոլոր բնակիչները սրէ անցուց :
Ինքը Յեսու անէծք դրաւ առաջի Աս-
տուծոյ այն մարդոյն որ կրկին շինելու
լինի (1) :

Հերովդէս Աեծն ձի վագրներու առ-
պարէզ , ամփիթէատրոն , և աշտարակ
մի շինել տուաւ . հոս խեղդել տուաւ
իւր Արիստաբուլոս որդին , որ Սակաւ
բայեցւոց վերջին շառաւիղն էր մերը
կողմանէ : Արիքովի մէջ դարձեալ բարև
տարկել տուաւ իւր մեծամեծները , որ
ինքը մեռնելէն յետոյ , ըստ որում գէշ
հիւանդացած էր , զանոնք բոլոր սպան-
նեն , որ համաշխարհական սուգ մի բլայ
իւր մահուանն օրը :

(1) Յեսու ք . 28 .

Տերն մեր (Յիսուս Քրիստոս գիշեր
մի կեցաւ Արիբոսի մէջ :

Օ, ակնի փանջ սեղը, ուր յետոյ եկե-
զեցի շինուեցաւ, կը կործուի թէ աչա-
րակին ժամ եղած քրոյ, ուր հիմայ ան
կանոն գորք կը կենան պահպանութեան
համար : Ա ետգամիանոս ամբողջներ շի-
նեց հոս և պահպաններ դրաւ (1) . և
Արուսաղէմի պաշարման միջոցին Արի-
բոս կործանեցաւ 70 թղւոյն Քրիստո-
սի : Արիանոս կրկին շինեց և քրիստո-
նէից քաղաք եղաւ : Արիբոսի եպիսկո-
պոսներէն գանուած են Ալիկոյ, Կու-
տանդինուպոլսոյ, Ա իւզի ժողովներուն
մէջ, և Քրիզոստոմոս անուամբ եպիսկոպոս
մի եւս Արուսաղէմի ժողովքի մէջ գրու-
նուէր է Անթիոնը նշովելու համար :
Յաւաստիանոս կայսրը եկեղեցի մի և
հողետուն մի շինել առաւ ուխաա-
ւորոց համար : Քանի որ Սահակոս
կանաց ձեռքն քնելաւ Արիբոս, կորսն-
ցուց իւր շուքը, և հաջիւ 250 բնակիչ
մնաց մէջ :

Սոս տարիներս (1840.) Արիբոսի
Իպրահիմ, փաշային երեւո՛ն ալ ընէ վե-

(1) Յովնու. Վատ. պատմ. . 1. . 25 :

նայնիւր շիրից իոյն գձը քաղաքը .
 Յորդանանու մտակար . Ստուսիմներէ
 յարձակում կրելով , քունգ մի զօրք
 խրկեց Նրիքով , որ գնացին քաղաքը կո
 ղապտելով աւրեցին :

Սոյն քաղաքը հին ժամանակ Մրմա
 ւինեաց քաղաք եւս կը կոչուէր . հոգը
 խիստ բարեբեր է . ժամանակաւ խիստ
 շատ բալասանի ծառ կը գտնուէր : Կէ
 մայն մեղմ ու բարեխառն է . ջուրն ա
 ուստ , եթէ լաւ մշակուելաւ ընկի , զար
 մանալի արգիւքներ կուտայ . կրնայ լաւ
 բրինձ , բրքում (չափում) , լեղակ (չիլիպ) ,
 շաքարեղէնք և թթեմիներ յառաջ բերել .
 նոյնպէս վաշ (շեֆեմ) , կանեփ (շեփիք)
 և ուրիշ շատ տեսակ բերքեր :

Նրիքովի բոլորակը մացառուտ է
 և փշաբեր թուփերով յեցուն . և երկու
 տեսակ ստուգ կը բերեն , մէկ մի Տոճ
 լառուածը որ մանր կեւ քափ նման ստուգ
 է , քեփին գունով և անհամ ճաշակաւ .
 երկրորդն է Օրիւնի ճառք , որու ստ
 տուղը ձիթապտղի կը նմանի և քիչ մն
 կայ վրան : Կոթիսին մէջնի գեղինի վրայ
 ձերմակ խաղ մի կ'երևի , որ սրի վերջե
 րու օգտակար կը համարի :

Դէպ 'ի հիւսիսային արեւմտակողմէն Գրայի Տաճի և Օ. լիսնու մի թոռ փերուսն մէջի որդուսն ճանապարհէն , 25. բապէէն Լ. յիւսիսային լաստ ակը կը հասնինք , այն է Հաննէին Կղերի. աղիւր կանչածը (1) , լաս որում ջուրը յառաջագոյն գէշ ըլլալով , յերեալ մարդարէն աղօթքով ըսւածուց (2) , այս պատճառաւ իւր անուամբը կը յիշուի :

Ըսկէ 20. բապէ հետի , դէպ 'ի հիւսիսային արեւմտակողմէն է Փոքր-Բիւն լէոր . ճանապարհին մըս) երկու երկը տեղ շինութեան աւերակներ և ջաղացքի ահագին քարեր կը տեսնուին , որ կ'երեւի թէ եղէգնաշարքի ջաղացքի են , լաս որում մինչեւ 147 գար շաքարեղէգի մշակութիւն կ'ըլլար . այս կողմերս : Փոքրութեան լեռն . այն է ուր Տէքն մեր Կիսուս Կրիտուս քառասուն տը և քառասուն գէշեր մնաց ծոմապահութեամբ , և յետոյ սկսաւ սպասանայ գնըք յարձեղ 1 երկրոր գըրնց շատ տեղ ճակեր ու յարձեղ կան , ուր ճիւղաւորը կը թնայիին հին Թաւու

(1) Փնայ . թի շիւսային (2) յուս 299

(2) 2. Թ. 7. 8. 10.

նահնկերը : Ըստնց մէջ մէկ հասա մի կայ
լերասը արեւմտեան կողմը , ձուածեւ
գաւնով , այն է՝ ուր բոտ աւանդութեան
կեցաւ Տերն մեր (Կրտւո Վրիստոս :

Կետ դաւնալով մինչեւ այն տեղ
ուր ճանապարհը դէպ 'ի վար կ'իջնէ ,
կրնայ մտրդ ասկէ կէս ժամու մէջ Քոր
ձութեան ըրան գլուխն ելնել , ուր
բոտ աւանդութեան սատանան փոր
ձերով գորկիչն մեր՝ աշխարհիս բարբ թա
գուարութիւնները նորա ցոյց տուաւ :
Վրիստոնէ դէմն աս ջի դարերուն մէջ
պարտի եկեղեցի շինուած կար այս տեղ ,
որու խորանին մէկ մասը գեռ կը կենայ :

Փշալից անասունն մէջտեղէն դէպ
'ի հարաւային արեւմուտք յառաջ գը
նալով , (Քորձութեան լեռը աջ կողմը
թողլով) , 7 բույէին փորրիկ բլուր մի կը
հասնինք : Դէլէլ-Սահար անուն , որ
կարծես լճէ : մարդոյ ձեռք շինուած է .
20 բույէ մի եւս բալերով՝ Նահէլ
Վելր-Քր հասնինք , ուսկէ անցածք Ն
բուստը մէն Նրիբով եկած : Ժամանակ
նիս : Ը յի տեղաց ջուր մի կ'անցնի , ո
րու վայ ժամանակաւ կարմը կայ ե
ղեր , ինչպէս աւերակները կ'երեւն .

Տը բռնեցով զերջապէս հեղեղատին
 մէջ կ'իջնուի, և 30 րոպէ մի քաղերէն
 յետոյ դուրս կ'երևնայ 45 շրջաւերէ
 միս ասէ՛ն անդին ձախ դին կ'ինկեի Ռ-
 ապի-Ֆոսմանի ձորը: 40 րոպէին խառնել
 լ'ենայ: և 20 րոպէին դէպ 'ի հիւսիս
 դառնալով խառնել լ'արար կը հասնինք:
 լ'յս անգամ կ'երեւի թէ հին ժամանակ
 ներքէն 'ի վեր իջեւանելու համար տեղ
 չինուած կար: Նոյն անգամ զիսկ իսկ
 բահիմ փաշայն եւս խան մի շինել աղ-
 ւաւ, որ հիմնի աւերակէ: դեռ մինչ
 զեւ ցայտօր սառնիճ'ները կը կենան:
 Հիւսիսային արեւելակողմը բլրին զիսկ
 լաւ ամրոց մի կայ, խրամներով շրջա-
 պատած, ուր կ'երեւին աղբոյնաձեւ ե-
 ձուած եւ կամարներ:

Ի՛նչպէ՛ս յարեւմուտք մեծ ձանձա-
 պարհի զիսկ գնալով, և 25 րոպէէն դաշ-
 տի մի մէջէ անցնելով, ուր տեղ Վարա-
 հիմ փաշայն Փետուրներու դէմ յաղ-
 թմաթիւն մի ապրաւ, պզտի բուլք մի
 կ'երևնայ, և յետոյ աստիճաններէ վար
 Ռապի-Մար բառանձ'նորին մէջ կ'իջնենք:
 10 րոպէ մի եւս յետոյ արիջ ձոր մի
 կ'իջնենք Ռապի-Ֆեղ-իս-Մեծ անուն:

առիկ ալ անդին 28. րոպէ գնալով՝ ձախ
կողմը հեղեղաւ մեռն Վեպի: Առաջի
գննելի շաւղ մի թողով: Իրարից շատ
ատար ձորը բռնած կ'երթանք, որու
ծայրը մէկ ժամին յետոյ կը հասնինք
Մարտիկոյ սղիւղը, զոր անդայից Պէր-
կէ-Հասոս (մտաւրի հոր) կ'անուանեն
Հաս ալ իջեւանի մի աւերակ մնացորդ-
ներ կը տեսնուին:

Մարտիկոյ սղիւղին մեկնելով քա-
րտա ճանապարհներով, 18 րոպէ յետոյ
ձախ կողմին վրայ սառնիճ մի կը տես-
նուի քիչ մի ներսով, Պէր-Էլ-Մի ա-
նուն: Հինգ րոպէ մի եւս քալելով
լեռնադաշտի մի վրայ կ'եննենք, ուսկէ
արեւմտեան կողմը Մեթանիա գիւղը
և հարուստին գին Մարտիկոյ կ'եննուի,
Մարտիկոյ հին Մահաւրիմ քաղաքը կը
կարծուի: Եւս մի հարկնիքը, որ Մի
սողմայ երեսէն Քաւիմ փախելու ժա-
մանակը անկծեց գնացը (1): Ըսկէ աչ 5
րոպէ յառաջ գնալով կը հանդիպինք
այն սղիւղի մի Քարաճայրին, որու
վրայ Քարաճայր նախած ժամանակը Պար-
թա կ'կալա: Եւ զստոյ իրեն «Տէր եկե՛

(1) Եւս քաղաքը 22. 8.

հաս եղած ըլլայիք, եղևայրս չէր մեռնելոս :
 Սոյն անդևոյս ուխտը արդէն մեր Եօթն
 ներքորդ այցելուութեան մէջ կատարեցինք .
 և սոյն անդուանքը մինչև Ղազարասի
 գերեզմանք և անկէ մինչև Համբար-
 ձոււմ և Գեթեմանիի ձորէն անցնելով
 մինչև Աշրուստղէմ դարու ճանապարհ
 հը բարեպաշտ ուխտաւորք արդէն սար-
 ված լինելով, այս անգու կը վերջացնեմք
 մեր Մետաատներորդ այցելութիւնը :

ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ԱՅՏԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ի Նաղարէի, Դ Սամարիա և այլն :

Սոյն ճանապարհորդութիւնն ալա-
 տահական է, և յառաւել անմոց կը հար-
 կուորի, որոնք ցամաքի ճանապարհաւ
 կ'ընեն իրենց ուղեւորութիւնը . բայց
 որպէս զՍորբազան, Տեղեւոց վոյս, ուր
 Քրիստոսի Տեառն մերոյ անօրինական
 խորհուրդներն ու սրանկեղծները կա-
 տարեցան, կատարեալ աստուարութիւն
 մի տանք, զանոց չեմք սանուպ . բարե-
 պաշտ ուխտաւորաց հետապրոգրութիւնն

լեցնելու համար հեռաւոր տեղեաց
փայտք եւս տեղեկութիւններ. ապա,
անանց արդի փճակք նկարագրելով.

Ըրուտադեմնն մննելու 'ի 'Կազարեթ,
Սամարիայէն անցնելով երեսուն մըն
տեղ է, և երեք աւուր մէջ կրնայ մարդ
երթալ:

Ճանապարհորդութիւն

Յուպէի դռնէն երնելով, դէպ 'ի
հիւսիս գնալի ճամբան բռնելու է, այն
որ կը տանի Թաղաւորաց գերեզման
ները, և անմիջապէս արքունի մեծ ճա
նապարհը կ'երնենք և (Յովսէփոս յորին
մէջէն անցնելով բարձրիկէ տեղ մի կը
հասնինք, ուսկէ կ'երեւի Սուր (Ս) սիւ
գիիմ), 'Կէպի Սամուէր (հին 'Քիմաթիմ
-Սեփա) գիւղերը: Եւ 20 քայէին կը
գտնենք զմեզ Սուրս լիան զրաց, ուր
տեղ (Յադդուս մեծ քահանայապետար),
իւր քահանայապետական պետները
հադած 'Ղեքրանդր' կ'ենին գիմայեւ
լաւ բաղմուքը, որ Տիարան ու Գա:
ղա քաղաքներն առնելն յետոյ՝ աւար
քաղաքին եւս տիրելու: կուգար: 'Ղ-

զերբամերդարատեմա երբ մեծ Քահանա-
յարեանն որքան կերպարանքը իւր ե-
րագին մէջ տեւած էր, թեկաւ խնայա-
հեցաւ Մատենայանումն զխնայք որ
անոր թողին վրայ գրտած էր, եւ սուրբի
քաղաքն եւս մանկրով՝ զոհ մատուց Տա-
ճարին մէջ:

Ասկէ 20 թուէ կը տեւէ Ռէւել-
Սոս բլուրը, որ հին Քաթաւա քաղաքին
տեղն է, ուսկէ էր Սաւուղ, տակէ իւ
մինչեւ Պոյր-Շահնա, որ Վ. Գրոց Ա-
նինա ըսած քաղաքը կը կարծուի, 20 թու-
պէ է. արեւմտեան կողմը բլուրի մի
վայ Ռէւելի, հին Քաթաւան քաղաքը
կ'երեւի, ուր Յնաու արեգակը կ'աւե-
ցուց իւր ընթացքին⁽¹⁾:

Քաթաւոյ ժամէ քիչ մի աւելի գնու-
լով գեամինը պատկած կորեկի ձևով ար-
յան մի կը տեսնուի աւրուած գիրերով.
Ճանապարհին վրայ կը հանդիպի նաեւ
Լը Պրիտ գիւղը, որ է Ռէւելի քաղա-
քը, ուր ըստ աւանդութեան, Վասի-
նայ, ասենաճուրդ Արցուն Շարք (Յա-
ւեթայ հեւ մինչեւ հոս գալին յետոյ
տեւան որ մանաւին Յնաու հեւեթին

(1) Յնաւ յ. 6

չէր, և յետ դառնալով. Տաճարին մեջ
գտան զինքը, որ քանարքինեղուն հետ
նստէր հարցմանքներ և ընէր Ա. Այն
տեղուցս, վրայ եկի զէջի կար, որու ան
մասը գետ կանգուն կը կենայ:

Ասի գեղ ի հիւսիս Բեմէի ձա
նապարհը բռնելով, 44 բայէին կը հաս
նինք հոս. սոյն քաղաքը հիմակ Արշակ
կը կառուի: Արաճակացն տեղս եղած
ժամանակ բաժնու եցաւ. Գ. զգրէն. աստ
տեսաւ Յակոբ իւր տեպեան մէջ երկ
րէն մինչեւ յերկինք. ասորոց թարծրա
ցած. աստ մեռաւ, ու Բարդուեցաւ
Պերորա. 11 երեկայի անուցից, և Յակ
կոբ յետ դառնալուն 11 իջաւ Կտէն Ա
տուծոց խորան կանգնեց. Եւ ուրիշ
չստ գեղքերով նշանաւոր եղած էր սոյն
քաղաքս: 2 ին եկեղեցւոց շէնքեր ցարդ
կը տեսնուին ստեղծին: Արեւելակողմը
ևս կ'երեւի երեւելի շէնքի մի աւերակ
ներ, որուն Պարճել 11 տան կը կոչեն:

Բեմէիցէն մինչեւ խանու Ատուի
կառուած իջեւանը 5 ժամոց չափ է.
ճանապարհին կը հանգիսի. Այլ գիտ
Պայտի. Ապարադ զի զիջաւ. Այլ զիջաւ

բաժնի աղբիւրը, Գրաբնագրային, Կոմպոզիտորական և ուրիշ աւելորակ տեղերը, մինչև 17-Սառնիկ գիւղը՝ իսկ համահունչ ի ջնւանը որ աւելորակ է հիմնայ, գիւղէն 20 րոպէ հեռու է, ուսից 3 րոպէ անդին կաղնիքի ծառի մի տակ կ'իջնեն սուփրաբար ճանապարհորդը հանգստութիւն առնելու :

Իսան էս Սառնիկէն մեկնելով, 25 րոպէին Բուլպուլան գիւղին մտնին անցնելով Իէդմա գիւղը կը հասնինք, որ աջ կողմերնս կ'ինկնի : և կէս ժամէն Գաբիլն լեռան շղթայն կը տեսնուի գէպ 'ի հիւսիսակողմը, և նոյն կողմը գարձեալ հարիզնին մէջ կ'երեւի Սեփիւն լեռը ձիւնապատ գագաթովը : Սէկ ժամ և 10 րոպէին կը հասնինք Գաբիլին լեռան շղթային ստորուն ելած Զաուարու գիւղը, թողով ճամբունքանի մի մանր մուկը գեղանկը :

Լսիկէ մինչև Բաճիկ մեծ գիւղը 55 րոպէ կը տեւէ : Լսուտեղ Սաղուտի (Սիկիմ) ճանապարհը թողով ձախ կողմի վրայ, կէս ժամու ջախ շրջելով գէպ 'ի ներս, Պր. Արաբապետ (Կակոբ նաև հապետի հորը) կ'երթանք, որ և Սառն

բայց կնոջ հորը կը կոչուի, որ ճանաչարհին մաս աջ թեւի վրայ է, Գարիբ զին լեքան ստորաւոր, աւերակներով ծածկուած և երեք չորս սոր բարձր հին պատով մի շրջապատած: Հորին բերանը հին եկեղեցւոյ մի տակն է, որ ժամանակու շինուած է եղեր վրան:

Այն հորին մասն եղած դաշտին մէջ Աբրահամ իւր կնոջը Սարայի և Ղոզ տի հետ իսառանկն գալով իւր վրան ներք լարեց, և սեղան մի եւս կանգնեց Աստուծոյ, և Աստուած իրեն երեւալով խոստացաւ նորո զաւակացը տալու իստացեալ երկիրը:

Յակոբ եւս Սիլաբեան գալով նոյն դաշտին մէջ լարեց իւր վրանները, և Սիւքեմայ ստորը հարիւր գառն տալով ծախաւ առաջ յիշեալ դաշտը, և այն տեղ այն հորը վրայ, Քրիստոսէ 1733 տարի յառաջ Գարձեալ այս տեղ եկաւ: Յովսէփ Մամբրէի ձորէն իւր եղբայրը որոնելու, եւ Վալթայիմ լասուած տեղը գտաւ զիրենք, և յետոյ Իսմայիլացի վաճառականաց ծախուեցաւ Վե՛րջաղէս Յակոբ նահապետ

(1) Ճանձգր. ԼԵ. 11

այն երկիրը հարակաւ ժարանգու թիւն
 Թողուց իւր սրբոցն : (Յովսեփն՝ ինչ
 ձան անկողնայն մէջն ապ սր փարայե լացիք
 եւս) : գիպասէն ելնելոան՝ այս տեղ
 (Սիկիս՝) բերին ամփոխեցին (Յովսեփայ
 սակրները Առ :

(Յիշեալ տեղը քառակուսի փորրիկ
 շրջապատով մի որոշուած է, (Յակոբ
 նահապետի աղբիւրէն 10 բոցէ հեռու
 դէպ 'ի հիւսիս, սրու մէջ հիմակ ու
 բիշ գերեղմանաքար մի կը տեսնուի, ի
 շու կունրկի ձեւով :

Ս ըհողին զայ Էեզնէ Թագուհի
 եկեղեցի մի շինել տուած էր : Սոյն ե-
 կեղեցին և կամ յետոյ այոց ձեռք նա
 բազուածը 730 թուին դեռ կը կենար,
 խաչածեւ էր և ջահոցը մէջտեղը : և կը
 կարծուի որ վերջին կարճանումն եղած
 է 1187 ին, ըստ որում անկէ յետոյ ոչ
 մի ազգի պատմագրոց քով չ'իջատա-
 կրար : Աւերակներոցն մէջ մինչեւ ցայ-
 սար դեռ կ'անկող քարի մտրմարեայ սի-
 նեքու մեծաւեծ յեկեղեցի կը տեսնուին
 : (Յիշեալ քաղաքին չ'իւսիս ամփոխել է ե-
 թեմի : Սիկիս լեռն : որտեղ Սիկիսկա

կանէն ունեցած բարձրութիւնն է 2,700
 սոք, շինութեան նշանները չբնն բնաւ :
 (Յետու Գոյի քաղաքը աննկէն յետոյ
 անտաշ քարերով մեզան կանգնելով :
 Գերազ լեռան վրայ զոր մասունց Ա
 սուծոյ, և քարերուն վրայ Լըրուրդ ա
 բէքը գրեց, զոր Սոխէս արդէն Լարու
 յէն որդւոց առաջը դրած էր (1) :

Գերազ լեռան սարքը Լարու անուն
 գիւղը կայ, և անուշ ջրի աղբիւր մի :

Յակոբայ ջրհորին արեւմտակողմը
 կը տեսնուի Գարիգին լեռքը 2,650 սոք
 բարձր քան զՍիջերիական ծովու ե
 բիտին : (Յետու ասա բնակեցաւ ց Ը մա
 ւանի, Գ եւիի, Յաւդայի, Կարարայ,
 Երզնիսի և Սենթապիսի գիւղերը, որ ա
 բնակապահներուն և Գերազ լեռան վրայ
 օրհնութիւններ կարդայ իսկ Տնայեալ
 յեղերուն վրայ անեղաներ, որոնք օրի
 նազանց դատուած էին : Սիջ լեռան
 վրայ Սիջիմոյ գիւղաւորը սպառն մի
 կանգնեց, որ Զրեից և Սանարայեոց
 մէջ բառանձան լողակիւս լեզու : Լա
 ուալին քահանայապետն լորան Սանա
 աւն անգան մէկը, Քիլիսոսն 330 սոքրի

(1) Յետու է. 30—32 :

յառաջ : յետ այնորիկ լձէ . քահանայաւ
պետ և թէ ժողովուրդէն ով որ օրհնու
ղանց գտնուէր , Սաճարիա կը փախչէր
փանն որոյ երթալով պառակտուածն ու
թշնամուժիւնը հաստատուեցաւ եր
կու կուսակցութեանց մէջ :

Յամի 170, Քրիստոսէ յառաջ, Ղա
րիզինի տաճարը Արամազդայ նուիրե
ցաւ : և շինութենէն 200 տարի յետոյ
Յովհաննէս Հիւրկանոսի ձեռք կտր
ճանեցաւ (1) :

Քրիստոնէութեան ժամանակ եկե
ղեցիներ շինուած կային սոյն ընթան իջ
րայ : Օ ենան կայսեր օրով Սաճարացիք
քրիստոնէից լիւայ յարձակելով Պենատե
կոստէի օր մի , Տիրեպենթոս եպիսկոպո
սին՝ որ ժողովուրդը կը հազարգէր եկե
ղեցւոյ մէջ , մատերը կտրուանցին եւ
հինգ եկեղեցի սցրեցին : Օ ենան , ի
պատիժ Սահարացւոց , գերեւը հարս
ձեց Գարիզինէն և քրիստոնէից սրուա
ղայն , և անոր գլուխն ալ եկեղեցի մի
կանդնեց յանուն Ս . Աստուածածնի և
պահակցան եւնս փարգեց :

Վնասուածս կայսեր ժամանակ գար

(1) Յովեպ . Հնարսո . 27 . 17 :

ձեռք յարձակեցան Սամարացիք լերանը
սեպաց'ալ կողմերէն, պահպատանները
ջարդեցին, բայց իրենք ալ բռնուելով
պատժեցան :

Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն հիւ
մերը դեռ կը կենան, որոնցմէ յայտնի
է թէ ութանկիւնի էր և դէպ 'ի յարե-
ւերս ուղղեալ էր աւագ սեղանը, եւ
չորս ալ կողմնակի սեղաններ ունէր : Ա-
սանցմէ 'ի զոտ ուրիշ հնութեան մնա-
ցորդներ եւս կ'երեւին . լերանը հիւ-
սիսային արեւմտեան կողմը գիւղի մի
աւերակներ կան, որոնց մօտ դէպ 'ի յա-
րեւմտեան հիւսիս՝ արտի մի մէջ Սամա-
րացիք ամեն տարի կուգան իրենց զո-
հերը մատուցանելու :

Յակոբայ զհարէն դէպ 'ի հիւսիսա-
յն արեւմուտք գնալով Վեգաղ և Վա-
րիդին լերանց մէջէն, 25 բապէին Առդ-
դաւ բաղաբը կը հասնինք :

Այս բաղաբը հին ժամանակ Արկիմ
կը կոչուէր, որու մէջ Յակոբ նահա-
պետի զորքերը, բոլոր բնակիչներն ապան-
կեցին, ինչոպէս կողայտեցին և կանայ-
քով ուստիսքը գերի առարին, 'ի պա-
տիժ այն անպատուութեան, որք Ամով

րի որդի Աբլքեմն իրենց քրոջը քրաւ (1) :
 Երբ Իսրայէլի Թագաւորու թիւերը
 երկուսի բաժնուեցաւ , Յերոբոամ
 Արկիմը գեղեցկացուց ամրցուց և իրեն
 մայրաքաղաք քրաւ : Ավետէ Թագաւոր
 րի ժամանակ Ասորեստանցւոց Սաղմա
 նասար Թագաւորը գալով Իսրայէլի
 տասը յեզը գերի տարաւ և իշխանու
 թիւնն վերջացուց 254 տարի տիրելէն
 յետոյ : Եւ անոնց տեղ հաւապաշտ ազ
 գեր եկան բնակեցան , որոնք հոն գրաւ
 նուազ սակաւաթիւ տեղացւոց հետ
 խառնուեցան , և առնցմէ յառաջ ե
 կած է արդի Սամարացւոց զեղը :

Սամարիտա խիստ կանուխ ընդունեց
 քրիստոնէութեան կրօնքը . սոյն քաղա
 քէն էր Ս . Յուստինաս , որ 167 թուոյն
 նահատակուեցաւ : Գերմանոս Խաբա
 կոպոսն Սամարիոյ , 314ին Անկիւրիոյ ժա
 դովոյն մէջ էր : Իտալակրաց ժողովանակ
 իշխանութիւնն ալ քրիստոնէիոյ ձեռքն
 անցաւ մինչեւ 1187 , յորում ժամանակ
 կի Սամարիտա ինկաւ . Սահմանադրանոց
 ձեռքը : 1834 ին , երբ Իսրայէլի վաշտայ
 Աիօն լերանը վայ սրբաշարուեցաւ . Սա

(1) Տնուեցր Լ. Գ. 27 :

մարտցիներէն , որոնց գլուխ էր Շէխ
Քասսիմ-Ահմէտ , Սէհմէտ-Աբ Նեղը
մնալով , հաշտութիւն խօսեցաւ յիշեալ
Շէխին հետ՝ ընդունելով նորա անա-
ջարկած պայմանները , եւ Սանտրուզի
Ֆէլլահք մեկնեցան իրենց տեղը . բայց
յետոյ Քարահիմ փոշայ յարձակեցաւ
Նապուսի վրայ մեծ մատը աւրեց , և
չէիս Քասսիմ-Ահմէտն ձերբակալ ընե-
լով Վամակոս տարաւ և չորս օրէւսը
հետ գլխատեց :

Նապուս Սուրբ Արուսագէմի վի-
ճակէ , ուր տեղ առաջները եկեղեցի
և հոգէտուն մի ունէին Նայք , ուր
կ'իջեւանէին ցամաքաւ եկող ուխտա-
ւորք . նաեւ բաւական արծաւ և ձիթե-
նիներ եւս կային հոս եկեղեցւոյն կալ-
ւած . բայց միաբանք չկարենալով առ-
նիլ բնակչաց բունութեանք և զոհանքնե-
րուն , թողուցին հեռացան . թողով և
կեղեցին և կալուածները աւարառունե-
րուն ձեռքը . ըստ որում որքան ջանացին
և Պաղեստինու կուսակալէն հրամաններ
բերել տուին՝ որ ոչ որ ձեռք երկնցքնէ
Նայոց կալուածներուն և ձիթենիմե-
րուն , սակայն չկարացին գլուխ նկնել :

Խիտա գեղեցիկ դերք ունի Կոստյուս
ու հողք բարերեր է անհամար աղքա-
րակներէ կը վազէ ջուրը, որոնց մէջ ա-
մենէն պատուական է Գարիգին լեռան
կողմէն վազածը, որ Ռաւիւլին կը կո-
չուի, որ ակին գլուխն բաշէ է, և շատ
ջողաց բներ կը դարձնէ : Լստ Խամա-
րացի շրջից Եննակոյային մէջ Աստուա-
ճաշուէզ գրոց Թանկագին ձեռագիր մի
կայ մագաղաթեայ և գլանի վրայ որ-
բուած, զոր կրենք Լհարոնի Թոռնոր
գի Լքիսայի ժամանակէն կը համարին,
այսինքն Բքիստոսէ 1500 տարի յաւաջ :
Կարուտի բնակիչք 15,000 հոգի կը
հաշուին, որոնց մեծագոյն մասը մահ-
մետական են :

Կոստյուսէն մեկնելով, գեղեցիկ եւ
բաւ մշակուած ձորի մի մէջէ անցնելով
22 րոպէին Բակիսի բուած գիւղք և 25
րոպէին Օստրա և հետագհետէ, Դինկր
Պըր-Ռոյին, Պըր-Բոյս գիւղերը կը
տեսնուին Գեբուղ և Գարիգին լեռանց
կողմբուն վրայ յինան : Սոյն վերջին գիւ-
ղին քանոնորդ մի յառաջ է ինձարէն յետոյ
ԼԻճԻ թերական ձագր Բերեւիս դարձեալ
Տիյրակէ Լ արքայ Պըր-Բոյս և Ռոսա

մի, 'Կատարա գիւղերը և Շի-Պեկի
կալուած թիւքպէն թաղով, 35 բուպէն՝
ձորի մի մէջէ իջնելով Սիւսայիս բաւած
հին քաղաքը կը հասնինք, այն է Սաքք
'Կոյց Սաճրանը (1), որոյ տեղը յետոյ
Սամարիա կոչուեցաւ :

Ըրտաբ տաճար մի կանգնեց հոս
Բահայղու, տաղի համար Լիզիա մարդու
բէն եկաւ բառոյ իրեն թէ՛ շատ տարի օրի-
տի անցնի՛ առանց անձրեւ և ցօղ իջ
նելու (2) : Յու բոլոր Բահայղու երկը
արագունեցր զարարեալ թեամբ տա-
ձարին մէջ կանգնելով՝ զամենքը մէկէն սը-
րէ անցնել տաւաւ, և Բահայղու կը
առց արձանն ալ աչից :

Եւանգելիս յետոյ Սեճն Լիզբաուն
գրք Լիզբաունին զառնուղու՛ն օրրեց
այն քաղաքին : Լիզբաունու լաւի և Լիզ
օրիգնաւի՛ ձեռք կործանուելէն յետոյ
(107 տարի ք. Ա.) Գարինիոս Լաթուոյ
երկնի փոխ հիւպատոսը կրկին շինեց շե-
րովդէս Սեճն առեյի շէնցուոյ և Սեբաւոս
կաճց 'իւպատիւ : Օգտտեոյ կայսեր, ըստ
արաւմ, Սեբաւոսաւ՝ օգտտոտ կամ օ.

(1) Յիւստ. 2. 7. 20 :

(2) Գ. Թագ. 25 :

դատարանը կը նշանակէ յունարէն լեզուաւ : Փիրիպպոս առաքեալ այս քաղաքին մէջ քարոզեց և շատ հրաշքներ գործեց (1) :

Քրիստոնէութիւնը ծաղկած էր Սեբաստիոյ մէջ մինչեւ Պարսից և Մահմետաիանաց զօրանալը , որոնց ժամանակ սկսաւ քրիստոնէութիւնը և իւր բարեպաշտական հաստատութիւնները կործանել : Հիմակ հին շէքերէ մնացած սիւներ կան , երկու աշտարակ , Ս. Յովհաննու Սկրտչի եկեղեցւոյն աւերակները , ձերմակ գմբէթ մի որ Աբդիա , Եղիսէ մարգարէից և Յովհաննու Սկրտչի գերեզմաններուն վրայ շինուած է , և Իսլամաց ձեռքն է :

Սամարիայի լեռնէն իջնելով , 5 րօպէ անդին , ձամբուն վրայ ձախ դին վեց սիւն կ'երեւի կանգուն . աջ դին է Պէյր-Իվ չի՛ բառուած մեծ գիւղը լերան ստորոտը :

Սոյն սիւներուն եղած տեղէն մինչև Սանաթ գիւղը երկուքուկէս ժամ է , որ կողակ բլրի մի վրայ շինուած է և ճանապարհին ձախ կողմը կ'ինկնի : Սանաթը հին Բեթուլիա քաղաքն է , Յուդի

(1) Գործք . Ը . 5 :

Թի հայրենիքը, այն որ Հոլովեռնէսի գլուխը կտրելով Հրէից ազգը ազատեց⁽¹⁾։ Վաղաքին դիրքը այնպէս ամուր է, որ Ղէզըր փաշայն 5000 զօրքով պաշարեց և շիարաց տիրել, Թէպէտ և քաղաքին մէջ հազել 2000 մէլըսէք կային։ Կորա յաջորդ Վաթուղլան փաշայն Թէպէտ և 1830 ին տիրեց քաղաքին, բայց 6000 մարդիկ կորսնցուց։ Իպրահիմ փաշայն եւս, պարխուաները կործանեց, և յետոյ դարձեալ շինուեցան։

Ասիէ մինչեւ Սէսիլիէ գիւղը որ աջ կողմը կ'ինկիսի, մէկ ժամ է, և 7 րոպէ աւելի յառաջ գնալով հիւսիսային կողմը կը տեսնուի Կարբէլան դաշտին մէկ մասը, Կազարէթի լեռները, և Ճանսպարհին փոյ աջ կողմի միտենիի նման ծառ մի կ'երեւի, որուն ճիւղերը լաթի քուրջերով զարդարուած են։ Սահմեաականը կը հաւանուան որ սոյն ծառին շուքին ներքեւ մայրոջցուած արջերը կը լսուի։

Այս ծառին տեղէն մինչեւ ի Ղէի մէկ ու կէս ժամէն քիչ մի աւելի է.

(1) Յուդիթ Գ. Ծ. Կ. 3.

Ճանապարհը ըստ մեծի, մասին ճարտու
մէջէ է : Ար կարծուի թէ այն քաղաքի
մէջ մանկու ժամանակ ասար բորոտնե
րը պատահեցան (Կասուսի, և ողորմա
թիւն ինչքելով իրմէ՝ բժշկուեցան (1) :
1. 10 տեղ եւս եկեղեցի կար և 1565
թուին տեանող եղած է, բայց հիմակ
և ոչ ավագ յայտնի է : Ճրնին լեռներու
տորք շինուած է . պատուական երկիր
ունի մշակութեան, և արմաւենի ծա
ռերը գեղեցիկ անտք մի առուած են իրեն

Ճրնինէն մեկնելով ճանապարհն է
դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք Ասարե
լունի (1) երբ իսկ (1. 47) բարեբեր դաշ
տին մէջէն, որ Պաղտատինու մէջ ամե
նէն հռչակաւորն է . եռանկիւնի ձեւ
ունի, հիւսիսային արեւմտեան կողմէն
մինչեւ 1) թերկրական ծովը կը հասնի .
արեւելքէն երեք դիւց խրկնցած է .
մին թափող և 2) երմն լեռանց, երկրոր
դը 3) երմն և 4) Գեղաուա լեռանց, և եր
րորդը Գեղաուա լեռան և Ճրնինի մէջ
տեղ : Արկարու թիւնն է 12 մարտ, եւ լայ
նութիւնը 5 : Քանի մի գետեր մէջէն
կ'անցնին :

(1) 2. 4. 4. 11-14.

Նրինմէն 17 յապէ քաղաքն յետոյ,
 ձախ թեւին վրայ երեք գիւղ կ'երևին
 և դիտնացը կը տեսնուի Վիգնոսոյ յետը,
 որ երեւելի է Փղջոսացոց գէմ Սաւաւ
 զի տուած պատերազմակ ուր երեք որդ
 ւոց հետ սպանուեցաւ (1)։ Ըսկէ մին
 չեւ 'ի Օ Էրային մէկ ու կէս ժամ է :

Օ Էրային հին Յեզայէլ քաղաքն է
 Խաքարայ յեղին (2), որ նշանաւոր է
 իւր պատմական դէպքերով։ 1183 ին
 Սորսէ տտոնի զօրքերը հիմնադրատակ լին
 այն քաղաքը. այսօր մեծկակ գիւղ մի
 է սոչեղ շէնքով։

Օ Էրայինն մինչեւ Կոստէ մէկ ու
 կէս ժամու չափ կը տեսնէ։ Կոստէն
 Կունան քաղաքն է Ս. Վրոյ (3) . ուսկէ
 էր Լքիտանն որ Կամուցի կը կոչուին
 Լյա քաղաքին մէջ յարոց Լքիտէ ուղի
 կնկան տղայն, որ իրեն հիւքաւիցաւ
 թիւն ցոյց տուած էր (4) . հիմակ պղտի
 գիւղ մի է վերքը Զերմնի հարաւային
 ստորոտին վրայ, ուր տեղ ժամանակաւ
 եկեղեցի մի կայ։

(1) Ա. Թագ. ԷԱ. 17.

(2) Յեու. շք. 17.

(3) Յեու. շք. 18.

(4) Գ. Թագ. Ը. 1.

Սուբսիդիան եղնելով 25 թուական Վիս-
 լե գիւղը կը հասնինք, որու մօտ է հա-
 մանուն աւերակ ամրոցը, որտեղ Պա-
 նարատի սկիզբն տուաւ պատերազ-
 մին Տաճկաց հերոս, և շրտ հազար մար-
 դով յիսնան և Վիսպէրի զորապետու-
 թեամբբաւ ահան Տաճիկ շարդեց (1799):

Վսիէ 7 թուականն Վազարեթ
 գնալի ժամնագարհը թողլով, ձախ գին
 և դէպ ՚ի հիւսիսային արեւելք գնալով
 Հերմոնի ստայնաւոր, 40 թուական Վայն
 քաղաքը կը հասնինք, որ վարդիկ գիւղ
 մէ է Սահմետականաց նոյն լեռանը առ-
 քը: Վստեղ յարուժիւն տուաւ
 Տերն մեր Յիսուս Վրիտաս աչի կրն
 կան որդւոյն երբ թաղելու կը սանկ-
 րն (1): Հրաշագործութեան տեղը յա-
 ւաջագոյն եկեղեցի կար, որ հիւսյ քան
 դուռն ղգիթ է: Վսիէ մէկ ժամ դէպ
 ՚ի յարեւելք է Վսենգոթի լաւձ տե-
 ղը, որ վաւաւղ գնաց պատգամ հար-
 ցընելու գհուկ կնկան (2):

Վայնէն 45 թուական կը տեւէ Արտի
 հռչակաւոր հեղեղաւոր, 25 վայրկեան

(1) Ղ. 4. Ե. 11—17.

(2) Ա. Թագ. Ի. Ը. 8.

եւս յառաջ գնալով՝ աջ կողմը կիրճ մի կը տեսնուի որ Լշարեղունի գաշար կ'եւէ նէ . առար արեւելեան կողմն է՝ Լյազարէթի շրջակայքը, և արեւմտեան կողմն է այն Լ'սրեան լեռնը, ուսկէ՛ Լազարէթցիք ուզեցին որ զՅիսուս վար դահափմեն. (Վ) :

Լյո տեղացի մինչեւ 'ի Լազարէի՛ մէկ ժամ է : Սուրբ Գրոց արատուութեան մէջ առաջին անգամը՝՝ ուկաս կը յեշատակէ իւր աւետարանին մէջ (Ս . 26) : Լյո քաղաքիս մէջ կը բնակէր Սուրբն Յովսէփի և անբիճ Լյան Սարիամ, որ մէ ընկալաւ Լստղէնց Կողին մարգկացին մարմին, և աշխարհիս փրկութիւնը հրաշագործեց : Կրտսանդիսնոս Սեճն գեղեցիկ եկեղեցի մի զինեց այն ասնը տեղւոյն վրայ) : Ար հրեշտակապետն երեւարով Լսնաստուրք Կուսին, աւետեց բանին Լստուճոյ նորա արգանդին մէջ մարմին առնելու գաղք : Սինչեւ 1219 շատ անգամ աւերեցաւ և կրկին նորոգեցաւ յիշեալ Լեւոման եկեղեցին : Եւ անիոց աւանդութեան եթէ հաւատ ընծայելու ընդիմ, մինչեւ

1291 Թուահանին գեռ Վասուածամնի
առունը իւր ամբողջութեամբը կը կենար,
և նոյն տարին, Մայիսի 10 րդ օրը յանկարծ
աներեւոյթ կ'ըլլայ Վարդարէթի մէջէն և
Վաղմաւիոյի Տէրտատ քաղաքին մէջ կը
գանուի, և անկէ եւս 1294 Վեկտեմ
բեր 10 ին հրաշքով կը փոխադրի Սե-
զանատի, յետոյ մերձակայ լերան վրայ,
վերջապէս Սորէզ քաղաքին մէջ կը
հանդէլ, ուր մեծ ջերմեռանդութեամբ
պատիւ և շարք կ'ընդունի մինչեւ ցար-
սօր Հռովմեական նորոգամիաներէն:

Իրոնջիսիեանք քանի մի անգամ
փորձեցին նորոգել Վեկտեայ եկեղեցին
և խաբարեաց համար վանք մի հաստաւ
անը սնդ, և թիչ Գահանակ մնալէն յե-
տոյ վաճառուեցան անկէ. վերջապէս
1730 ին հաստաւուեցան, եկեղեցին և
վանքը կրկին անգամ նորոգեցին:

Վեկաման անոք 17 օրք աստիճան
ներեւ կ'իջնուի. ասան և չորս օրք իջ-
նելուն՝ ուղղանկէնի մատուռ մի կայ,
որ Վասուածամնի ասանը անդնէ կ'ընեն
Սամիք. և երկու խորան կայ մէջ, և
այս երկու խորաններուն մէջտեղէն եր-
կու օրք աստիճանով. Սորէ Վոյն մէջ

Կ'իջնուի որ բոլորովին վիճակոր և արտ
տերը մարմարով պատած է : Ա՛ջ ձեռքին
վրայ կը տեսնուի կրօնիտեայ սիւնին
բունը , որ իբր նշան դրուած է այն
տեղւոյն վրայ՝ ուր կանգնած էր ամե-
նասուրբ Արյան երկնաւոր Պատգամա-
բերին (Հրեշտակապետին) հետ խօսե-
լու ժամանակ . իսկ Հրեշտակապետի
կանգնած տեղն ալ այն է , ուր իւր ա-
նուամբը սեղան մի կանգնած է : Կան
ուրիշ մէջ առ մէջ երկու մատուռներ
եւս . ու վերջին մատուռին մէջէն 13
սոր աստիճանով այրի մի մէջ կը մտնուի
որուն ինչ ըլլալը յայտնի չէ :

Նազարէթի հիւսիսային արեւերեւան
կողմը , իբր 500 մեդր հեռու , բազաբին
մէկ հատիկ աղբիւրն է , որ Աստուծո-
ւմ աղբիւր կը կոչուի , ուր տեղ ըստ ա-
ւանդութեան , ջուր հանելու եկած
ժամանակ երեւեցաւ իրեն Վարդէլ
Հրեշտակապետը : Չ ուրը ջրմուղէ մի
անցնելով կուգայ աղբիւրը , որու ակն
է քանի մի մեդր անդին (Յունաց եկե-
ղեցւոյն մէջ : որ հին եկեղեցւոյ մի վը-
րայ շինուած է , եւ Յոյնք այս տեղւոյս
համար կ'ըսեն թէ՛ Հրեշտակապետ ա-

առջին անգամ երևեցաւ Ամենասուրբ
Կրօնին :

Աստիճաց վանքէն 180 մեդր հե-
ռու ուրիշ եկեղեցի մի եւս կայ, որ
Սինտրիա կը կոչուի, որու համար կ'ըսեն
Աստիճք թէ այն անգլոյն վայ է, յա-
րում Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս Եսայի
մարգարտի գիրքը կարդայ և Աստուծոյ
արքայութիւնը կը բարոզէր Հրէից, և
ժողովուրդը զինքը դուրս հանելով ան-
կէ՝ ետեւն ինկան որ ժայռին բարձրէն
(արտեւան) վար դահափթեն (1) : Այն
եկեղեցին Հռովմէական Յունաց ձեռ-
քըն է, իսկ Արտան քրիշ քաղաքէն
Յ հազարամեղք հեռու հիւսիսակողմն
է, ուր ժամանակաւ եկեղեցի կար :

Կազարէթ անհարթ գետնի վրայ
կառուցուած է խառններ շատ կան
մէջը, որոնցմէ կ'անցնին ջջսպատող
քարածայուերէն հասած անձրեւները .
փողպեցները նեղ և աղպատ են : Բոլոր
բնակիչք 6000 հոգի են, Տաճիկ, արե-
ւելեան Յոյն, կաթողիկ Յոյն, Աւ-
ստին, Սարոնիս և Բողքահան :

Կազարէթէն մեկնելով 1 ժամ և 40

(1) Ղ. Ե. Գ. Գ. 14-31 :

բուսէին կը հասնինք թափօրօխն ըրան տա
 րը, և անկէ մինչեւ ըրան դաշտաժայռ
 ենելը 50 վայրկեան կը տեւէ, ուր տեղ
 Յոյնք եկեղեցի մի ունին. և վայրնք
 Այլաբրայ-Թեան էկեղեցին:

Թափօր ըստ Աստուծոյ թէն 100 մեդ-
 րաչափ, Տիբերիայէն 760, և դաշտն
 400 մեդր բարձր է: Ըստ Տիբն մեր Յե-
 սուս Բրիտոսս իւր երեք գլխաւոր բա-
 շակերտաց դիմացն պատկերակելով իւր
 աստուածային փառքը, ցոյց տուաւ:
 Հեղինէ Թադուհւոյն համար կ'ըսուի
 թէ 326 ին եկեղեցի մի ընկեց Այլաբրայ-
 առ-Թեան տեղւոյն վերայ, որ ըրանը
 հարաւային արեւելակողմն կ'ինկնի.
 եւ երկու սւրիշ եկեղեցիք եւս ըն-
 ւեցան յանուն Սալսեթի մի Եղիայի,
 զորսնք Իանիէլ Իգուսիմար իբրևս ճա-
 նապարհորդք կը յիշատակէ: Սոյն սր-
 բազան ըրանն, ինչպէս շարք եւս, ա-
 ռանձին վանք և եկեղեցի ունէին, ինչ-
 պէս նաեւ Տիբերիայն ճոյզն եկեղեցիք
 և սւրիշ պեղումնք Պապիքոսիմոս որոնց
 Հայ վարդապետ մի (Մատաթոս) քա-
 ջազայելով Հայոց շէն (1519) Թուս-
 կանին, ականատես եղած է: Թափօրա-

կան լերան նկարագրութիւնը կ'ընէ և
 Երջէ Լրէց, ուր գնացած է անձամբ
 և կամ թերեւս հոն մտաբանած է Հայ
 վանորէից մէջ :

Պատերազմի երեսէ շատ անգամ
 կարծանուած և Մահմետականաց ձեռք
 անցած է . վերջին աւերմունքը տուաւ
 Պիպարս (Փրնտուխտար) 1263 թուին :
 Մինչեւ ցացսոր տակաւին շատ աւե-
 րակներ կը տեսնուին լերնադաշտին վը-
 րայ, արարալի մնացորդներ, ժայռերու
 մէջ փորուած խռոչներ, աշտարակի
 կամարներ և անթիւ սառնիճներ :

Թափօր լերան ստորոտէն մինչեւ
 Գալիլիայի կամ Տիբերական ծովը չորս ու
 կէս ժամ է, որ Բններեթայ ծով եւս
 կ'ըսուի, համեմունք քաղաքին առնե-
 լով (1) : Տիբերական ծովը Միջերկրակա-
 նէն 290 մեղր ցած է . հինգ մղոն եր-
 կայնութիւն և երկու մղոն լայնութիւն
 ունի, ամենէն շատ խորութիւնն է 55
 մեղր, ջուրը քաղցր ու ձկնաւէտ է :
 Փոխէն մեր (Պտուս շատ անգամ նա-
 ւարկութիւն լրած է սոյն լճի փայ և
 հրաշքներ գործած :

Երջէ կամ Երջ :

Տիբեղիս քաղաքը համանուն ծովուն եզերքը կառուցեալ է, որու հիմնադիրն է Հերովդէս Անտիպատ Չորրորդապետը, զոր 'ի պատիւ Տիբերոս կայսեր անուանակոչեց, և իրեն մայրաքաղաք ըրաւ: Արուսադէմի կործանումէ ետքը, Հրէից ապաստանի քաղաք եղաւ Տիբերիան և իրենց քով նուիրական կը համարուէր, ուր տեղ կային երեւելի կարդացողներ: Առաջին եկեղեցի շինողն եղած է հոս 'ի բրիտոնէուի դարձող Յովսէփ անունով Հրեայն Սեծին կոստանդիանոսի ժամանակ, և քիչ ժամանակէն եպիսկոպոսանիստ քաղաք եղաւ: Շատ անգամ պատերազմներ տեսած է իաշակրաց և իտալիֆայից և Սուլդանաց կողմէն: Անցեալ դարուն Աբեայի Վահիրէլ-Ամր փաշայն բերդերը նորոգեց և 1833 ին Ագիպոսոսի Իպրահիմ փաշայն կրկին նորոգեց, և 20 թնդանօթ դրաւ պարիսպներուն վրայ, որոնք յետոյ Աբեա փոխադրուեցան: 1837 ի շարժէն պարսպին շատ տեղերը ճեղքեցան և ծակեր բացուեցան, որոնք իբրև դուռ կը ծառայեն, ըստ որում քաղաքադուռ մէկ հաս միայն ունի

արեւմտեան կողմը : Բնակիչքն են 8500 հոգի , մեծ մասը Հրեայ :

Տիբեթացէն մինչեւ Ինթուսիտա երկու ժամու ջնով կայ , որ Պետրոսի , Փիլիպպոսի և Վնդրեասի հայրենիքն էր , և հիմակ Իդր-Իել կը կոչուի . և անկէ մինչեւ ՚ի Կափառնաւամ մէկ ու կէս ժամ է : Հիմակուան եզամք քաղաքը Իել-Մամ կը կոչուի , որ լճին մաս է , ինչպէս Սաստիէոս աւետարանիչ (Գ . 13) Կափառնաւամի համար ծովեզերեայ քաղաք կ'ըստէ : Հիմակ Իել-Մամ ըսած տեղն աւերակ մի է , ուր եօթը ութ խոճիվներ կը տեսնուին չոր քարերով շինուած :

Կափառնաւամէն 40 քայտ կը տեւէ Գորալիւն , որ հիմակ Գորաւի կը կոչուի , և հիւսիսային արեւմտակողմը կ'իջնի :

Տիբեթացէն շատ հեռու չէ այն նը շանաւոր դաշնոր Հիտաբնի (1) , որուն մէջ է այն տեղն ուր Յիսուս Քրիստոս եօթն հազիւ և քանի մի ձկով չորս հազարէն աւելի մարդիկ կշտացուց (2) :

(1) Այն գաշտին մէջ ընդունեցին խաչակիրք վերջին հարուածը , որով Չնճեցու իրենց իշխանութիւնը զարգատնու մեկն :

(2) Մատթ . 23 . 32-38 :

Յիշեալ սեղ-ոյն վայ իբր նշան քանի մի
սեւ խոշոր քարեր կը սեռնուին ճա-
նապարհին քով՝ աջ դին, և լճին դիմա-
ցը: Աստ եւս հնուց եկեղեցի կար, ու
բուն հիմակ է ոչ աւերակները կ'երեւին:

Ասիկէ կէս ժամ կը տեւէ դէպ ՚ի
հիւսիսային տրեւմուտք Արմա-Նիւնոյ
Լիւն: որուն գագաթը դիւրութեամբ
կ'երևուի Ծրագէին մէջ, ուր տեղ Յե-
սուս Քրիստոս քնն երանութիւնները
առուաւ (1): Ինչ բըքն հիւսիսայնայն
կ'ինկնի Կ-ճէր քաղաքը, 4000 բնակիչ:
ուճի, և երրորդ մասը շրեայ են: Աս-
Ֆէր հիւսիս մաս արդարան քաղաքներէն
մին համարուած է: Ասիկէ մէկ ժամ է
Լոսի մեծ գիւղը, ուր Պնաքարդին
Վիւնոյ զօրացեալը իւր զօրքովք կանայ-
էն գարու ժամանակ Բանքաքներէն
աստիկ յարձակում մի կրեց, և նորէն
յետ գարձու ՚ի կանա, ուր երկու օ-
րէն յետոյ Քէպէր օգնութեան հա-
սաւ իրեն (1799 Վարի):

Ի ուղէէն երկու ժամու ճամապարհ
է միջուր ՚ի կանա Պալիկա, ուր մտնե-
լու ժամանակ առաջին շէքը որ աջ

(1) Մատ. Ե. 3—11:

կողմը կը տեսնուի, աւերակ մզկիթ մի է, որ կը կարծուի թէ Նաթանայէի տանը տեղն է: Կանայի մէջ եկաւ թագաւորազն իշխանը (Յիսուսի մօտ որ իւր օրհաւասական որդին գայ առողջացրնէ⁽¹⁾): Իսպառ ձեալ սոյն քաղաքին մէջ իւր առաջին հրաշքը գործեց (Յիսուս հարսանեաց օր մի, ուր ինքն իւր մօրը հետ կը գրանուէր, ջուրը գինիի փոխելով: Ի՛նչդէն յիսուսն մեդրաչափ հեռի ձախ դին՝ պղտիկ գեանի մի վրայ աւերակներ կը տեսնուին և մէկ ճերմակ սիւն մի, որ Հեղինէին Ամոն կանանացւոյ տանը տեղւոյն վրայ շինել տուած եկեղեցւոյն են: Այս Ամոն կանանացիին հարսանեաց օրն էր որ (Յիսուս գինեգոխութեան հրաշքն ցոյց տուաւ: Յունաց եկեղեցւոյն մէջ երկու հաս կաժ կը գանուին, որոնց մէջ էր կ'ըսեն ջուրը զոր (Յիսուս գինիի փոխեց . քարէ փայտուած են խոշոր (խալս) շէնքով: Կանա, զոր տեղացիք Քէֆր-Քանա կ'անուանեն, 600 բնակիչ ունի, (Յոյն և Սահմետական Նազարէթէն մինչեւ 'ի Քայֆա կամ Հայֆա ծովեզերեայ քաղաքը՝ 8 ժամու

(1) Յ-դէ. ր. 46—54:

չափ կայ, կարսէլոս լերան ստորտը
 շինուած, 4000 բնակիչ ունի խառն ազ-
 գերէ :

Բայժայէն մէկ ժամու մտ կայ կար-
 ծրոս լեռը, որ նշանաւոր է Լշիա եւ
 Լշիաէ մարգարէից յիշատակուը, ուր
 տեղ Լշիա Բահաղու մարգարէնորը
 ամօթապարս ըրաւ, և յետոյ կիտնի
 հեղեղաօփն մէջ իջեցրնելով դանոնք ջար-
 գել առաւ (1) :

Բրիտանէ ու թեան առջի դարերէն
 ՚ի վեր աստ բնակող անապատականք II .
 Աւետարանն ընդունելով, սիտան իրենք
 եւս քարոզել զՅիսուս Բրիտոս :

Չորրորդ դարուն մէջ եկեղեցի շի-
 նաւեցաւ շեղինէի ձեռօք :

Յամի 412, Յախաննէս պատրիարք
 Լըրուսաղէմի կանոններ տուաւ կար-
 սէլոս լերը ճգնող կրօնաւորներուն :
 Շատ երեւելի և սուրբ ճգնաւորներ
 բնակած են այն լերանս վրայ : Շատ
 անգամ յարձակում և աւերում տե-
 սած են կարսէլոս լերան վանորայք և ե-
 կեղեցիք : II երջին ժամանակներս (1821)
 Արեւայի Արտարաւս վաշայն մտածե-

(1) Գ. Թ. Գ. Ժ. Գ. 1-40 :

լով որ այն տեղս ամբնալով կրնայ իւր
 թշնամեաց օգտակար դիրք մի ըլլալ,
 թէ եկեղեցին և թէ վանքը քանդել
 տուաւ, և անոր նիւթերովք վանքին
 մօտ ապարանք մի շինելով ամառը հան
 անցընելու հոգար: Բիշ քարի յետոյ
 յիսն Վազխատ անուն կրօնաւոր մի
 պատճառ եղաւ կրկին շինուածիս վա
 նուց և եկեղեցւոյն, և կարճելիդանի
 անուամբ միտքանուծիւնն հաստատ
 ւեցաւ, որ հիւրասիրութեամբ կ'ըն
 դունի ուխտի դնացող բրիտանեացքը:

Եւ ատիկաց վանքը քանակօքսի մեծ
 շէնք մի է լեռանը հիւսիսային արեւմը
 տեան ծայրը. եկեղեցւոյն աւագ խորա
 նին տակը այս մի կայ, ուր կ'ըտուի թէ
 էջիս և էջիսէ մարդարէնները կը բնա
 կէին, որու մէջ հինգ ութ աստիճա
 նով կ'իջնուի: Վարտիքին մէջ պարիկ
 բուրբ մի կը տեսնուի, որու տակ թա
 դուած են Վրաստանի զօրքերը, որոնք
 1799 Վին յիշեալ վանուց մէջ ջարդուե
 ցան Ռուսներու քանակներէն:

Եկեղեցւոյն շրջապատէն դուրս ու
 րիջ նշանաւոր տեղ մի կայ, այն է Վազ
 Գարէից Դպրոցը, որոց սկզբնաւորութիւնը

Լիդայի և Լիդսէի ժամանակէն կը հաւ
մարուի . և 1635 թուականէն 'ի վեր է
Սահմետականաց ձեռքն է , և Խալամ
մի կը պահպանէ , և ուղողը կրնայ պար
գեւ մի տալով ներս մտնելու : Քա
րանձաւ մի է բնական և մարդու ձե
ռօք հարթուած :

Կարմելու լեռնէն մէկ ժամ է Ս . Լ .
լիայի աղբիւրը , որ ժայռի մէջէ կը բխէ :

Կարմելու լեռնէն մինչեւ Արեւ , որ
լատ գրոց Պաղոմայիդ կը կոչուի , երեք
ու կէս ժամ է :

Կարմելու սուրբ երկրին վերջին ծայ
րն է , ուր կը լանայ գրեթէ ուխտա
ւորութեան շրջանը , ուստի և մենք այս
տեղ լացընելով մեր պատմական և տե
ղագրական համառօտ տեղեկութիւնը
և առնջնորդութիւնը , կը թողումք
բարեպաշտ ուխտաւորաց որ գիտնան
արդիւնաւորել և զօրացնել իրենց հոգ
ւոյն ու սրտին մէջ ջերմեռանդ զգաց
մունքները և սէրը առ Սրբազան տեղիս
և առ Յիսուս Քրիստոս Փրկիչն , որ է
լուսն փափարանաց :

